

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

Z. AKBAROVA, M.A.UMAROVA,
N.A. SHAKIROVA

MEHNAT

STATISTIKASI

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma
sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT – IQTISODIYOT – 2020

KIRISH

Globalizatsiya jarayonlari va innovatsion rivojlanish mehnat munosabatlarining mazmuni va xarakterida tub o‘zgartirishlar sodir bo‘lishiga olib keldi, ya‘ni xo‘jalik yurituvchi subyektlarda ishchi kuchidan oqilona foydalanish, nisbiy ortiqcha ishchi kuchini ish bilan ta‘minlash va qayta taqsimlash, ehtiyojga ega bo‘lgan kadrlar tayyorlash, mehnatga munosib haq to‘lash, mehnatkashlarni rozi qilish va ularni real daromadlarini oshirish va h.k.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish uchun mehnatga munosib haq to‘lash tizimini shakllantirish va aholi real daromadlarini oshirishimiz zarur”¹, deb ta‘kidlagani ushbu muammolarni naqadar dolzarbligidan dalolat beradi.

Aholini hayoti sifatini oshirish, uni aqliy mehnat bilan shug‘ullanish, O‘zbekistonni jahon iqtisodiyotida munosib o‘rinni egallash maqsadida 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasini beshta ustuvor yo‘nalish bo‘yicha rivojlantirish strategiyasi strategik dasturiy hujjat qabul qilindi. Harakatlar strategiyasi mamlakatni hududiy va tarmoqlar kesimida rivojlantirish, eng maqbul investitsion va boshqalar biznes muhitini yaratish, makroiqtisodiy muvozanat va iqtisodiyotning moliyaviy barqarorligiga erishish, O‘zbekistonning jahon iqtisodiyotida munosib o‘rin egallashining deyarli barcha yo‘nalishlarini qamrab olgan. Ushbu strategik maqsadlarning barchasi O‘zbekiston aholisining turmush darajasi va sifatini oshirishga yo‘naltirilgan.²

Harakatlar strategiyasida aholi ish bilan bandligini ta‘minlash, yangi ish o‘rinlarini yaratish, ishsizlik darajasini pasaytirish, mehnatga layoqatli fuqarolarning mehnat qilish va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish hamda ish izlayotgan muhtoj shaxslarni kasbiy tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish ustuvor vazifalardan biri qilib belgilangan.³

¹ 29 - dekabr 2018- yil www.uzlider.uz O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti matbuot rahbarining 2019 yil uchunmo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojatnomasi

² Strategiyalash nazariyasi va amaliyoti Dayjest./ V.L. Kvint.-Toshkent:Tasvir,2018.-160 b.

³ <http://uza.uz>

Mustaqillik yillarida Respublikamiz sotsial-iqtisodiy sohada ancha yutuqlarni qo'lga kiritdi:

1. Milliy valyutamiz barqarorligi tobora o'sib borayotgan oltin-valyuta zaxirasi (OVZ) bilan mustahkamlanib kelmoqda. 2019-yilning 1-mart holatiga OVZ 28,1 mlrd. AQSH doll. ni tashkil qildi;

2.O'zbekiston Respublikasining jami davlat tashqi qarzi bugungi kunda YAIMning 19,8 foizdan oshmaydi, ichki qarzlari esa mavjud emas.

3.2002-yildan beri byudjet kamomadi YAIMning 1 foizdan oshmagan bo'lsa, 2005-2017 yillarda profitsit bilan ijro etildi, 2018-yilda esa kamomad 0,8 foizni tashkil qildi.

4.Real YAIMning o'sish darajasi 2015-yilda – 7,9 foizni, 2016-yilda – 6,0 foizni, 2017-yilda 4,5 foizni va 2018-yilda 5,1 foizni tashkil etdi.

5.2018-yilda YaIM tarkibida nodavlat sektorining ulushi 84 foiz bo'lib, ulgurji va chakana savdo, hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining esa qariyb 100 foizi nodavlat sektori tomonidan ishlab chiqarilmoqda;

6.Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning YAIMdagi ulushi 1991-yilda 1,5 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2018-yilda 59,4 foizga etdi;

7.Xizmat ko'rsatish sektorining YaIMdagi ulushi 1991-yilda 16,3 foizdan 2017-yilda 35.6 foizga o'sdi;

8.1991-2018 yillar mobaynida YaIMda sanoat ulushi 2,4 barobar, ya'ni 11 foizdan 26,3 foizga o'sdi;

9.1991-yilda eksport tarkibining qariyb 90 foizni xom-ashyo mahsulotlari tashkil etgan bo'lsa, hozirgi kunda ushbu ulushni qariyb 60 foizigacha qisqartirishga erishildi.

Respublika mehnat bozoridagi holatga e'tibor bersak, masalan, ishsizlar soni 2017-yilda 837,0 ming kishini tashkil qilgan bo'lsa, ayrim baholashlarga ko'ra 2018 yilda 1034 ming kishini va 2019-yilda 979 ming kishini, 2020-yilda 971 ming kishini va 2021-yilda 952 ming kishini tashkil qilishi kutilmoqda.⁴.

Bunday holatlarga barham berish uchun mehnat bozoriga kirib kelayotgan yosh mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash masalasini davlat o'z zimmasiga olishi, maxsus yangi ish o'rinlarini tashkil qilish, kasanachilikni rivojlantirish, kam ta'minlangan oilalarni qoramol bilan ta'minlash va boshqa aniq yo'naltirilgan dasturlarni amalga oshirilishi, chet el davlatlari bilan aloqalarni yana kuchaytirishni talab qiladi.

Iqtisodiyotga bozor tamoyillarining joriy etilishi dastlabki bosqichlarda bir qator yangi ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarning paydo bo'lishiga, ayniqsa, mehnat munosabatlari sohasida sezilarli o'zgarishlarga olib keldi. Jumladan, ishsizlik va ishchi kuchi migratsiyasi kabi holatlar paydo bo'ldi. Natijada aholining real daromadlari pasaydi, aholining norasmiy sektordagi ish bilan bandligi keskin o'sdi. Bularning barchasi «Mehnat statistikasi» sohasida to'la holda ishonarli axborot olish uchun «Mehnat statistikasi»ni qayta ko'rib chiqishni taqozo etdi.

Bu hayotiy talab «Mehnat statistikasi» ko'rsatkichlarini hisob-kitob qilish metodologiyasini BMT Statistika kommissiyasi va Xalqaro mehnat tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro standartlarga yaqinlashtirish yo'li bilan amalga oshirilmoqda. SHu tufayli xalqaro «Mehnat statistikasi»ning nazariy asoslarini tadqiq qilish respublikadagi mehnat va mehnat munosabatlarini tahlil qilishda katta ahamiyat kasb etadi.

O'quv qo'llanmada Davlat statistika qo'mitasi amaliyotiga «Mehnat statistikasi»ni tadbiiq qilish maqsadida Xalqaro mehnat tashkiloti va uning statistik faoliyati qisqacha bayon etilib, Xalqaro mehnat tashkilotining Konvensiyasini ratifikatsiya qiladigan barcha a'zo mamlakatlar mehnat haqidagi ma'lumotlarni muttasil to'plab va ommaviy axborot vositalarida e'lon qilib borishlari kerak. Ushbu ma'lumotlar to'plamiga kiradigan – iqtisodiy faol aholi, ish bilan bandlik, ishsizlik, rasmiy va noto'liq bandlik kategoriyalari bo'yicha MHTda ularni yoritishga alohida o'rin ajratilgan bo'lib, shu bilan bir qatorda iqtisodiy faol aholining tarkibiy tuzilishi va taqsimlanishini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

⁴Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi va Iqtisodiyot va sanoat vazirligi ma'lumotlariga asosan tuzilgan.

Ish vaqti va uning o'rtacha davomiyligi, o'rtacha ish haqi va uning tarkibi, taqsimlanishi, ish kuchi qiymati kabi ko'rsatkichlarga ushbu o'quv qo'llanmada alohida e'tibor berilgan.

Iste'mol narxlari indeksi mohiyati va uni hisoblash usullari yoritilib, ushbu indeksning aholi turmush darajasiga ta'sirini baholash va Inson Taraqqiyoti Indeksi masalalari yoritilgan.

I bob. «MEHNAT STATISTIKASI» FANINING PREDMETI VA USULI

1.1. «Mehnat statistikasi» fanining predmeti, uning boshqa fanlar bilan bog'liqligi va asosiy vazifalari

«Mehnat statistikasi» XIX asr boshlaridan boshlab ortib borayotgan ish bilan bandlik va ishsizlik muammolari tufayli statistikada o'ta muhim o'rinni egallay boshladi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda aholi sonining sezilarli o'sishi ish joylariga talab va mehnatga layoqatli aholining ko'payishiga olib keldi.

Muttasil o'sib boruvchi mehnat unumdorligi ishchi kuchiga ehtiyojning nisbiy (ba'zida mutlaq) kamayishini keltirib chiqaruvchi omil ham hisoblanadi. SHunga ko'ra mehnat potentsiali, uning tuzilmasi, dinamikasi va hozirgi bosqichda undan foydalanishni statistik o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi.

«Mehnat statistikasi»ning asosiy maqsadi mehnat potentsialini shakllantirish omillarini miqdoran ta'riflash, uning tuzilmasini turli belgilar (jins va yosh; ma'muriy va malakaviy darajasi; hudud bo'yicha taqsimlanishi; ijtimoiy-kasbiy guruhlar bo'yicha va boshqalar)ga ko'ra o'rganish; ishchi kuchi bozorini ta'riflash; ishga yaroqli aholining ijtimoiy, kasbiy va hududiy mobilligini o'rganish; ishchi kuchiga sarflar darajasi dinamikasini tahlil qilish hisoblanadi.

«Mehnat statistikasi»ning vazifalaridan biri – mehnat potentsialidan foydalanishni (ish bilan bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlari; ish vaqtidan foydalanish darajasi; mehnat potentsialidan etarlicha foydalanmaganlik natijasida iqtisodiyotdagi yo'qotishlar) ta'riflashdir. U, shuningdek, «Mehnat statistikasi» ko'rsatkichlarining mamlakat iqtisodiy rivojlanishini ifodalovchi eng muhim ko'rsatkichlar bilan aloqasi va o'zaro bog'liqligini ham aks ettirishi, bundan tashqari, ishchi kuchi turmush darajasini aniqlovchi ko'rsatkichlar – aholining mehnat, turmush va dam olish sharoitlari darajasi va dinamikasiga ham statistik ta'rif berishi kerak.

«Mehnat statistikasi» birinchi navbatda aholining tabiiy tiklanishi va uning migratsiyasi hodisa va jarayonlarini o'rganuvchi demografiya bilan bog'liq. SHunday

qilib, u mehnat potensialining shakllanish shart-sharoitlari, uning dinamikasi va undan iqtisodiyotda foydalanishni tadqiq qiladi. «Mehnat statistikasi» demografik statistika ma'lumotlaridan mehnat potensialining barcha miqdor ko'rsatkichlarini hisoblash va tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqishda foydalanadi.

«Mehnat statistikasi» «Matematik statistika» va «Umumiy statistika nazariyasi» bilan ham uzviy bog'langan. Demografiya va iqtisodiyotda barcha hodisa hamda jarayonlar ehtimollik xarakteriga (tug'ilish, kasallanish, shikastlanish, o'sish; iqtisodiyotning ko'pgina tarmoqlari faoliyati mavsumiy xarakterdaligi; siyosiy hodisalar va boshqalar) ega bo'lganligi uchun, u «Mehnat statistikasi»da «Matematik statistika» va «Ehtimollar nazariyasi» usullaridan kengroq foydalanishni talab qiladi.

«Statistika» nazariyasi bilan o'zaro aloqaga kelsak, u iqtisodiy-statistik axborotni to'plash, ishlov berish va tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqadi. Bu, eng avvalo, olingan axborotni statistik kuzatish, nazorat qilish, ma'lumot to'plash va guruhlash nazariyasiga tegishlidir. Bundan tashqari, statistika nazariyasi statistik ma'lumotlar (dinamika qatorlari statistik ko'rsatkichlarini hisoblash; korrelyatsion-regression tahlil, indeks usul va boshqalar) ni tahlil qilish usullarini tadqiq qiladi. «Mehnat statistikasi» bu usullardan foydalanib, mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlarga miqdor tavsif berish; mehnat bozori ishlashining muhim ko'rsatkichlarini prognoz (prognoz) qilish, amaliy faoliyat uchun xulosa va takliflarni shakllantirish imkoniyatiga ega.

«Mehnat statistikasi» iqtisodiy ko'rsatkichlarni prognoz qilish masalalari bilan ham bog'liq, chunki iqtisodiy faoliyatning har qanday iste'moli ishlab chiqarish jarayonining ishchi kuchi bilan ta'minlanganligini prognoz qilishdan boshlanadi. «Mehnat statistikasi»ni o'rganish ish sohasidagi amaliy faoliyat, axborot texnologiyalaridan foydalanish bilan uzviy bog'langan. Bu mehnat bozorida sodir bo'layotgan, amaliy dasturlarning standart va ixtisoslashgan paketlari yordamida mexanik ishlov berishni talab qiladigan ommaviy hodisa va jarayonlar to'g'risidagi iqtisodiy-statistik axborotning ko'pligidan kelib chiqadi.

«Mehnat statistikasi»ning nazariy asosini «Mehnat iqtisodiyoti» tashkil qiladi. «Mehnat iqtisodiyoti» mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'ladigan hodisa va

jarayonlarni o'rganadigan, ularning rivojlanish qonuniyatlarini ochib, mehnat sohasidagi muhim kategoriya va ko'rsatkichlariga ta'rif beradigan, shuningdek, ularni tahlil hamda prognoz qilishning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadigan fandır. «Mehnat bozori iqtisodiyoti» mehnat sohasidagi ommaviy hodisa va jarayonlarning metodologiyalarini sifat jihatidan o'rgansa, «Mehnat bozori statistikasi» shu sifat aniqligiga miqdor ta'rif berish metodologiyasini ishlab chiqadi.

Shunday qilib, mehnat va mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlar «Mehnat statistikasi»ning **predmeti** bo'lsa, mehnat bozori uning **obyekti** hisoblanadi.

Shunga ko'ra, hozirgi bosqichda «Mehnat statistikasi»ning asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- aholini mamlakat mehnat potensialini shakllantirish bazasi sifatida statistik o'rganish;
- aholi iqtisodiy faolligi, ish bilan bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlarini statistik tahlil qilish;
- mehnat bozori va uning elementlariga ta'rif berish;
- mehnat bozorining asosiy tamoyillarini o'rganish;
- ishchi kuchi taklifi, unga talab va mehnat bozori konyunkturasini statistik o'rganish;
- aholining noto'liq ish bilan bandligi va ish vaqtidan foydalanishning statistik tavsifi;
- iqtisodiyotning norasmiy sektoridagi ish bilan bandlikni o'rganish;
- mehnat bozorida ishchi kuchi qiymati va uning dinamikasini statistik o'rganish;
- mehnat unumdorligi va uning dinamikasini o'rganish;
- ishchi kuchining mobilligi (xodim yoki ijtimoiy kasbiy maqomining o'zgarishi va aholi hamda ishchi kuchining hududiy joydan-joyga ko'chishi)ni statistik tahlil qilish;
- ishchi kuchining turmush, mehnat va dam olish shart-sharoitlarini

iqtisodiy faoliyat natijasi sifatida tahlil qilish;

- mehnat statistikasi ko'rsatkichlarini qiyoslashni amalga oshirish.

1.2 «Mehnat statistikasi» da qo'llaniladigan usullar

«Mehnat statistikasi» o'z amaliy faoliyatida «Statistika nazariyasi» ishlab chiqqan usullardan foydalanadi. Avvalo shuni ta'kidlash lozimki, mehnat munosabatlari sohasidagi barcha hodisa va jarayonlar dinamikada hamda o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqiladi.

«Mehnat statistikasi» zarur axborotni to'plashda oldindan ishlab chiqilgan dasturlarga ko'ra, belgilangan muddatda zarur axborotni olish imkonini beradigan statistik kuzatish usulidan foydalanadi. Bu axborotni olish uchun kuzatishning barcha turlaridan foydalaniladi. Kuzatish usulini tanlash ko'p sonli omillar: tadqiqot maqsadi; tadqiqot dasturi; moddiy, moliyaviy va mehnat resurslariga bog'liq.

Axborot olingandan so'ng uning nazorati amalga oshiriladi. Bunda «Mehnat statistikasi» nazoratning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

- **statistik**, bunda kuzatish obyektlari qamrovining to'laligi; barcha zarur ustun va qatorlar to'liq to'ldirilganligi; zarur rekvizitlar; manzil, sana, imzo, muhrlarning borligi tekshiriladi;
- **arifmetik**, u miqdor bog'langan ko'rsatkichlarga asoslanadi (masalan, tashkil etuvchi elementlar yig'indisi jamidan katta bo'la olmaydi);
- **mantiqiy**, u sifat bog'lanishiga asoslanadi (masalan, 5-6 yoshli bola oliy ma'lumotga ega bo'la olmaydi).

Olingan statistik axborotning sifati tekshirilgach, uni jamlash va guruhlash amalga oshiriladi.

Statistik ma'lumotlarni jamlash oldindan tuzilgan dastur bo'yicha guruhiv va umumiy yakunlarni olishdir. **Guruhlash** o'rganilayotgan birliklar majmuini o'rganilayotgan belgilariga muvofiq, miqdor va sifat bo'yicha guruhlarga taqsimlashdan iborat. SHunday qilib, miqdor guruhlash miqdor ifoda (masalan, iqtisodiyotda ish bilan band bo'lganlar soni, ishsizlar soni, daromad hajmi va boshqalar bo'yicha guruhlash)ga ega bo'lgan belgilar (ko'rsatkichlar)ga asoslanadi,

sifat bo'yicha guruhlash asosida esa miqdor ifodaga ega bo'lishi mumkin bo'lmagan ko'rsatkichlar (masalan, mehnatga layoqatli aholi sonining jinsi va yoshi hamda ijtimoiy-kasbiy guruhlari va h.k.) bilan ifodalanadi.

«Mehnat statistikasi» bo'yicha axborotni jamlash va guruhlash keyingi tahlil uchun boshlang'ich ma'lumot xizmatini o'taydigan ko'rsatkichlarning ma'lum tizimiga ega bo'lish imkonini beradi. Bunda ham statistika umumiy nazariyasi ishlab chiqadigan usullardan foydalaniladi.

Sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlarning hajm va darajalarini ifodalaydigan **mutlaq ko'rsatkichlar** bilan birga quyidagilarga kiradigan **nisbiy miqdorlar** ham hisoblanadi:

- dinamikaning nisbiy miqdori hodisa vaqtidagi o'zgarish yo'nalishini ifodalaydi va boshqalar o'zgarish tezligini o'lchaydi (masalan, o'sish va qo'shimcha o'sish sur'ati);
- tuzilmaning nisbiy miqdori o'rganilayotgan ko'rsatkich umumiy hajmda har bir tarkibiy qismining ulushi yoki salmog'ini ifodalaydi (masalan, iqtisodiy faol aholi sonida iqtisodiyotda ish bilan band bo'lganlar sonining o'sishi);
- taqqoslashning nisbiy miqdori turli obyektlarga tegishli bo'lgan bir va ayni o'sha davrdagi ikki yoki undan ortiq bir nomdagi kattaliklar nisbatini ko'rsatadi (masalan, ishsizlarning jahon mamlakatlari bo'yicha soni);
- koordinatsiya nisbiy miqdori, bir va o'sha yig'indining turli elementlari nisbatini ifodalaydi (masalan, shu mamlakatda iqtisodiyotda ish bilan band bo'lgan erkaklar va ayollar sonining nisbati);
- intensivlik nisbiy miqdori, u berilgan hodisaning ma'lum muhitda tarqalish darajasini aks ettiradi (masalan, aholi zichligi ko'rsatkichi).

Mehnat sohasidagi hodisa va jarayonlarni ifodalashda o'rtacha miqdorlar hisob-kitobi juda muhim hisoblanadi. U o'rganilayotgan yig'indining (masalan, xodimlar ish haqining o'rtacha darajasi) barcha birliklar uchun xos bo'lgan, ko'rib chiqilayotgan umumiy belgining qiymatini aniqlash imkonini beradi.

Variatsiya ko'rsatkichlari hisob-kitobi o'rganilayotgan belgining

o'zgaruvchanlik darajasini aniqlaydi, ya'ni berilgan yig'indining berilgan belgi munosabatida o'zgaruvchanligini ifodalaydi. Variatsiyalarni o'rganishda dispersiya va o'rtacha kvadratik tafovut muhim statistik tasnif hisoblanadi.

«Mehnat statistikasi» ko'rsatkichlarining boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan o'zaro aloqasi yaqinligi, asosan korrelyasion-regression tahlil o'tkazish yordamida o'rganiladi. Korrelyasiya ish bilan bandlik ko'rsatkichlari va ishsizlik ko'rsatkichlarining boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar (yalpi ichki mahsulot, asosiy kapital, investitsiyalar, tovar va xizmatlar eksporti, importi va boshqalar) bilan aloqasining yaqinligini miqdor baholash imkonini beradi. Regressiya ko'rsatkichlari natijasi ko'rsatkich omilli ko'rsatkichga (masalan, mehnat unumdorligi 1 foiz oshganda ish haqining o'sishi) bog'liqligining miqdor bahosiga ega bo'lish imkonini beradi. «Mehnat statistikasi»da indeksli usuldan keng foydalaniladi. Birinchidan, u «Mehnat statistikasi» ko'rsatkichlari (mehnat unumdorligi, ish haqi, aholining nominal va real daromadlari, iste'mol narxlarini indekslari) dinamikasini o'rganish, ikkinchidan, indeksli omilli tahlil omilli belgining natija ko'rsatkichiga (masalan, yalpi ichki mahsulotning ish bilan band bo'lganlar va mehnat unumdorligi hisobiga o'sishi) miqdor ta'sirini aniqlash imkonini beradi.

«Mehnat statistikasi» mehnat va mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlar tendensiyalarini o'rganish maqsadida dinamik qatorlar tahlili usulidan foydalanadi. Bunday tahlil natijasida aniqlangan «Mehnat statistikasi» ko'rsatkichlarining o'sish dinamikasidagi tendensiyalar ularning interpolyatsiyasi (tadqiq qilinayotgan dinamika qatorlari ichida noma'lum darajalarni topish) va trend ekstropolyatsiyasi (prognoz qilish) uchun boshlang'ich ma'lumot xizmatini o'taydi.

«Mehnat statistikasi» o'rganilayotgan yig'indi birliklarni bir necha belgilari bo'yicha tasniflashni amalga oshirishda bu birliklarni (masalan, mamlakatlar yoki iqtisodiy mintaqalar) har bir birlik o'rtacha guruhlashga yaqin ko'rsatkichlarga ega bo'lgan (masalan, mintaqalarning ish bilan bandlik darajasi, ish haqi va aholi daromadlari bo'yicha guruhlash), nisbatan bir xil guruhlarga birlashtirish imkonini beradigan klasterli tahlildan foydalanadi. Statistik axborotni to'plash, ishlov berish va

tahlil qilish nitijalari odatda statistik jadval va grafiklar (diagramma va statistik xaritalar) tuzishning umumiy tamoyillarini ishlab chiqadi. Ulardan mehnat statistikasi ko'rsatkichlari tahlilining oraliq yoki pirovard yakunlarini bayon qilishda foydalanadi.

«Mehnat statistikasi»da bir yo'la tadqiqotlar o'rtasidagi davrda (aholini ro'yhatga olish o'rtasidagi davrda) oraliq ko'rsatkichlarga ega bo'lish imkonini beradigan balans usuli alohida o'rinni egallaydi. Bundan tashqari, u mehnat potensialining mavjudligi va undan foydalanish (jumladan, ish bilan band aholi balansi va undan iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha foydalanish)ni ifodalaydi. Balans usuli mavjud mehnatga layoqatli aholi va undan foydalanish orasidagi bog'liqlikni aniqlash imkonini beradi.

1.3. Xalqaro Mehnat Tashkiloti va uning statistik faoliyati

XMT 1919-yilda Versal tinchlik shartnomasiga ko'ra tuzilgan.

XMTning boshqa xalqaro tashkilotlardan farqi shundan iboratki, uning barcha organlarida uch tomonlama vakillar qatnashadi:

- XMTga a'zo mamlakatlar hukumatlarining vakillari;
- kasaba uyushmalarining vakillari;
- tadbirkorlar milliy tashkilotlarining vakillari.

XMT Ustaviga ko'ra, uch tomonning har biri bir-biridan mustaqildir. XMTning bosh organlari bo'lib - har yili o'tkaziladigan Bosh konferensiya, uch yilga saylanadigan Ma'muriy kengash, bosh direktor rahbarligidagi Xalqaro mehnat byurosi, hisoblanadilar. XMTning shtab-kvartirasi SHveysariyaning Jeneva shahrida, 2 ta mintaqaviy byurolar – Addis-Abeba va Bangkok shaharlarida, 20 ta vakolatxonalar – boshqa mamlakatlarda joylashgan. 1946-yildan boshlab XMT – BMT Statistika Sekretariatining mintaqaviy bo'linmasi bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi XMTga mustaqillikka erishganidan so'ng a'zo bo'ldi.

XMTning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- ish vaqti me'yorlarini belgilash;
- ishchi kuchini olish (tanlash) me'yorlarini belgilash;
- ishsizlikka qarshi kurash;

- normal yashash sharoitlarini ta'minlaydigan ish xaqini kafolatlash masalalarini ishlab chiqish;
- kasb kasalliklari va ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalardan muhofazalash;
- ishlayotgan bolalar, ayollar va o'smirlarni himoyalash;
- ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot masalalarini tartibga solish;
- kasb-texnik o'quvlarni tashkil qilish.

Yuqoridagi vazifalarni yechishda quyidagi mexanizmlardan foydalaniladi:

- mehnatkashlarning ish va yashash sharoitlari masalalari bo'yicha me'yoriy aktlar ishlab chiqish va qabul qilish orqali mehnatni xalqaro-huquqiy boshqarishda qatnashish. Maxsus tarmoq qo'mitalari turli davlatlarining metallurgiya, kimyo, neft, to'qimachilik va boshqa iqtisodiyot tarmoqlaridagi ijtimoiy rivojlanish qirralarini ko'rib chiqib, taqqoslash;
- yirik ijtimoiy-mehnat muammolarini echishga qaratilgan xalqaro maqsadli dasturlarni ishlab chiqish va joriy etish. Ushbu vazifa Jeneva (Shveysariya) shahrida joylashgan Ijtimoiy-mehnat muammolarini o'rganish Xalqaro institutiga yuklangan;
- tadqiqot ishlarini olib borish;
- noshirlik faoliyati;
- mehnat qonunchiligini takomillashtirish masalasida mamlakatlarga yordam ko'rsatish;
- Kasb-texnika tayyorgarlikni oshirish Xalqaro markazi (Turin sh., Italiya) doirasida kasb ta'limini rivojlantirish.

XMTning yuqorida bayon qilingan faoliyatini bir so'z bilan aytganda dunyo miqyosida mehnat bo'yicha ma'lumotlarni yig'ish va metodologik ishlarni bajarish, deb umumlashtirish mumkin. Bu yo'nalishlar XMTga jahon jamoatchiligi va mutaxassislarni mehnat va bandlik sohasidagi holat bilan tanishtirish imkoniyatini beradi. XMT rahbarligida statistikaning quyidagi metodologik masalalari ishlab chiqiladi:

- kasbiy tayyorgarlik;
- bandlik va ishsizlik;
- ijtimoiy sug'urta;
- ish haftasining davomiyligi;
- ishlab chiqarishdagi travmatizm;
- tovar va xizmatlarning iste'mol narxlarini indeksi;
- ish tashlash xarakteristikalarini statistikasi;
- ish xaqi statistikasi.

XMT tomonidan chop etiladigan mehnat bo'yicha Statistik yilnomalar, mehnat bo'yicha davriy byulletenlar, bandlik va ish xaqi bo'yicha statistik to'plam kabi nashrlarda ushbu yo'nalishlar to'g'risida oxirgi ma'lumotlar e'lon qilinadi.

1991-yilda XMT tomonidan dunyoning 140 ta mamlakati bo'yicha ranjirlangan (tasniflangan) "Oktyabr tekshiruvlari" nomli nashrda uning tadqiqot va amaliy faoliyati yana bir bor o'z tasdig'ini topdi.

Xalqaro mehnat statistikasining rivojiga XMT doirasida ishlab chiqilgan, dunyoning 157 ta mamlakatini qamrab olgan "Manbaalar va metodika: mehnat statistikasi" nashri katta xissa qo'shdi.

Bundan tashqari amaldagi xalqaro andozalar doirasida XMT tomonidan milliy mehnat statistikalari ma'lumotlarining taqqoslamaligini ta'minlashga qaratilgan muhim tasniflar ishlab chiqilgan. Ular quyidagilar:

- Xalqaro tarmoqlarning andoza tasnifi.
- Xalqaro bandlik andoza tasnifi.
- Xalqaro mehnat resurslari andoza tasnifi.

I. XMTning missiyasi

Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) ijtimoiy adolat, xalqaro miqyosda qabul qilingan inson huquqlari, mehnat huquqlarini ta'minlash maqsadida tashkil etilgan bo'lib, uning asosiy vazifasi jamiyatning yuksalishi uchun eng muhim omillardan bo'lmish mehnat va bandlik sohasidagi tinchlikka erishish, uni saqlab turishdan iboratdir.

Bugungi kunda XMT barcha insonlar uchun munosib mehnat sharoitlarining ta'minlanishi, ishchi va tadbirkorlar faoliyatining unumdorligini oshirish yo'lida sa'y-harakat qilib, butun jamiyat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda. Insonlarning ish joyidagi huquqlarini himoyalash, munosib ish topish, bandlik bilan ta'minlanish imkoniyatlarini kengaytirish, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish va mehnat masalalari borasidagi muloqotni yanada jadallashtirish tashkilotning asosiy maqsadlaridir.

XMT O'zbekistonda 2005-yildan 2008-yilgacha bo'lgan davr mobaynida i) bolalar mehnati bilan bog'liq masalalar to'g'risida jamoatchilikni xabardor qilish, mazkur sohada mavjud bo'lgan muammolarni yechishda davlat va nodavlat tashkilotlarining tajribasi, ko'nikmalari va salohiyatini oshirishga ii) bolalar mehnati sohasida mavjud bo'lgan muammolarni yoshlarning ta'lim imkoniyatlari va ish bilan ta'minlash sohalarida mavjud bo'lgan muammolar bilan birga echishga hamda iii) tegishli tashkilotlar tomonidan mazkur sohada xalqaro miqyosda qabul qilingan ilg'or tajribalarning joriy etilishini ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamdagi dastur amalga oshirildi.

2011-yildan 2013-yilgacha bo'lgan davr mobaynida XMT O'zbekistonda butun mamlakat va alohida korxonalar miqyosida mehnat xavfsizligi va ishchilar salomatligini ta'minlash tizimining joriy etilishiga ijtimoiy muloqot o'rnatish orqali o'z hissasini qo'shdi.

2014-yilda O'zbekiston hukumati, ijtimoiy hamkorlar va XMT tomonidan 2014-yildan 2016-yilgacha bo'lgan davrga mo'ljallangan O'zbekistonda munosib mehnat sharoitlarini yaratish dasturi imzolandi.

II. Asosiy faoliyat yo'nalishlari

O'zbekistonda ijtimoiy sheriklikni takomillashtirib, asosiy mehnat tamoyillari va huquqlarining bajarilishini ta'minlash

Munosib mehnat sharoitlarini ta'minlash dasturining mazkur komponenti (I) xalqaro va milliy mehnat andozalarini hayotga tadbqiq etishga qaratilgan milliy dasturni ishlab chiqib, amalga oshirish, (II) XMTning bolalar mehnati to'g'risidagi 138 va 182-konvensiyalarini qo'llashni nazarda tutuvchi Milliy harakat dasturini

amalga oshirish borasidagi tegishli mutasaddi tashkilot, vazirlik va idoralarning salohiyatini oshirish, (III) qishloq xo'jaligi sohasida, shu jumladan paxtachilik sanoatidagi mehnat sharoitlarini asosiy xalqaro andozalarga yaqinlashtirish, moslash hamda (IV) mehnat huquqi va tamoyillari bajarilishini ta'minlash borasida kasaba uyushmalari va ish beruvchilarning tegishli ko'nikmalari, tajribalarini oshirish, hamda uch tomonlama ijtimoiy muloqot tuzishda barcha mutasaddi tashkilotlarning salohiyatini oshirish bo'yicha keng ko'lamdagi chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Munosib ish bilan ta'minlanish imkoniyatlarini kengaytirish

XMT O'zbekistonda mehnat bozori hamda aholining bandligini ta'minlash bo'yicha qator tashkilotlarni takomillashtirishga qaratilgan turli tashabbuslarni amalga oshirib kelmoqda. Mazkur tashabbuslar (I) mehnat bozoriga, aholini, ayniqsa yoshlarni ish bilan ta'minlashga taalluqli dasturlarni ishlab chiqish va (II) mehnat bozorlarini takomillashtirish, jumladan mehnat bozori infratuzilmasi, axborot tizimini, hamda Davlat bandlik xizmatini takomillashtirish kabi masalalarni o'z ichiga oladi.

Ish sharoitlarini yaxshilash va ijtimoiy himoyalash

Munosib mehnat sharoitlarini ta'minlash dasturi XMTning uchta asosiy yo'nalishlari, ya'ni: (I) ishdagi xavfsizlik va ishchilarning salomatligini ta'minlash, (II) ijtimoiy himoyaning minimal talablari va (III) munosib maosh komponentlarini o'z ichiga oladi. Ishdagi xavfsizlik va ishchilarning salomatligini ta'minlash komponenti doirasida XMT O'zbekiston Hukumati va ijtimoiy hamkorlariga mamlakatning mazkur sohadagi huquqiy-me'yoriy bazasini tahlil qilishga yordam berib, tegishli islohotlar borasidagi tavsiyalarini beradi. Ijtimoiy tizimni kengaytirish va takomillashtirish borasida XMT o'zining uch tomonlama hamkorlariga XMTning Ijtimoiy himoyaning minimal talablari borasidagi tavsiyasini (R. 202) amalga oshirish bo'yicha tegishli "yo'l xaritasi"ni ishlab chiqishda yordam berishi ko'zda tutilgan. Maosh darajasini oshirish borasida munosib mehnat sharoitlarini ta'minlash dasturi doirasida mamlakatda mavjud bo'lgan maosh bo'yicha muhokamalar va uch tomonlama maslahatlashuvlarni o'tkazish mexanizmlarini tahlil qilib, uch tomonlama

hamkorlarga eng kam maosh andozalarini o'rnatish borasida muloqot o'rnatish bo'yicha o'z tavsiyalarini ishlab chiqadi.

Qisqacha xulosalar

Bozor munosabatlarining mavjudligi va shu bilan bog'liq mehnat bozorining holatini statistik baholash, o'rganish, tahlil qilish va mamlakatimiz uchun ilgari noma'lum bo'lgan milliy hisoblar tizimi bir qator ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganish va amaliyotga tadbiq etish, bizning sharoitimiz, amaliyotimizga mos kelmagan kategoriyalar ustida ish olib borish va ularni iloji boricha milliy hisoblar tizimidan chiqib ketmasdan amaliyotimizga moslashtirish va shu kabi vazifalarni hal etish uchun bozor mexanizmini, uning qonuniyatlari, tendensiyalarini chuqur va mukammal o'rganishda statistik tadqiqotlar tashkil etishni talab etadi.

Mehnat bozori statistikasi o'z predmeti va usuliga ega bo'lib, statistika ijtimoiy-iqtisodiy ommaviy hodisa va jarayonlarning miqdor tomonini aniq makon va zamonda, ularning sifati bilan uzviy bog'liqlikda o'rganadi.

Mehnat statistikasining asosiy maqsadi mehnat potensialini shakllantirish zaminlarini miqdor ta'riflash, uning tarkibini turli belgilarga ko'ra o'rganish; ish kuchi bozorini ta'riflash; ishga yaroqli aholining ijtimoiy, kasbiy va hududiy moyilligini o'rganish, ishchi kuchiga xarajatlar darajasi, dinamikasini tahlil qilish hisoblanadi.

Mehnat statistikasining vazifalaridan biri– mehnat potensialidan foydalanish, ish vaqtidan foydalanish darajasi va mehnat potensialidan to'la foydalanilmaganlik oqibatda iqtisodiyotdagi yo'qotishlar kabi savollarni ta'riflashdir. SHu bilan birga ishchi kuchi turmush darajasini aniqlovchi ko'rsatkichlar, aholining mehnat, turmush va dam olish sharoiti darajasi va dinamikasiga statistik ta'rif berish lozim. Mehnat va mehnat munosabatlari sohasida sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlar mehnat statistikasi predmeti bo'lsa, mehnat bozori statistika tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Mehnat bozori statistikasi metodologiyasi barcha nazariy statistika usullaridan foydalanadi: absolyut va nisbiy miqdorlar, o'rtacha va variatsiya ko'rsatkichlari, guruhlash va tasniflash, balans va indekslar usuli, tanlanma kuzatish usuli kabilardan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mehnat statistikasi predmetiga ta'rif bering.
2. Bozor va mehnat bozoriga ta'rif bering.
3. Mehnat statistikasining boshqa fanlar bilan aloqasini izohlab bering.
4. Mehnat statistikasining bugungi kun vazifalari.
5. Mehnat statistikasida qo'llaniladigan usullar.
6. Mehnat statistikasi usuli va metodologiyasi orasidagi birligi va farqi.
7. Xalqaro Mehnat Tashkiloti va uning statistik faoliyati qanday?
8. Mehnat statistikasi qanday ko'rsatkichlar tizimidan foydalanadi?

II bob. MEHNAT RESURSLARI - MEHNAT BOZORI STATISTIKASINING O'RGANISH OBYEKTI

2.1 Mehnat resurslarining asosiy kategoriyalari

Mehnat resurslarining asosiy kategoriyalariga mehnatga layoqat yoshidagi aholi kiradi:

- o'z ishi bilan mustaqil bandlar;
- iqtisodiy faol aholi.

Bundan tashqari xalqaro statistikada "umumiy mehnat resurslari" atamasidan ham foydalaniladi. Quyida yuqoridagi kategoriyalarning har birini ko'rib chiqamiz.

Odatda, 15 yoshdan 64 yoshga bo'lgan aholi mehnatga layoqatli bo'lib hisoblanadi. Lekin ba'zi mamlakatlar qonunchiligida ushbu yosh chegaralari boshqacha ham bo'lishi mumkin.

Mamlakatning rivojlanish darajasi va mehnatga layoqatli yosh chegaralari, odatda o'zaro bog'langan bo'ladi. Mamlakat qanchalik rivojlangan bo'lsa, quyi chegara balandroq va yuqori chegara pastroq belgilanadi.

Mehnatga layoqatli yosh chegaralari turli mamlakatlar qonunchiligida mahalliy an'analar, urf-odatlar va xususiyatlarni hisobga olgan holda belgilanadi. Masalan, O'zbekiston, AQSH, Rossiya kabi mamlakatlarda quyi chegara 16 yosh, Fransiya, Angliya, Yaponiya, Ozarbayjonda - 15 yosh, Qozog'istonda - 14 yosh, Pokistonda - 12 yosh, Beninda - 10 yosh, Misrda - 6 yosh qilib belgilangan. Yuqori chegara (pensiya yoshi) O'zbekiston va Rossiyada ayollar uchun 55 yosh, erkaklar uchun - 60 yosh, Angliyada - ayollar - 60 yosh, erkaklar - 65 yosh, AQSH, Germaniya, Kanada va Ispaniyada - erkak va ayollar bir xil - 65 yosh qilib belgilangan. Barcha mamlakatlarda mehnatga layoqatli aholiga mehnatga layoqatli yoshdagi ishlamaydigan nogironlar qo'shilmaydi.

O'z ishi bilan mustaqil band bo'lgan aholi kategoriyasi amalda statistik hisobga olish atamalari orasida juda kam qo'llaniladi. So'zma-so'z ushbu tushuncha "daromadi bor" degan ma'noni anglatadi.

Shunday qilib, "o'z ishi bilan mustaqil band bo'lgan aholi" - aholini yashash uchun mablag'lar manbaalar bo'yicha taqsimlanishini ifodalaydi. Masalan, aholi

ro'yhatini ishlab chiqishda mashg'uloti bor, stipendiya oladiganlar, pensionerlar, ijraga beruvchilar (rante), davlat va xususiy shaxslar boquvida bo'lganlar, yuqorida ko'rsatilmagan boshqa manbaalari bor bo'lgan shaxslar alohida ajratiladi.

Iqtisodiy faol aholi (IFA) - BMT tomonidan ishlab chiqilgan va qo'llaniladigan kategoriyadir. Ushbu shaxslarning ishlab chiqarishda qatnashishlari uchun salohiyatlari mavjud bo'ladi. Bu erda ishlab chiqarish deganda MHTga ko'ra tasniflanadigan - moddiy ne'matlar va xizmatlar ishlab chiqarish nazarda tutilgan.

IFA sonini quyidagi formula orqali hisoblash mumkin:

Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi minus Davlat va xususiy shaxslar boquvidagilar = Mehnatga layoqatli yoshdagi IFA

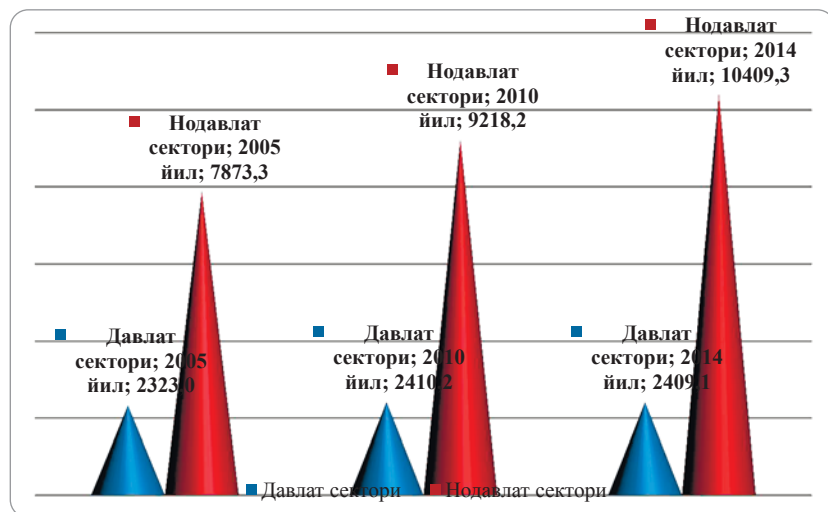
Mehnatga layoqatli yoshdagi IFA + Ishlab chiqarishda band bo'lgan o'smirlar va pensionerlar = IFA

miy mehnat resurslari kategoriyasidan foydalanib keladi.

8.4.1-rasm. O'zbekistonda mehnatga layoqatli aholi bandligini ta'minlashning yaxlit tizimi

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2005-2014 yillar davomida iqtisodiyotning nodavlat sektoridagi bandlarning o'rtacha soni 32,2 foizga, davlat sektorida esa 3,7 foizga ortgan.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika ko'mitisi ma'lumotlari

8.3.1-diagramma. Iqtisodiyotning nodavlat va davlat sektorlarida ish bilan band bo'lgan aholi soni, ming kishi

Shu bilan bir qatorda, tahlil qilinayotgan yillarda davlat sektorida band bo'lganlar ulushi 22,8 foiz banddan 18,8 foiz bandga kamaygan. Nodavlat sektorda aholining band bo'lgan qismi 77,2 foiz banddan 81,2 foiz bandga ortgan.

Respublikamizda mehnatga layoqatli aholining ish bilan bandligini oshirish uchun zarur sharoitlar yaratish, mehnat bozori infratuzilmasini rivojlantirish hamda bandlik masalalarini hal etishda mehnat organlari mas'uliyatini yanada kuchaytirish maqsadida 2009-yil 30-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tuzilmasini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-1251-sonli qarori qabul qilindi. Mazkur qarorga muvofiq, mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish organlarining bugungi iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitidagi yangi vazifalari belgilab berildi. Shuningdek, ushbu tizimga tegishli tarkibiy o'zgarishlar ham kiritildi. Jumladan, tuman (shahar) mehnat, bandlik va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlariga aylantirish hamda yirik mahalla fuqarolar yig'inlari qoshida

aholini ishga joylashtirish bo'yicha statsionar punktlar tashkil etish bo'yicha chora-tadbirlar belgilandi. Ushbu markazlar avvalgi bo'limlardan tubdan farq qilib, ishsiz aholiga ko'rsatiladigan xizmat ko'lami kengaytirildi va ular zimmasiga yangi vazifalar yuklandi.

Respublikaning barcha hududlaridagi Bandlikka ko'maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari tomonidan band bo'lmagan aholiga ko'rsatilayotgan xizmat ko'rsatish sifati va turlarini kengaytirish bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2014-yilda Bandlikka ko'maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish tuman (shahar) markazlari tomonidan ro'yxatga olingan 658,2 ming kishidan 566,3 mingtasi (o'tgan yilning shu davriga qaraganda 4,4 foizga o'sish) ishga joylashtirildi. Ulardan 97,3 ming kishi kvotali ish o'rinlariga ishga joylashtirildi. Haq to'lanadigan jamoat ishlariga 78,9 ming kishi ishga jalb qilindi.

Aholi uchun yangi ish joylarini tashkil etish muammosiga qo'shimcha ravishda mintaqada aholi turmush darajasidagi hududiy farqlar ham ta'sir ko'rsatadi. O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida kambag'allikning qishloq joylariga qaraganda shaharlarda jadal sur'atlarda qisqarish holatlari kuzatilmoqda.

Respublikada sanoat tarmoqlarini rivojlantirish, xomashyo etishtirishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish, qishloq joylarida sanoat korxonalarini barpo etish va ishlab chiqarish kuchlarini qayta taqsimlash yuzasidan amalga oshirilgan ishlar natijasida aholi bandligining tarmoqlar bo'yicha tarkibiy tuzilmasida ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi (2.1.1-jadval).

2.1.1.-jadval

Aholi bandligini iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimoti, %

Iqtisodiyot tarmoqlari	2010 y	2011 y	2014 y
Jami band bo'lganlar, shundan:	100,0	100,0	100,0
Sanoatda	13,2	13,1	13,0
Qishloq va o'rmon xo'jaligida	26,9	27,2	27,2
Qurilishda	9,2	9,2	9,2
Transport va aloqada	5,2	5,2	5,2
Savdo va sotiq, umumiy ovqatlanish, tayyorlashda	10,7	10,8	10,9

Turar joy kommunal xo'jaligi va aholiga nomaishiy xizmat ko'rsatish turlarida	3,4	3,5	3,5
Sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va ijtimoiy ta'minotda	7,7	7,6	7,6
Ta'lim, madaniyat, san'at, fan va ilmiy xizmat ko'rsatishda	13,8	13,7	13,4
Boshqa sohalarda	9,9	9,7	10,0

Jadvalda keltirilganidek, iqtisodiyot tarmoqlari ichida sanoat, qishloq va o'rmon xo'jaligi, qurilish, savdo va sotiq, umumiy ovqatlanish, tayyorlov, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va ijtimoiy ta'minot kabi tarmoqlarda band bo'lgan aholi nisbatan yuqori salmoqqa ega bo'lib, iqtisodiyotda jami band bo'lganlar soni 2014 yilda 12818,4 ming kishini tashkil etib, 2005, 2008 va 2010 yillarga nisbatan mos ravishda 25,8; 16,2 va 10,2 foizga ko'paygan.

Mehnatga layoqatli aholi sonini hisoblashda aholining jins-yoshi bo'yicha tarkibi asos bo'ladi. Shuning uchun mehnat salohiyatini statistik o'rganishdan avval turli mamlakatlardagi demografik jarayonlar o'rganiladi. Ushbu jarayonlarni ifodalash uchun aholining tabiiy va mexanik xarakterlari ko'rsatkichlari qo'llaniladi. Bu ko'rsatkichlar sirasiga tug'ilish, vafot etish, tabiiy ko'payish, ko'chib kelish, ko'chib ketish, mexanik va umumiy ko'payish koeffitsientlari kiradi.

Yuqorida keltirilgan barcha ko'rsatkichlarni hisoblash metodologiyasi bir xil, ya'ni mos mutlaq ko'rsatkich aholining o'rtacha yillik soniga bo'linib, mingga ko'paytiriladi va promilledan aniqlanadi (har 1000 kishiga to'g'ri kelgan tug'ilish, vafot etish va h.k.):

$$K_{\text{tug'ilish}} = S_{\text{tug'ilgan bolalar soni}} : S_{\text{o'rtacha yillik aholi soni}} * 1000$$

$$K_{\text{vafot etish}} = S_{\text{vafot etganlar soni}} : S_{\text{o'rtacha yillik aholi soni}} * 1000$$

$$K_{\text{tabiiy ko'payish}} = \{(S_{\text{tug'ilgan bolalar soni}} - S_{\text{vafot etganlar soni}}) * S_{\text{o'rtacha yillik aholi soni}}\} * 1000$$

$$K_{\text{ko'chib kelganlar}} = S_{\text{ko'chib kelganlar soni}} : S_{\text{o'rtacha yillik aholi soni}} * 1000$$

$$K_{\text{ko'chib ketganlar}} = S_{\text{ko'chib ketganlar soni}} : S_{\text{o'rtacha yillik aholi soni}} * 1000$$

$$K_{\text{mexanik ko'payish}} = \{(S_{\text{ko'chib kelganlar soni}} - S_{\text{ko'chib ketganlar soni}}) * S_{\text{o'rtacha yillik aholi soni}}\} * 1000$$

$$K_{\text{umumiy ko'payish}} = K_{\text{tabiiy ko'payish}} + K_{\text{mexanik ko'payish}}$$

Xuddi shunday tarzda mehnatga layoqatli yoshdagi aholining tabiiy va mexanik ko'payish koeffitsientlarini hisoblash mumkin. Bunda suratda – faqat mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga ta'luqli mutlaq ko'rsatkichlar olinsa, mahrajda – mehnatga layoqatli aholining o'rtacha yillik soni olinadi. Ushbu ko'rsatkichlarni hisoblashda mehnatga layoqatli aholining tabiiy qoplanishi sifatida ushbu yosh chegaralaridan tashqarida bo'lgan va iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishga ahd qilganlar qaraladi. Tabiiy chiqib ketish ko'rsatkichlari sifatida – yoshi etganligi yoki nogironligi tufayli pensiyaga chiqish va mehnatga layoqatli yoshda bo'lib vafot etganlar qatnashadi.

Aytish mumkinki, mehnatga layoqatli aholi soni mamlakatning harbiy va mehnat salohiyatini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichni ixtiyordagi mehnat salohiyatidan farqlash lozim. Ixtiyordagi mehnat salohiyati – iqtisodiy faol aholi deb ham ataladi. Iqtisodiy faol aholi soni mehnatga layoqatli aholi sonidan kichik bo'ladi, chunki unga mehnatga layoqatli yoshda bo'la turib, u yoki bu sababga ko'ra iqtisodiy faoliyatda qatnashishni hohlamaydiganlar kiritilmaydi.

Iqtisodiy faol aholi ma'lum davrda iqtisodiy tovar va xizmat ishlab chiqarish uchun o'z mehnatini qo'llaydigan aholining ikkala jinsini ham qamrab oladi. Iqtisodiy faol aholining ikkita tushunchasini farqlash lozim - uzoq muddatda (odatda bir yil) faol va qisqa muddatda (bir kun yoki bir hafta) faol bo'lgan aholi.

Harbiy kuchlar, davlat muassasalarida majburan ushlab turilganlar (masalan, qamoqdagilar), rezervatsiyada yashayotganlar, birinchi marta ish qidirayotganlar, mavsumiy ishchilar, to'la ish kuni iqtisodiy faoliyat bilan mashg'ul bo'lmaganlar kabi tushunchalar turli mamlakatlarda turlicha talqin qilinadi. Ba'zi mamlakatlarda ular to'laligicha yoki qisman iqtisodiy faol aholi tarkibiga kiritilsa, boshqa mamlakatlarda esa ular ishlamayotganlar deb hisoblanadi. Odatda talabalar, ishlamayotgan uy bekalari, pensionerlar, o'z jamg'armasi hisobiga yashayotganlar va ularning qarmog'idagilar iqtisodiy faol aholi tarkibiga kiritilmaydi.

Iqtisodiy faol aholini ifodalash maqsadida turli guruhlashlardan foydalaniladi. Ular umumdemografik va ijtimoiy-iqtisodiy xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Umumdemografik guruhlashlar nafaqat iqtisodiy faol aholini, balki barcha aholini ko'rib chiqadi. Ularga quyidagi guruhlashlarni kiritish mumkin:

- jins va yoshi bo'yicha guruhlash;
  - mamlakatning ma'muriy-xududiy kesimida xududiy guruhlash (aholining yashash joyi bo'yicha). Masalan, aholini shahar va qishloq aholisiga guruhlash (har bir mamlakatda o'rnatilgan qoidalarga ko'ra);
  - oilaviy ahvoli (nikohda turishi, bo'ydoq, ajralgan, beva qolgan) hamda oila a'zolari soni bo'yicha guruhlash;
  - millati va ona tili bo'yicha guruhlash (har bir kishining o'zi mustaqil aniqlashi asosida);
  - fuqarolik bo'yicha guruhlash (ushbu shaxs qaysi mamlakatning fuqarosi ekanligi to'g'risidagi savolga javob beradi);
  - ma'lumot darajasi bo'yicha guruhlash (ushbu mamlakatda shakllangan maorif tizimiga ko'ra);
  - yashash manbaalariga ko'ra guruhlash (mashg'ulotlardan daromad; pensiya, nafaqa va stipendiyalar; kapitaldan daromad: foizlar, dividendlar, ijaraga berish; ayrim shaxslarning qarmog'idagilar; davlat qarmog'idagilar).
- Ijtimoiy-iqtisodiy guruhlashlar iqtisodiy faol aholini xarakterlash uchun foydalaniladi.
- Ularga avvalo XMT tomonidan tasdiqlangan Status (xolat) bo'yicha Xalqaro tasnif doirasida tuzilgan mashg'ulotdagi xolati bo'yicha guruhlash kiradi.
- Status bo'yicha xalqaro tasnif iqtisodiy faol aholini ish beruvchilar, mustaqil xo'jalik rahbarlari (xo'jayinlar), yollanma xodimlar, oila biznesida bepul ishlayotgan oila a'zolari yoki ishlab chiqarish shirkatlari a'zolari kabi kategoriyalarga ajratiladi. Har bir statusning (xolatning) xalqaro andozaviy ta'rif quyida keltirilgan.
- Ish beruvchi – o'z xususiy biznesini boshqaradigan va xizmatida bitta yoki undan ko'p yollanma xodimlarni ushlab turadigan shaxs.
  - Mustaqil xo'jalik rahbari (xo'jayini) - o'z xususiy biznesini boshqaradigan va xizmatida bitta ham yollanma xodimni ushlab turmaydigan shaxs.
  - Yollanma xodim – davlat yoki xususiy korxonada ishlaydigan, o'z mehnati uchun ishlagan vaqtiga ko'ra ish xaqi, maosh, komission haq, choy-chaqa, akkord yoki natura ko'rinishida haq oladigan shaxs.

- Oila biznesida bepul ishlayotgan va korxonaga ega bo'lgan oilaning a'zolari .
- Ishlab chiqaruvchilar shirkati a'zosi – ishlab chiqarish faoliyati yo'nalishidan qat'iy nazar, shirkatga birlashgan ishlab chiqaruvchi guruhlar a'zosi bo'lgan shaxs.
- Status (xolat) bo'yicha tasniflab bo'lmaydigan shaxslar – statusi noma'lum bo'lgan xodimlar, ilgari ishlamagan ishsizlar.

Status bo'yicha xalqaro tasnif mavjud bo'lishiga qaramasdan turli mamlakatlarda statistik hisobga olishlarda o'zaro taqqoslab bo'lmaydigan ta'riflar hamon saqlanib qolmoqda. Masalan, boshqaruvchi va direktorlar ba'zan yollanma xodim sifatida tasniflansa, boshqa paytlarda ular ish beruvchilarga tenglashtiriladi. Bepul ishlaydigan oila a'zolari deyarli barcha mamlakatlarda iqtisodiy faol aholi tarkibiga kiritiladi. Ish beruvchilar va mustaqil korxonaga egalari (xo'jayinlar, ya'ni yollanma xodimsiz ishlaydiganlar) ba'zan birgalikda hisobga olinadi. Ko'pchilik mamlakatlarda o'z mehnati uchun ish xaqi, maosh, komission haq, ishbay yoki natura ko'rinishida haq oladigan "oila xodimlari" yollanma xodimlar sifatida qaraladi, ammo ularni oila xodimlar kategoriyasiga kiritish xollari ham uchrab turadi. Ishsizlarni turli mamlakatlarda status bo'yicha tasniflash va ularga ta'rif berishda ham turlicha qarashlar mavjud.

Iqtisodiy faol aholini muhim guruhlashlardan biri – uni band va ishsizlarga ajratish hisoblanadi. Bu guruhlash 1982-yilda Jenevada (Shveysariya) bo'lib o'tgan Ishchi kuchi statistikasi bo'yicha XIII Xalqaro konferensiyada qabul qilingan bandlik va ishsizlik ta'riflariga asoslanadi. Unda qabul qilingan nizomga ko'ra band bo'lganlarga minimal ish yoshidan katta bo'lgan, loqal bir hafta yoki bir kun quyidagi kategoriyalardan biriga mansub bo'lgan shaxslar kiritilishi mumkin:

1. "Haq to'lanadigan bandlik":

- a) "ishlayotganlar" – hisobga olish davrida naqd pul yoki natura shaklida ish haqi yoki maosh olish maqsadida ish bajargan shaxslar;
- b) "ishlayotganlar, lekin hisobga olish davrida ishda bo'lmaganlar" – ishlayotganlar tarkibida hisobga olingan, rasman o'z ishi bilan aloqada bo'lgan, lekin vaqtincha ishda bo'lmagan shaxslar. Ushbu rasman aloqa quyidagilarda namoyon bo'lishi mumkin: ish haqi to'lanishining davom etishi; ko'zda tutilmagan xolatlar

yoki qaytib kelish to'g'risidagi bitishuv muddati tugagandan so'ng ishga qaytish kafolati bo'lganlar; vaqtincha ishda bo'lmaslik xolati boshqa ishlarni bajarish majburiyatisiz nafaqa ko'rinishida qoplanadiganlar.

2. "Mustaqil bandlik":

a) "ishlayotgan xo'jayin" – hisobga olish davrida naqd pul yoki natura ko'rinishida foyda yoki oila daromadi olish maqsadida ishlayotgan shaxslar;

b) "ishlamayotgan xo'jayin" – o'z biznesiga ega bo'lgan, lekin vaqtincha qandaydir sababga ko'ra faoliyat yuritmayotgan shaxslar.

Xalqaro statistika nashrlarida "ba'zi ish" degan tushuncha ham uchraydi. Ushbu tushuncha kamida bir haftada bir soat bajariladigan ish sifatida talqin qilinadi.

Kasallik yoki jarohat, bayram yoki ta'til, ishlash yoki korxonaning yopilishi, bilim olish yoki kasbiy qayta tayyorlash, homiladorlik yoki farzandining kasalligi, shtat qisqartirilishi, ishlab chiqarishning to'xtab qolganligi, vaqtinchalik qayta tashkil etish yoki vaqtincha ishini davom ettirishning yomon ob-havo, mexanik yoki elektrik buzilishlar, hom-ashyo, material yoki yoqilg'ining tanqisligi sababli imkoni bo'lmaganli uchun ishda vaqtincha bo'lmagan, ammo ish bilan rasman aloqasini saqlab qolgan shaxslar "haq to'lanadigan bandlik"da hisobga olinishlari kerak.

Ish beruvchilar, mustaqil xo'jayinlar (korxonaning egalari) va ishlab chiqarish shirkati a'zolari "mustaqil bandlar" sifatida hisobga olinib, vaziyatga ko'ra hisobga olish davrida "ishlayotgan xo'jayin" yoki "ishlamaydigan xo'jayin" ko'rinishida tasniflanadilar.

Oila biznesida bepul ishlayotgan oila a'zolari, qancha soat ishlaganlaridan qat'iy nazar "mustaqil bandlar" kategoriyasiga kiritiladi.

Bepul ishlayotgan oila a'zolarini "bandlar" kategoriyasida hisobga oladigan mamlakatlarda "bepul ishlash" vaqtining minimal chegarasi belgilanadi (odatda haftasiga 15 soat).

Agar o'z iste'moli uchun tovar va xizmatlar ishlab chiqaradigan shaxslarning ishlab chiqarishi uy xo'jaligi daromadining muhim qismini tashkil etsa, ular "mustaqil bandlar" kategoriyasida hisobga olinadi.

Hunarmandlarning shogirdlari naqd yoki natura ko'rinishida haq olsalar, "haq to'lanadigan bandlik" kategoriyasida hisobga olinadilar va "ishlayotgan xo'jayin" yoki "ishlamaydigan xo'jayin" kategoriyasiga kiritilgan boshqa shaxslar singari tasniflanadi.

Hisobga olish davrida asosan noiqtisodiy faoliyat bilan mashg'ul bo'lgan talabalar, uy bekalari va boshqa shaxslar (ularni "mustaqil bandlar" sifatida tasniflagan edik) "bandlar" deb hisoblanishi, agar imkoniyat bo'lsa, alohida hisobga olinishlari lozim.

Harbiy xizmatchilar "haq to'lanadigan bandlik"ka kiritilib, domimiy va vaqtincha xizmatchilarga ajratilishlari kerak.

XMT ta'rifi ko'ra ishsizlar – minimal ish yoshidan katta bo'lgan va hisobga olish davrida:

a) "ishsiz, ya'ni "haq to'lanadigan bandlik" yoki "mustaqil bandlik"da bo'lmaganlar;

b) "haq to'lanadigan bandlik" yoki "mustaqil bandlik"da "ishlash uchun hoziroq tayyorlar";

v) "haq to'lanadigan bandlik" yoki "mustaqil bandlik"da ishlash uchun konkret xarakter qilib "ish qidirganlar". "Konkret" xarakter sifatida: davlat yoki xususiy bandlik birjalarida qayd qilinish; ish beruvchilarga arizalar taqdim qilish; fermalar, fabrika eshiklari oldi, bozorlar va boshqa joylarda ish qidirish; ish qidirayotganligi to'g'risida e'lonlar joylashtirish yoki gazetada ish taklif etilgan tashkilotlarga javob yuborish; o'rtoqlari va qarindoshlariga yordam so'rab murojat qilganlar; o'z ishini ochish uchun er, bino, mashina va uskunalarni, moliyaviy resurslarni sotib olish yoki ijaraga olishga xarakter; qandaydir faoliyatni olib borish uchun ruxsatnoma, litsenziya va h.k.larni kutayotgan

shaxslar ishsiz deb e'tirof etiladi.

Yuqorida ko'rsatilgan ish qidirish vositalarini qo'llash mumkin bo'lmagan, mehnat bozori shakllanmagan yoki chegaralangan mamlakatlarda "ishsizlik" ta'rifi uchun boshqacha belgilar qo'llanilishi mumkin.

“Ishlash uchun joriy tayyorlik” me’yorini qo‘llash uchun milliy xususiyatlarni hisobga olgan maxsus testlar ishlab chiqilishi talab qilinadi. Bu testlar quyidagi tushunchalarga asoslanishi mumkin – hozirgi davrda ishini yo‘qtog‘an shaxs ishlashni hohlaydimi, oldingi ishidagi amaliy tajribasi qanday mahalliy sharoitlarda ish haqi yoki maosh olish maqsadida ishlashga tayyormi, zarur resurs va mablag‘lar bilan ta’minlangan taqdirda mustaqil tadbirkorlik faoliyatini boshlashga tayyormi va h.k.

Shunday qilib, ishsizlikning milliy ta’riflanishi xalqaro andozalardagi tavsiyalardan farqlanishi mumkin ekan. Xususan, turli mamlakatlarda yosh chegarasi, kuzatish davri, ish qidirish me’yorlari, ishdan vaqtincha bo’shatilganlar va o‘z hayotida birinchi marta ish qidirayotganlarni hisobga olish masalalari turlicha talqin qilinishi mumkin.

Ishsizlik masalasini tadqiqot qilishda quyidagi statistik ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi:

Ishsizlik darajasi – ishsizlar sonining iqtisodiy faol aholi (ishchi kuchi) tarkibidagi ulushi

$$I_d = (S_{\text{ishsizlar}} : S_{\text{ishchi kuchi}}) * 100$$

bu erda, I_d - ishsizlik darajasi;

$S_{\text{ishsizlar}}$ – ishsizlar soni;

$S_{\text{ishchi kuchi}}$ – ishchi kuchi.

Ishsizlikning davomiyligi (ish qidirish vaqti) – shaxsning turli usullardan foydalangan xolda ish qidirishni boshlagan vaqtdan ko‘rilayotgan vaqtgacha bo‘lgan davr.

Iqtisodiy faol aholi, bandlar va ishsizlar soni to‘g‘risidagi ma’lumotlar asosida mehnat faolligi, bandlik va ishsizlik koeffitsientlarini aniqlash mumkin.

Bandlik va ishsizlik koeffitsientlarini ikki variantda ko‘rib chiqish mumkin:

a) barcha aholiga nisbatan;

b) iqtisodiy faol aholiga nisbatan.

Hisob-kitoblar quyidagi formulalar orqali amalga oshiriladi:

$$K_{\text{faol}} = S_{\text{faol}} : S_{\text{umumiy}};$$

$$K_{\text{ishsizlik}} = S_{\text{ishsizlar}} : S_{\text{umumiy}};$$

$$K_{\text{bandlik}} = S_{\text{bandlar}} : S_{\text{umumiy}};$$

$$K_{\text{ishsizlik}} = S_{\text{ishsizlar}} : S_{\text{faol}};$$

$$K_{\text{bandlik}} = S_{\text{bandlar}} : S_{\text{faol}};$$

Bu erda,

S_{faol} – iqtisodiy faol aholi soni;

$S_{\text{ishsizlik}}$ – ishsizlar soni;

S_{bandlar} – barcha ishlayotganlar soni.

Ish bilan bandlar soniga ishsizlar soni qo‘shilsa, umumiy iqtisodiy faol aholi soni hosil bo‘ladi. SHuning uchun ishsizlik va bandlik koeffitsientlarining yig‘indisi birga teng bo‘ladi:

$$(S_{\text{ishsizlar}} : S_{\text{faol}}) + (S_{\text{bandlar}} : S_{\text{faol}}) = 1 \text{ yoki } K_{\text{ishsizlik}} + K_{\text{bandlik}} = 1.$$

Ishsizlarning o‘rtacha soni – har oydagi ishsizlar sonlari yig‘indisini oylar soniga bo‘lib topiladi:

$$T = \sum T_i : D$$

Bu erda,

T – ishsizlarning o‘rtacha soni;

T_i – I oydagi ishsizlar soni;

D – oylar soni.

Mehnat bozoridagi keskinlik – band bo‘lmagan aholi sonining e’lon qilingan bo’sh ish joylari (vakansiyalar) soniga nisbati sifatida aniqlanadi.

Ishsizlik qisqa (3 oygacha va 3 oydan 1 yilgacha) va uzoq muddatli (1 yildan 2 yilgacha va 2 yildan oshiq) bo‘lishi mumkin. Uzoq muddatli ishsizlik o‘z navbatida tizimiy, konyunktura va minimal ish xaqining yuqori darajadali bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Tizimiy ishsizlik ishchi kuchiga talabning taklifga mos kelmasligi sababli sodir bo‘ladi. Konyunktura ishsizligi iqtisodiyot konyunkturasidagi tebranishlarga (bo‘hronlar davrida o‘sadi, ko‘tarilish davrida – pasayadi) bog‘liq bo‘ladi. Masalan, ayrim tarmoqlarda ishlab chiqarishning kengayishi ma’lum malakaga ega bo‘lgan xodimlarga talabni oshirib, boshqa mutaxassislarning ishga joylanish imkoniyatlarini cheklaydi. Iqtisodiyotda umumiy pasayish sodir bo‘lga davrlarda konyunktura ishsizligi ommaviy xarakterga ega bo‘ladi. Bozor iqtisodiyoti

sharoitlarida iqtisodiyot rivoji siklik xarakterga ega bo'lib, ko'tarilish bosqichi albatta pasayish bosqichi bilan almashadi. SHuning uchun konyunktura ishsizligi ba'zan siklik ishsizlik deb ham yuritiladi. Bunday ishsizlik bo'xron davrlarida ko'payadi, ko'tarilish davrlarida esa – pasayadi. Ishsizlikning uchinchi turi sun'iy tarzda yaratiladi. Minimal ish xaqi darajasi yuqori bo'lgan xollarda tadbirkorlar xarajatlarni pasaytirish maqsadida ish joylarini qisqartirishga majbur bo'ladilar.

Qisqa muddatli ishsizlik quyidagi turlarga ajratiladi:

- mavsumiy – mehnat mavsumiy xarakterda bo'lgan tarmoqlarga mansub (qishloq xo'jaligi, baliqchilik, ovchilik va h.k.);

- texnologik – ayrim faoliyat turlaridagi ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlari bilan bog'liq. Masalan, yangi alternativ energiya manbaalariga o'tish qazib olish sanoatida ko'mir qazuvchilar (shaxterlar)mehnatiga talabnik qisqartirib, ular orasida ishsizlikni ko'paytirishi mumkin;

- friksion – yangi ishni izlash maqsadida yoki yangi joyga ko'chib ketishi munosabati bilan o'z hohishi bilan ishini yo'qotish.

Friksion va tizimiy ishsizlik turlari orasidagi eng muhim farq – friksion ishsizlik sharoitida ish yo'qotganlarning malakalari boshqa ishlarda asqotishi mumkin, tizimiy ishsizlikda esa ishsizlar tez orada ish topishlari ehtimoli juda past bo'lib, yangi ish topish uchun ular o'z kasblarini o'zgartirishlari, buning uchun esa qo'shimcha malaka oshirishlari, qayta tayyorlov kurslaridan o'tishlari yoki butunlash yashash joylarini o'zgartirishlari talab qilinishi mumkin. Tizimiy ishsizlik friksion ishsizlikning qisqa muddatligidan farqli o'laroq, ko'proq vaqtni talab qiladi va shuning uchun jiddiyoq hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotini friksion va tizimiy ishsizliklarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Yuqoriroq malaka yoki yuqoriroq haq to'lanadigan lavozimni orzu qilib, uni qidiradigan xodimlar har doim mavjud bo'ladi. Bu – friksion ishsizlikdan boshqa narsa emas.

Tizimiy ishsizlik ma'lum fan-texnikadagi yangiliklarni amaliyotga joriy qilish tufayli ayrim ixtisosliklarga talabni paydo qilsa, an'anaviy tarmoqlarda band bo'lgan

xodimlarni ish bilan ta'minlashda muammolar tug'dirishi sababli bozor iqtisodiyoti sharoitida mavjud bo'lmasdan, qolmaydi.

Shunday qilib, tabiiy ishsizlik darajasi - ma'lum chegaralarda friksion va tizimiy ishsizlik bilan bevosita bog'liq ekan. SHuning uchun, agar bundan 15-20 yil ilgari tabiiy ishsizlik darajasi 4%ni tashkil qilsa. Iqtisodiyot uchun normal xol hisoblangan. Hozirgi kunda esa, fan-texnika taraqqiyoti shunday darajada rivojlanib ketdiki, uning yutuqlarini amaliyotga joriy qilishda ishtirok etadigan mutaxasislarning bilim darajalariga ham talab oshib ketdi. Natijada, qayta tayyorlash va yangi kasbni o'zlashtirish uchun ko'proq vaqt talab qilinayotganligi sababli tabiiy ishsizlik darajasi me'yori ko'tarilib, 6-8%ga etdi.

Ishsizlikning iqtisodiyotga salbiy ta'sirini aniqlashda ishsizlik natijasida yo'qotishlar ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Birinchiidan, moliyaviy yo'qotishlar. Davlat mehnat to'g'risidagi qonunchilikka ko'ra ishsizlarga nafaqa to'lashga majbur.

Ikkinchiidan, ishsizlar ishlab chiqarishda qatnashmaganliklari sababli milliy daromad va yalpi ichki mahsulotning bir qismini yaratilmasligi tufayli yo'qotishlar.

Birinchi turdagi yo'qotishlar miqdori ishsizlarga to'langan nafaqa summasi orqali aniqlansa, ikkinchi turdagi yo'qotishlarni aniqlash uchun o'rtacha yillik ishsizlar sonini o'rtacha yillik band bo'lganlarning mehnat unumdorligiga (milliy daromad yoki yalpi ichki mahsulot bo'yicha) ko'paytirib topiladi.

”Bandlar” va “ishsizlar” tushunchasidan tashqari “to'la bo'lmagan bandlik” tushunchasi ham mavjud. To'la bo'lmagan bandlik tushunchasi XMT tavsiyalariga ko'ra aniqlanadi. Ularga ko'ra to'la bo'lmagan bandlarga mashg'uloti bo'lgan, lekin to'la ish vaqtida ishlamaydigan shaxslar kiritiladi. Ushbu xolat ularning hohishiga ko'ra bo'lmaganligi sababli, ular bajarayotgan ishlaridan tashqari boshqa ishlarni ham bajarishni hohlaydilar. To'la bo'lmagan bandlarga mashg'ulotlari bo'lgan, to'la ish kuni ishlayotgan, lekin o'z malakalaridan past ishlarni bajarayotganlar ham kiritiladi. Ular malakaviy tayyorgarligiga mos kelmaydigan maosh oladilar.

Yuqoridagi ta'rifdan ma'lum bo'ldiki, xodimlarni to'la bo'lmagan bandlarga qo'shishda asosiy omillar bo'lib ham ishlangan vaqt, ham bajarayotgan ishlarining malakalariga mos kelishi, hisoblanar ekan.

To'la bo'lmagan bandlik turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Ularning ko'pchiligini statistik tekshirishlar orqali aniq belgilash mumkin. To'la bo'lmagan bandlikning quyidagi shakllari mavjud:

- ko'rinadigan to'la bo'lmagan bandlik. U ushbu mamlakatda qabul qilingan ish vaqti me'yorida pastligi bilan ajralib turadi. Bu shaklga ish kunida yoki kalendar ish davrida to'la ishlaymaydigan shaxslar kiradi;
- ko'rinmaydigan to'la bo'lmagan bandlik. Bunday xodimlarga to'la ish kuni ishlaganlari bilan, ularning oladigan daromadlari boshqa korxonalarda xuddi shunday malakaga ega bo'lib, shunday ish bajarayotgan xodimlar daromadidan past bo'lgan yoki malakasidan past darajadagi ish bajarayotgan shaxslar kiritiladi. Ko'rinmaydigan to'la band bo'lmaganlarga shuningdek tarmoq bo'yicha o'rtacha mehnat unumdorlik darajasidan ancha past mehnat unumdorligi bo'lgan xodimlar ham kiradi.

O'z xohishlariga ko'ra to'la ish kuni ishlaymaydiganlar (ayollar, o'smirlar, qariyalar) to'la bo'lmagan bandlar qatoriga qo'shilmaydi.

Ko'rinadigan to'la band bo'lmaganlar sonini aniqlash uchun har bir xodim kategoriyasi bo'yicha real ish vaqti uzunligini ish vaqtining normal uzunligi bilan taqqoslash lozim. Odatda to'la band bo'lmaganlarga belgilangan ish vaqtining 80%dan kam bo'lgan vaqtida ishlayotganlar kiritiladi. Agar ish haftasi 40 soat qilib belgilangan bo'lsa, 32 soatdan kam vaqt ishlayotganlar to'la band bo'lmaganlar kategoriyasiga kiritiladi.

To'la band bo'lmaganlar sonini aniqlash manbaalari sifatida aholi ro'yhati yoki maxsus uyushtirilgan tanlama kuzatish dasturlarida agar ish kuni uzunligi va ish haqining haqiqiy hamda maqbul darajalari to'g'risida savollar kiritilgan bo'lsa, xizmat qiladilar.

Bundan tashqari, to'la bo'lmagan bandlikni hisob-kitob usulida ham aniqlash mumkin. Buning uchun band bo'lganlarning real soni mamlakatda shakllangan

o'rtacha mehnat unumdorligi va o'rtacha ishlab chiqarishning texnik darajasi sharoitlarida ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xodimlar soni bilan taqqoslanadi.

Agar ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmini "R" va o'rtacha mehnat unumdorligi darajasini "W" harflari bilan belgilasak, zarur bo'lgan xodimlar soni quyidagicha aniqlanadi:

$$T_z = P : W,$$

bu yerda, T_z – zarur bo'lgan xodimlar soni.

Ortiqcha xodimlar soni haqiqiy va zarur xodimlar soni orasidagi farqdir:

$$T_o = T_x - T_z,$$

bu yerda, T_x – xaqiqatda band bo'lgan xodimlar soni.

Odatda mamlakatda tan olingan rasmiy ishsizlik miqdori, uning real miqdoridan "yashirincha ishsizlik"ka farqlanadi. Analitiklar ishsizlarning ma'lum qismi ishini yo'qotgan sifatida qayd qilinmasda, mustaqil tarzda, yoki aniq statistik hisobot yuritmaydigan vositachi nodavlat tizimlar orqali ish qidirishlarini har doim inobatga oladilar. Yashirin ishsizlikka mehnat bozoridagi talab va taklifning haqiqiy ahvolini buzib ko'rsatilishi va raqobatni susayishi sababli ishchi kuchi narxini pasaytiradigan to'la band bo'lmashlik ham kiritiladi.

Ayrim baholashlar orqaligina aniqlanadigan yashirin ishsizlik to'g'risidagi ma'lumotlar ochiq turdagi ishsizlikka aylanib ketishi mumkin bo'lganligi sababli har doim jiddiy ijtimoiy havf tug'dirishi mumkin. SHuning uchun bo'sh ish o'rinlarini kengaytirish hisobiga mehnat bozorini barqarorlashtirishga katta ahamiyat beriladi.

Band aholini ijtimoiy-kasb guruhleri nuqtai nazaridan guruhlarga ajratish iqtisodiy taxlilda muhim ahamiyatga ega. Odatda quyidagi guruhlar ajratiladi:

- qonun chiqaruvchilar, katta lavozimli shaxslar, menejerlar;
- mutaxassislar; texniklar va kichik mutaxassislar;
- xizmat ko'rsatish sohasi va savdo xodimlari;
- qishloq va o'rmon xo'jaligining malakali xodimlari;
- ishlab chiqarish ishchilari va hunarmandlar;
- fabrika-zavod operatorlari va yig'uvchilar;
- oddiy mashg'ulotlar (iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida);

- harbiy kuchlar.

O'z mazmuniga ko'ra ushbu guruhlashga iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida band bo'lganlarni guruhlash tutashib ketgan. Har bir mamlakatda tasdiqlangan tarmoq tasnifiga asoslangan o'z tarmoq guruhlashlari amal qiladi.

BMTning Statistika komissiyasi bunday tasnifni tuzishda quyidagi tarmoqlar ajratilishini tavsiya qiladi:

1. Qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi, baliqchilik va ovchilik.
2. Qazib olish sanoati.
3. Qayta ishlash sanoati.
4. Energiya, gaz va suv ishlab chiqarish.
5. Qurilish.
6. Savdo, mehmonxonalar, restoranlar.
7. Transport, aloqa, ombor xo'jaligi, kommunal xizmatlar.
8. Moliya, sug'urtalash, korxonalariga xizmatlar.
9. Individual, jamoat va ijtimoiy xizmatlar.
10. Iqtisodiy faoliyatning boshqa turlari.

Ba'zi mamlakatlarda yuqoridagilardan tashqari alohida modda sifatida ishsizlar va harbiy kuchlar ajratiladi.

Band xodimlarning ijtimoiy guruhlar va kasbiy tarkibini ifodalash maqsadida Edvars tasnifidan foydalaniladi. Unga ko'ra mamlakatning mehnat resurslari 11 ta guruhga ajratiladi:

Oq yoqaliklar:

1. Mutaxassislar.
2. Boshqaruvchilar (mansabdorlar va mulkdorlar)
3. Idora va unga turdosh xodimlar.
4. Savdo xodimlari.

Ko'k yoqaliklar:

5. Katta ustalar (masterlar) va malakali ishchilar.
6. Yarim malakali ishchilar (fermalarda band bo'lganlardan tashqari).
7. Malakasiz ishchilar (fermalarda band bo'lganlardan tashqari).

Xizmat ko'rsatish sohasi xodimlari:

8. Uy xizmatchilari.
9. Xizmat xodimlari.

Fermerlar:

10. Fermerlar va boshqaruvchilar.
11. Fermalarda band bo'lgan yollanma ishchilar.

Band aholini ishlagan vaqti (ish haftasining necha soat davom etishi) bo'yicha guruhlash ham katta ahamiyatga ega. Bunda haqiqatda ishlangan vaqti mamlakatda belgilangan ish vaqtining davomiyligi bilan taqqoslanadi va ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti hisoblanadi:

$$K_{\text{foyd.}} = \frac{T_{\text{haqiqiy}}}{T_{\text{belgilangan}}}$$

Masalan, Germaniyada 1993-yilda belgilangan ish haftasining davomiyligi 39 soatni tashkil qilgani xolda, haqiqatda xodimlar 38,7 soat ishlashgan, demak ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti 0,992 yoki 99,2%ni tashkil qilgan ($38,7 : 39,0 = 0,992$). Ish yilining haqiqiy davomiyligi 1692 soatni va belgilangan ish vaqtining davomiyligi 1732 soatni tashkil qilgan bo'lsa, belgilangan ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti 97,7%ga teng bo'lgan ($1692 : 1732 = 0,977$).

Ishsizlar uchun ishsizlik davrining uzunligi bo'yicha guruhlash amalga oshiriladi. XMT ishsizlik davri intervallarini quyidagicha bo'lishini tavsiya qiladi: 3 oygacha; 3 oydan 1 yilgacha; 1 yildan 2 yilgacha; 2 yildan ortiq. Ishsizlar shuningdek nafaqa oladigan va olmaydigan guruhlariga ajratiladi. Nafaqa oladiganlar nafaqa miqdoriga qarab yana guruhlanadi. Ayrim guruhlashlar ishsizlarning yangi ishni olguncha sarflagan vaqti va ijtimoiy ishlarda qatnashganligiga qarab (qatnashgan va qatnashmagan) bajarilishi mumkin.

Mehnat bozorini ifodalash uchun shuningdek bo'sh ish o'rinlari statistikasi yuritiladi. Bo'sh o'rinlar soni ishsizlar soni bilan taqqoslanib ishsizlarni ish o'rinlari bilan ta'minlash koeffitsienti aniqlanadi.

Iqtisodiyotni bozor munosabati sharoitiga o'tishi, davlat aholisi turmush darajasini yanada yuqoriroq pog'onaga ko'tarish maqsadida, ishlab chiqarishni

rivojlanish dinamikasining o'sishi va uning samaradorligini oshirish asosida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish kuchining rivojlanishi, yalpi ichki mahsulot barpo etilishi jamiyat a'zolarining moddiy va madaniy talablarini qondirish asosida iqtisodiy samaradorlikni oshirish yotadi. Ishlab chiqarish vositalari va ularni harakatga keltiruvchi ish kuchi – ishlab chiqarish kuchini tashkil etadi. Samaradorlik muammosini hal etish, potensial imkoniyatlardan – ishlab chiqarish fondlaridan, mehnat resurslaridan maksimal foydalanish asosida, sifat tarkibini oshirish hisobiga davlat iqtisodiy potensialini ko'paytirish, ratsional foydalanish yordamida bajariladi.

Pirovard ishlab chiqarish har so'miga qancha xarajat etilishi jamiyat uchun muhim bo'lib hisoblanadi, shuning uchun yalpi ichki mahsulot, pirovard mahsulot o'sish sur'ati, asosiy va aylanma fondlarni, ish kuchi va boshqalaroshqa resurslarni o'sish surati orasidagi mutanosiblik optimal miqdorini saqlash, uzluksiz hisob olib borish, tekshirish zaruriyati kelib chiqadi.

Jamiyat hayotining muhim tomonidan biri bo'lib ish kuchini takror ishlab chiqarish hisoblanadi va shu munosabat bilan bu nafaqat iqtisodiy muammo bo'lib, balki yangi ijtimoiy munosabatlarni shakllanishiga ta'sir ko'rsatib, o'z ichiga sosiologik, demografik, ruhiy, siyosiy aspektlarni qamrab oladi. Iqtisodiyotning rivojlanishi muhim omillardan biri bo'lib, mehnat resurslaridan samarali foydalanish, iqtisodiy mehnat faolligini oshirish hisoblanadi.

Mehnat resurslari jamiyat ishlab chiqarishning asosiy kuchi bo'lib, ishlab chiqarish vositalari, moddiy boyliklar yaratishda bevosita ishtirok etadi.

Bugungi kunda davlat mehnat resurslaridan foydalanishga ikki xil yondashish mumkin. Birinchisi, jamiyat ishlab chiqarishida iqtisodiy faoliyat bilan band bo'lganlardan to'laroq foydalanish bo'lsa, ikkinchidan iqtisodiy faoliyat bilan band bo'lishga mumkin qadar ko'proq aholi potensial mehnat resurslarini jalb etishdir.

Har qanday ishlab chiqarishni tashkil etish uchun uch element mavjud bo'lishi lozim:

- mehnat predmeti;
- ishlab chiqarish vositalari;

- ish kuchi.

Ish kuchi ishlab chiqarish kuchlarining subyektiv elementi va uning ishlab chiqarishda tutgan o'rni salmoqlidir. Ishlab chiqarish vositalari eng so'nggi, zamonaviy, yuqori unumli bo'lmasin, ish kuchisiz ulardan hech qanday naf bo'lmaydi. Ikkinchidan, shu ishlab chiqarish vositalari, ishlab chiqaruvchi kuchlarning moddiy buyum qismi ilgarigi jonli mehnat mahsulidir.

Inson mehnat qilish qobiliyati moddiy ne'mat yoki xizmatlar yaratishda o'ziga o'rinbosar topadi.

Ishlash qobiliyatiga ega bo'lgan shaxslar, ya'ni ishchi kuchining yig'indisi mehnat resurslarini tashkil etadi, bularga nafaqat iqtisodiy faol aholi, balki boshqa kategoriyalari ham, shu jumladan, ishdan ajralgan holda o'qiyotganlar va ayni daqiqada ishlamayotgan va ish qidirayotganlar ham kiritiladi.

Mehnat resurslari haqida ikki xil tushuncha mavjud:

- potensial mehnat resurslari;
- haqiqiy mehnat resurslari.

Potensial mehnat resurslariga mehnat yoshidagi mehnatga layoqatli kiritiladi. Mehnat qilish yoshi dinamikada o'zgaruvchan bo'lib, bu o'zgarish davlat rivojlanish darajasi, iqtisodiyot krizisi yoki rivojlanishi, mehnat resurslariga bo'lgan talab kabilar ta'sir ko'rsatadi. **Haqiqiy mehnat resurslari** deganda, o'rganilayotgan davrda aholining o'z mehnatiga o'rin topgan qismi tushuniladi.

Haqiqiy mehnat resurslari potentsiali mehnat resurslariga qaraganda ko'proqdir:

- ishlaydigan o'smirlar: ishlaydigan o'smirlar soniga turli xil omillar ta'sir ko'rsatadi, eng ko'proq ta'sir ko'rsatadigan omil ijtimoiy-iqtisodiy omildir. Bunga oila iqtisodiyoti va farovonligi ham kiradi.

- ishlaydigan pensionerlar: ishlaydigan pensionerlar soniga, ayniqsa, demografik omil ta'sir ko'rsatadi, ya'ni aholining eng tez ko'payib boruvchi qismi katta yoshdagi kishilar, hozirgi davrda aholining qarish jarayoni va bular soni qancha tez ko'paysa, ijtimoiy-iqtisodiy omilga ta'sir etuvchilar, o'z iqtisodiyotini yaxshilashga intiluvchilar soni ham oshib boradi. Ta'sir etuvchi omillardan yana biri ma'naviy

omil bo'lib, mehnat qilishga o'rgangan insonning mehnati jamiyatga kerak emasligi tushkunlikka olib keladi.

- imtiyozli pensiyaga chiqib ishlamaydiganlar soniga;
- ishdan ajralgan holda o'qiyotganlar soniga;
- uy-ro'zg'or ishlari bilan band bo'lganlar soniga;
- bola tarbiyasi bilan band bo'lganlar soniga;
- mehnat qilishni istamaydiganlar soniga va h.k.

Mehnat potentsiali mavjud mehnat resurslarini faqat miqdor tomonidan emas, balki sifat tomonidan ham inobatga olib, bilim va malaka darajasi, intellektual salohiyati, kasbiy tayyorgarligini o'rganishdir.

2.2. Mehnat resurslari soni o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar

Mehnat resurslari aholining bir qismi bo'lib, aholi sonining o'zgarishiga ta'sir etadigan omillar, mehnat resurslari o'zgarishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Bulardan demografik omil:

- tabiiy harakat: tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish va h.k.
- mexanik harakat: aholi migratsiyasi.

Immigrant va emigrantlar sonida mehnat qilish yoshidagi mehnatga qobiliyatli salmoqli o'rinni egallaydi: O'ziga, o'z mehnatiga o'rin topishga ishonganlar. Demak, mexanik harakat ko'proq mehnat resurslari soni o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi va boshqalarunga turli xil ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sir etadi.

Ish kuchi harakati aholi mexanik harakatiga qaraganda kengroq bo'lib, uning quyidagi turlari mavjud:

- tarmoqlararo;
- makonda;
- malakaviy;
- funksional;
- xalqaro.

Ish kuchining makondagi harakati deganda, ish kuchi ish joyini o'zgartirishi natijasida bir istiqomat qiluvchi joydan boshqa joyga ko'chishi tushuniladi. Aholi va ish kuchi harakatining quyidagi migratsiyasi tasnifini ko'rib chiqamiz:

1. Makon belgisi bo'yicha.

Ichki migratsiya davlat miqyosida bir ma'muriy-hududiy birlikdan boshqasiga ko'chish, hududlararo, viloyatlararo, shahardan qishloqqa va qishloqdan shaharga va h.k. Tashqi migratsiya davlat chegarasidan o'tish bilan bog'liq bo'lgan harakat. Mazkur davlatda vaqtincha yoki doimiy istiqomat qilish uchun boshqa davlatdan ko'chib kelayotganlar - emigrantlar. Boshqa davlatdan mazkur davlatga vaqtincha yoki doimiy istiqomat qilish uchun ko'chib kelayotganlar - immigrantlar.

2. Muddati bo'yicha:

- doimiy;
- vaqtincha;
- mayatnik turlardagi migratsiya o'rganiladi.

Doimiy migratsiya belgilangan muddat oralig'ida mazkur davlatga doimiy istiqomat qilish uchun ko'chib kelganlar yoki undan ko'chib ketganlar soni bilan ta'riflanadi. Doimiy istiqomat qilish joyini o'zgartirmasdan joriy ehtiyojlarini qondirish maqsadida mazkur davlatga kirib kelganlar soni-vaqtincha migratsiyani tashkil etadi. Mavsumiy ish kuchi vaqtincha migratsiyadan alohida hisobga olinadi. Bir haftadan kam bo'lgan muddatda ishdan doimiy istiqomat qiluvchi makonda va teskarisi - mayatnik migratsiya deyiladi.

3. Tashkil etilishi bo'yicha:

- tashkil etilgan migratsiya;
- tashkil etilmagan migratsiya;
- qonuniy;
- noqonuniy migratsiyalarga bo'lib o'rganiladi.

Yillik ajratilgan kvotalarga binoan immigrantlar soni qonuniy migratsiya deyiladi.

Noqonuniy migratsiya hujjatlar bilan vakolat berilmagan, mazkur davlat makonidan boshqa davlatlar makoniga belgilangan qoidaga rioya qilmasdan o'tish maqsadida foydalanilayotgan migratsiyadir.

Bundan tashqari, kasbiy faoliyatni noqonuniy bajarish uchun belgilangan qoidaga rioya qilmay, mazkur davlatga kirib kelish ham noqonuniy migratsiya

hisoblanadi. Ularga: viza muddati tugaganlar, sayyohlik vizasi bilan mehnat faoliyat yuritayotganlar, shuningdek, noqonuniy kasbiy faoliyat yuritish, qurol-yarog‘, narkotik moddalar va hokazolar bilan savdo qilish, ish kuchini noqonuniy yo‘llar bilan chet ellarga yuborish bilan shug‘ullanuvchilar kiradi.

4. Migratsiya sabablari bo‘yicha:

- siyosiy;
- ijtimoiy-iqtisodiy migratsiyaga bo‘linadi.

Mehnat migratsiyasi iqtisodiy faol aholining ish izlab, makondaga harakati, tarmoqlararo harakatidir. Mehnat migratsiyasining ichki va tashqi malaka darajasi bo‘yicha va boshqa ko‘rinishlarga bo‘lib o‘rganish mumkin.

Qisqacha xulosalar

Ishlash qobiliyatiga ega bo‘lgan shaxslar, ya‘ni ishchi kuchining yig‘indisi mehnat resursidir.

Mehnat yoshidagi mehnatga layoqatlilar potensial mehnat resurslariga kiradi.

Mehnat qilish yoshi, mehnat resurslariga, davlat rivojlanishiga bog‘liq holda o‘zgarib turadi, ya‘ni mehnat resurslariga bo‘lgan talab mehnat yoshining o‘zgarishiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Potensial mehnat resurslari davlatda mehnat qilish imkoniyatiga ega bo‘lganlar qanchani tashkil etishini ko‘rsatib bersa, haqiqiy mehnat resurslari shu davlat mehnat resurslari imkoniyatidan qanday foydalanilayotganini, o‘rganilayotgan davrda aholining o‘z mehnat qilish imkoniyatini tadbiq qilish huquqidan foydalanilganlar tushuniladi.

Ishlab chiqarish kuchining rivojlanish asosi, yalpi ichki mahsulot dinamikasining o‘sishi, jamiyat a‘zolarining o‘sib boruvchi moddiy va ma‘naviy talablarini to‘laroq qondirish asosi bo‘lib iqtisodiy samaradorlik hisoblanadi. Har qanday jamiyat ishlab chiqarish kuchining asosi bo‘lib mehnatkashlar, ya‘ni mehnat resurslari hisoblanadi. Bozor munosabatlarga o‘tish maqsadi – aholining turmush darajasini yuqori pog‘onaga ko‘tarish hisoblanib, bunga esa barcha resurslardan samarali foydalanish asosida erishish mumkin. Aholining turmush darajasi, mehnat qilish huquqini muhofaza etishga bog‘liq bo‘lib, uni nafaqat mehnat qilish huquqi

borligi balki ishlashni xohlovchilarni mehnat bilan ta‘minlashga imkon yaratishga yordam berishdir.

Mehnat resurslari sonining o‘zgarishiga aholi sonining o‘zgarishiga ta‘sir etuvchi demografik va migratsion omillar ta‘sir ko‘rsatadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ish kuchining ijtimoiy ishlab chiqarishda tutgan o‘rni.
2. Potensial mehnat resurslari haqida tushuncha va uning mohiyati.
3. Mehnat yoshidagi aholi chegaralari.
4. Haqiqiy iqtisodiy mehnat resurslari haqida tushuncha.
5. Mehnat resurslarini o‘rganish muammolari.
6. Mehnat resurslarining soniga ta‘sir etuvchi omillar.

III BOB. ISH KUCHI STATISTIKASI

3.1. Mehnat resurslari balansi

O'tgan asrning 50-yillari oxirida iqtisodiyot bo'yicha yillik mehnat resurslari yoki ish kuchi balansi tuzila boshladi. SHu davrda statistik tahlilning asosiy usullaridan biri iqtisodiyot rivojlanishini rejalashtirish hudud va tarmoqlar bo'yicha ish kuchini taqsimlash muammosini hal etishda muhim ahamiyat kasb etar edi. Mehnat resurslari balansini Xalqaro Mehnat Tashkiloti ham tan olgan.

Mehnat resurslari balansini tuzishda nafaqat «Mehnat statistikasi» ma'lumotlari, balki boshqa tarmoq statistikasi ma'lumotlaridan ham foydalaniladi. Mehnat resurslari balansi, ish kuchi manbalarini ko'rsatib berish bilan bir qatorda iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha, hududlararo, faoliyat turi, mulkchilikka egalik va hokazolar bo'yicha taqsimlashni ko'rsatib beradi.

Bozor munosabatlariga o'tilishi bilan mehnat statistikasi oldiga qo'yilgan vazifalar doirasi ham kengaydi. SHuningdek, mehnat resurslari balansiga ham o'zgartirishlar kiritildi, shular qatoriga ish bilan bandlikning yangi turlari, ko'rinishlarini inobatga olish, yangi ishchi kategoriyalarini (ish beruvchilar, yollanma ishchilar, o'z-o'zicha band bo'lganlar va ishsizlik ko'rsatkichlari va h.k.) e'tiborda tutish lozim bo'lmoqda.

Respublikamizda 2018-yil oxiridagi mehnat resurslari 18 829,6 ming kishini tashkil etgan bo'lib (1-jadval), doimiy aholining 57,1 foiziga tengdir. Mazkur mehnat resurslarining tarkibini ko'radigan bo'lsak, mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi soni 18 712,1 ming kishini yoki doimiy aholining 56,8 foizini, mehnat resurslariga nisbatan esa 99,4%ni tashkil etadi. Iqtisodiyotda band bo'lgan o'smirlar va katta yoshdagi aholi soni 117, 5 ming kishini yoki doimiy aholiga nisbatan 0,4 foizni, mehnat resurslariga nisbatan 0,6 foizni tashkil etadi.

O'zbekistonda 2000-2016 yillarda mehnat resurslari va aholi bandligi⁵

(ming kishi)

Yillar	Mehnat resurslari	Iqtisodiy faol aholi	Iqtisodiyotda bandlar
2000	12469,0	9018,4	8983
2001	12817,4	9173,5	9136
2002	13181,0	9367,8	9333
2003	13607,2	9621,2	9589
2004	14048,8	9945,5	9910,6
2005	14453,2	10224,0	10196,3
2006	14816,5	10492,5	10467
2007	15219,6	11299,2	10735,4
2008	15685,7	11603,1	11035,4
2009	16103,5	11929,5	11328,1
2010	16726,0	12286,6	11628,4
2011	17286,4	12541,5	11919,1
2012	17564,3	12850,1	12223,8
2013	17814,1	13163,0	12523,3
2014	18048	13505,4	12818,4
2015	18276,1	13767,7	13058,3
2016	18488,9	14022,4	13298,4
2017	18 666,30	14357,3	13520,3
2018	18829,6	14641,7	13273,1

Hozirgi kunda tuzilayotgan qisqartirilgan mehnat resurslari balansi jadvali quyidagicha⁶:

O'zbekiston Respublikasining mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansi

Ko'rsatkichlar nomi	Qator raqami	Hisoblash algoritmi	Hisobot balansi	Bahosi (joriy yil)	Prognoz (kelasi yil)
Doimiy aholi soni	01				
shu jumladan:					
mehnatga layoqatli aholi	02				
Mehnat resurslari soni	03	04-qator + 05-qator			
shu jumladan:					

⁵ Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

⁶ Vazirlar mahkamasining 2017 yil 22 dekabrda 1011-son qarorining 1-ilovasi

mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi	04				
ishlovchi pensionerlar va o'smirlar	05				
Iqtisodiy faol aholi, jami	06	07-qator + 29-qator + 33-qator			
a) Iqtisodiyot tarmoqlarida bandlar soni, jami	07	08 — 28-qatorlar yig'indisi			
ulardan:					
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	08				
Kon qazish va karerlarni tayyorlash	09				
Qayta ishlash sanoati	10				
Elektr, gaz ta'minoti, bug' va havoni tozalash	11				
Suv ta'minoti va kanalizatsiya	12				
Qurilish	13				
Ulgurji va chakana savdo, avtomobillarni ta'mirlash	14				
Tashish va saqlash	15				
Uy-joy va oziq-ovqat xizmatlari	16				
Axborot va aloqa	17				
Moliya va sug'urta	18				
Ko'chmas mulk bilan ishlar	19				
Kasbiy, ilmiy va texnik faoliyat	20				
Yordamchi xizmatlarni boshqarish va ta'minlash	21				
Davlat boshqaruvi va mudofaa	22				
Ta'lim	23				
Sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minot	24				
San'at, madaniyat va dam olish	25				
Xizmat ko'rsatishning boshqa turlari	26				
O'z ehtiyojlarini ta'minlash uchun ishchilarni yollovchi uy xo'jaliklari faoliyati	27				
Ekstremal tashkilotlarning faoliyati	28				
b) Sektorlar bo'yicha bandlar, jami	29	30-qator + 31-qator + 32-qator			
ulardan:					
rasmiy sektorda	30				
norasmiy sektorda	31				
chel elda ishlash uchun ketganlar	32				
Ishga joylashtirilgan muhtoj shaxslar (ishsizlar) soni	33				
Mehnat resurslari bilan bog'liq iqtisodiy nafaol aholi soni	34	35-qator + 36-qator + 37-qator			
ulardan:					
ishlab chiqarishdan ajralgan holda	35				

o'quvchilar					
tug'ruq ta'tilidagi yoki 3 yoshgacha bolalarini parvarishlovchi ayollar	36				
ixtiyoriy ishsizlar (ishlashni xohlamaydigan, ishga joylashishga imkoniyati yo'qlar)	37				
Ishchi kuchiga qo'shimcha taklif (ishga joylashtirishga ehtiyoj), jami	38	39-qator + 40-qator + 44-qator + 45-qator + 46-qator + 47-qator			
shu jumladan:					
hisobot davri boshidagi ishga joylashtirishga muhtoj shaxslar	39				
mehnat bozoriga ilk bor kirib keluvchi ta'lim muassasalari bitiruvchilari	40	41-qator + 42-qator + 43-qator			
ulardan:					
akademik litsey va umumta'lim maktablari bitiruvchilari	41				
kasb-hunar kollejlari bitiruvchilari	42				
oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari	43				
tarkibiy o'zgarishlar natijasida ishdan ozod etilgan shaxslar	44				
muddatli harbiy xizmatdan bo'shatilgan shaxslar	45				
jazoni ijro etish muassasalaridan ozod etilgan mehnatga layoqatli shaxslar	46				
chet eldan qaytgan mehnat migrantlari	47				
Ishchi kuchiga qo'shimcha talab (ish o'rinlari taklifi), jami	48	49 — 52-qatorlar yig'indisi			
shu jumladan:					
hisobot davri boshidagi bo'sh (vakant) ish o'rinlari	49				
yangi ish o'rinlari tashkil etish	50				
tabiiy sabablar bilan bo'shaydigan ish o'rinlari (pensiya, o'lim, migratsiya)	51				
ish bilan ta'minlash (uy-joy qurilishi, obodonlashtirish, infratuzilma obyektlari, qishloq xo'jaligidagi mavsumiy va vaqtinchalik ishlar va boshqalar)	52				
tashkiliy ravishda chet elga ishga yuborish	53				
BALANS (ishchi kuchiga qo'shimcha talab va taklif farqi (+/-))	54	38-qator — 48-qator			
Ma'lumot uchun:					
Alohida toifalar bo'yicha ish bilan bandlik darajasi, %	55				

<i>shu jumladan:</i>				
<i>mehnat bozoriga ilk bor kirib keluvchi ta'lim muassasalari bitiruvchilari</i>	56			
<i>muddatli harbiy xizmatdan bo'shatilgan shaxslar</i>	57			
<i>jazoni ijro etish muassalaridan ozod etilgan mehnatga layoqatli shaxslar</i>	58			
<i>boshqalar</i>	59			

3.2. Mehnat resurslari balansini hisoblash metodikasi

O'zbekiston Respublikasining mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini ishlab chiqish hamda ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan aholini hisoblash

METODIKASI

Umumiy qoidalar

1. Ushbu Nizom O'zbekiston Respublikasining mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini ishlab chiqish hamda ishga joylashtirishga muhtoj, band bo'lmagan aholini hisoblash, metodikasi (keyingi o'rinlarda Metodika deb ataladi) ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan aholi sonini hududlar bo'yicha hisoblab chiqish, aholi bandligi bo'yicha o'rganish va mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini ishlab chiqish tartibini belgilaydi, shuningdek, mazkur metodika xalqaro standartlarga muvofiq shakllanadigan statistik metodologiya hisoblanib, mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini shakllantirish va hisoblab chiqish, hamda har bir navbatdagi kalendar yilga band aholi sonini baholash uchun qo'llanadi.

2. Ishga joylashtirishga muhtoj, band bo'lmagan aholi soni va mehnat resurslari balansini hisoblab chiqishda idoraviy statistik ma'lumotlar va bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar natijalaridan foydalaniladi.

3. Ushbu Metodikada quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo'lmagan aholi (ishsizlar) — qonun hujjatlariga muvofiq rasman ishsiz sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan shaxslar, shuningdek, haq to'lanadigan ishga yoki daromad keltiruvchi mashg'ulotga ega bo'lmagan, mustaqil ravishda ish izlovchi va bunday ish taklif

etilsa, ishga joylashishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli yoshdagi vaqtincha mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar;

rasmiiy ravishda ro'yxatga olingan ishsizlar — 16 yoshdan pensiya bilan ta'minlanish huquqini olish yoshigacha bo'lgan, mehnat organlarida ish qidiruvchi, ishlashga, kasb bo'yicha tayyorgarlikdan va qayta tayyorgarlikdan o'tishga, malaka oshirishga tayyor shaxs sifatida ro'yxatga olingan shaxslar;

mehnat bilan band bo'lgan fuqarolar:

a) yollanib ishlayotganlar, shu jumladan ishlarni to'liq bo'lmagan ish vaqti mobaynida yoki uyda ish haqi olib bajarayotgan, shuningdek, haq to'lanadigan boshqa ishga, shu jumladan vaqtinchalik ishga ega bo'lgan fuqarolar;

b) kasallik, ta'til, qayta tayyorgarlik, malaka oshirish, ishlab chiqarishning to'xtab turishi tufayli, shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq vaqtinchalik ishda bo'lmagan xodim uchun ish joyi saqlanib qoladigan boshqa holatlarda ish joyida vaqtinchalik bo'lmagan fuqarolar;

v) haq to'lanadigan lavozimga saylangan yoki tayinlangan fuqarolar;

g) o'zini mustaqil ravishda ish bilan ta'minlovchi fuqarolar, jumladan, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchilar, hunarmandlar, dehqon xo'jaliklari, ishlab chiqarish kooperativlari a'zolari, fermerlar, va qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullanuvchilar;

d) O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida, jumladan, Ichki ishlar vazirligi, Favqulodda vaziyatlar vazirligi, Davlat xavfsizlik xizmati qo'shinlarida xizmatni, shuningdek, muqobil xizmatni o'tayotgan fuqarolar.

e) nodavlat notijorat tashkilotlarida, shu jumladan, o'z faoliyatini qonunchilikka muvofiq amalga oshirayotgan diniy tashkilotlarda ishlovchilar;

iqtisodiy faol aholi — mehnat bilan band bo'lgan fuqarolar va ishsizlar;

iqtisodiy faol bo'lmagan aholi — mehnat bilan band deb hisoblanmaydigan shaxslar, shu jumladan:

ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotgan o'quvchilar va talabalar;

uy bekalari va bolalarni parvarish qilish bilan band bo'lgan ishlamayotgan ayollar;

ixtiyoriy ravishda mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar;

mehnat resurslari — mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi hamda mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi mehnat bilan band bo'lgan shaxslar;

mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi — ishlayotgan birinchi va ikkinchi guruh nogironlaridan va yoshiga ko'ra imtiyozli shartlarda pensiya oluvchi shaxslardan tashqari, mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslar (16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar va 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar);

mehnat resurslari balansi — mehnat resurslari soni va tarkibi mavjudligini hamda ularni mehnat bilan band bo'lgan fuqarolar, ishsizlar va iqtisodiy faol bo'lmagan aholi bo'yicha taqsimlanishini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimi.

Ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo'lmagan aholini hisoblab chiqish tartibi

4. Ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar (ishsizlar) soni mehnat resurslari sonidan mehnat bilan bandlar sonini va iqtisodiy faol bo'lmaganlar sonini chiqarib tashlagan holda quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$U = LR - E - EIP, \text{ bunda:}$$

U — ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar (ishsizlar);

LR — mehnat resurslari;

E — mehnat bilan band bo'lgan fuqarolar;

EIP — iqtisodiy faol bo'lmagan aholi.

5. Mehnat resurslari soni mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soni va mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi ishlovchilar soni yig'indisi sifatida quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$LR = WAPM - WTP, \text{ bunda:}$$

LR — mehnat resurslari;

WAPM — mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi;

WTP — ishlayotgan o'smirlar va pensionerlar.

6. **WAPM** soni mehnatga layoqatli yoshdagi aholi (16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar va 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar) sonidan mehnatga layoqatli yoshdagi I va II guruh nogironlari, shuningdek, imtiyozli shartlarda pensiya olayotgan mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslar sonini chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi:

$$WAPM = Mp_{(16-59)} + Wp_{(16-54)} - Ip - PP, \text{ bunda:}$$

Mp₍₁₆₋₅₉₎ — 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar;

Wp₍₁₆₋₅₄₎ — 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar;

Ip — mehnatga layoqatli yoshdagi I va II guruh nogironlari;

PP — imtiyozli shartlarda pensiya olayotgan mehnatga layoqatli yoshdagi pensionerlar.

Axborot manbai:

Mp₍₁₆₋₅₉₎, **Wp**₍₁₆₋₅₄₎ — statistika organlarining ma'lumotlari;

Ip — byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi ma'lumotlari;

PP — byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi ma'lumotlari.

WTP — statistika organlari va byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi ma'lumotlari.

7. Mehnat bilan bandlar soni quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqiladi:

$$E = EOs + EIs + LM, \text{ bunda:}$$

Eos — iqtisodiyotning rasmiy sektorida mehnat bilan bandlar;

EIs — iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan bandlar;

LM — migrant mehnatchilar — chet ellarda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet ellardagi O'zbekiston Respublikasi vakolatxonalarida ishlovchilardan tashqari.

Axborot manbai:

Eos — statistika organlari ma'lumotlari;

EIs — Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar ma'lumotlari;

LM — ichki ishlar, bojxona organlarining hamda mehnat organlari tomonidan bandlik masalalari bo'yicha o'tkaziladigan o'rganishlarning ma'lumotlari.

8. Iqtisodiyotning rasmiy sektorida mehnat bilan band bo'lganlar soni davlat statistika hisoboti, davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lovchilarning davlat soliq hisobi hamda O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi ma'lumotlari bo'yicha aniqlanadi.

9. Iqtisodiyotning rasmiy sektorida mehnat bilan band bo'lganlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lovi bo'yicha korxonalar, muassasa va tashkilotlarning soliq hisobotlarida qayd etilgan shaxslar;

harbiy xizmatchilar, ichki ishlar organlari xodimlari hamda qonunchilikka muvofiq davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lovidan ozod etilgan tashkilotlar xodimlari;

yakka tartibdagi tadbirkorlar, dehqon xo'jaligi a'zolari, o'zini o'zi band qilgan fuqarolar uchun vaqtinchalik mehnat guvohnomasiga ega bo'lgan fuqarolar, qoramol o'stirish bilan band bo'lgan va shaxsiy yordamchi xo'jaliklarda ishlab chiqarilgan chorvachilik mahsulotlarini sotish bilan band bo'lganlar, hamda davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lovini majburiy yoki ixtiyoriy ravishda amalga oshirayotgan shaxsiy yordamchi xo'jaliklarda boshqa turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish bilan band bo'lganlar.

10. Iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan band bo'lganlar jumlasiga soliq organlarida hisobga turmagan quyidagi shaxslar kiradi:

davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lamasdan haqiqatda dehqon xo'jaliklarida mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan dehqon xo'jaliklari a'zolari;

uyda pulli xizmatlar ko'rsatish bo'yicha mehnat munosabatlarini rasmiylashtirmagan tadbirkorlarda (enagalar, uy xizmatchilari, uy oshpazlari, avtomobil haydovchilar, qorovullar va boshqalar) yollanib ishlash bilan mustaqil band bo'lgan shaxslar;

tadbirkorlarga yollanib ishlovchi shaxslar, shu jumladan ularning oila a'zolari hamda davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lovisiz va mehnat munosabatlari

rasmiylashtirilmagan jismoniy shaxslar (quruvchilar, yuk tashuvchilar, farroshlar, ishchilar va boshqalar).

11. Iqtisodiyotning norasmiy sektorida bandlik mezonlariga quyidagilar kiradi:

haftasiga kamida ikki soat iqtisodiyotning norasmiy sektorida haq to'lanadigan har qanday faoliyat turi bilan bandlik;

bandlik muntazamligi — iqtisodiyotning norasmiy sektoridagi bandlikdan tushgan har haftalik daromadning mavjudligi;

10 sotix yer maydonida shaxsiy yordamchi xo'jaligini yuritish uchun foydalaniladigan uy xo'jaligi boshqaruvidagi yer maydonining mavjudligi.

12. Iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan band bo'lganlar soni mazkur metodikaning **ilovasiga** muvofiq bir yilda to'rt marotaba mehnat organlari tomonidan o'tkaziladigan bandlik masalalari bo'yicha tanlab o'rganishlar (keyingi o'rinlarda o'rganish deb ataladi) asosida aniqlanadi.

13. O'rganish ma'lumotlari asosida iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan band aholi sonini aniqlash uchun:

a) iqtisodiyotning norasmiy sektorida mazkur metodikaning **ilovasiga** muvofiq faoliyatning tegishli turlari bilan shug'ullanuvchi shaxslar sonining mehnatga layoqatli yoshdagi so'rab chiqilganlarning umumiy sonidagi salmog'i quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$RD_i = NI_i : NI * 100, \text{ bunda:}$$

RD_i — iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning tegishli turi bilan shug'ullanuvchi so'rab chiqilganlar salmog'i;

NI_i — iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning tegishli turi bilan shug'ullanuvchi so'rab chiqilganlar soni;

NI — mehnatga layoqatli yoshdagi so'ralganlar soni, hammasi;

b) olingan salmoq ko'rsatkichi bo'yicha iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning tegishli turi bilan shug'ullanuvchi aholi sonining hisobi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$EIs_i = WAP * RD_i : 100, \text{ bunda:}$$

EIsi — iqtisodiyotning norasmiy sektorida iqtisodiy faoliyatning tegishli turi bilan shug'ullanuvchilar soni;

WAP — mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi soni.

v) iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan bandlarning umumiy sonini aniqlash uchun iqtisodiy faoliyatning har bir turi bo'yicha iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan bandlar soni to'g'risidagi ma'lumotlar jamlanadi:

$$EIs = \sum_i EIsi,^1, \text{ bunda:}$$

EIs — iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan bandlar soni, hammasi.

14. Mehnat resurslarini hisoblab chiqishda mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet elga ketgan shaxslar soni hisobga olinadi. Ularning soni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet ellarga ketayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini hisobga olishni takomillashtirish to'g'risida» 2007-yil 15-maydagi 97-son qarori bilan tasdiqlangan Sxema bo'yicha, quyidagilarni o'z ichiga oluvchi integratsiyalashgan axborotlar moduli asosida aniqlanadi:

a) chet elga ketganlarning soni va maqsadi to'g'risida bojxona deklaratsiyasining takomillashtirilgan shakli asosidagi har choraklik statistika hisoboti ma'lumotlari;

b) aholi hisobini yuritish bo'yicha ichki ishlar organlari ma'lumotlari;

v) mehnat faoliyatini chet elda amalga oshirish uchun fuqarolarga Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi tomonidan berilgan ruxsatnomalar ma'lumotlari;

g) chet eldagi konsullik muassasalaridan olingan ma'lumotlar;

d) uy xo'jaliklarini mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar.

15. Iqtisodiy faol aholi soni quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$EP = U + E, \text{ bunda:}$$

EP — iqtisodiy faol aholi.

16. Iqtisodiy faol bo'lmagan aholi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$EIP = PS + IW + VUP, \text{ bunda:}$$

EIP — iqtisodiy faol bo'lmagan aholi;

PS — ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotgan o'quvchilar va talabalar;

IW — bolalarni parvarish qilayotgan ishlamaydigan ayollar;

VUP — uy bekalari va mustaqil ravishda ish bilan band bo'lmagan shaxslar, shuningdek, ko'char va ko'chmas mulkdan daromad oladigan ishlamaydigan shaxslar;

Axborot manbalari:

PS — statistika organlarining ma'lumotlari;

IW — statistika organlarining hisoblangan ma'lumotlari;

VUP — mehnat organlari tomonidan mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar ma'lumotlari.

17. Mustaqil ravishda ish qidirayotganlar soni ishga joylashtirishga ehtiyoj sezadigan aholining hisoblangan sonidan hisobot davri oxiridagi holati bo'yicha tuman va shaharlar Bandlikka ko'maklashish markazlarida rasman ishsizlar sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan shaxslar sonini chiqarib tashlash yo'li bilan quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$US = U - UO, \text{ bunda:}$$

US — ish bilan band bo'lmaganlar, mustaqil ravishda ish qidirayotganlar;

U — ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo'lmagan aholi (ishsizlar);

UO — ishga joylashtirishga muhtoj bo'lganlarni aniqlash paytida rasman ro'yxatdan o'tkazilgan ishsizlar.

18. Bandlikka ko'maklashish tuman (shahar) markazlari ma'lumotlari rasman ro'yxatdan o'tkazilgan ishsizlar bo'yicha axborot olish manbai hisoblanadi.

Aholining mehnat bilan bandligini o'rganish tartibi

19. Aholining ish bilan bandligini o'rganish tanlab olingan uy xo'jaliklari a'zolaridan so'rovnoma o'tkazish yo'li bilan mazkur metodikaning ilovasiga muvofiq amalga oshiriladi.

20. Uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovnoma o'tkazish Bandlikka ko'maklashish tuman (shahar) markazlari xodimlari tomonidan hamda zarurat bo'lgan holatlarda Bandlikka ko'maklashish jamg'arma mablag'lari hisobiga to'lov shartnoma asosida

Respublika aholi bandligi va mehnatni muhofaza qilish ilmiy markazi va boshqa tashkilotlarning maxsus tayyorlangan mutaxassislarini jalb etgan holda amalga oshiriladi.

21. Uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovnoma o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi bilan kelishilgan holda tasdiqlanadigan maxsus anketa so'rovnoma orqali amalga oshiriladi.

22. Uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovnoma o'tkazishning sifati uchun javobgarlik uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovni o'tkazgan xodimga yuklanadi.

23. So'rovnoma o'tkazish, ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish Qoraqalpog'iston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahri bandlik bosh boshqarmalari tomonidan quyidagi muddatlarda amalga oshiriladi:

uy xo'jaliklari bo'yicha anketa so'rovnoma o'tkazish — bir yilda to'rt marotaba (har chorakda);

ma'lumotlar bazasini shakllantirish — hisobot choragining oxirgi oyidan keyingi anketa so'rovnoma o'tkazish oyining 1-kunigacha;

anketa so'rovnoma natijalarini qayta ishlash va tahlil qilish — hisobot choragining oxirgi oyidan keyingi anketa so'rovnoma o'tkazish oyining oxirigacha;

o'rganish natijalari bo'yicha tahliliy ma'lumotnoma va jadvallarni tayyorlash — hisobot davridan keyingi oyning 3-kunigacha.

Mehnat resurslari balanslarini ishlab chiqish

24. Mazkur metodikaga muvofiq ishlab chiqilgan ma'lumotlar va hisob-kitoblar asosida mehnat resurslari, aholi bandligi va ishga joylashtirish baholash (hisob-kitob), hisobot va prognoz balanslari tomonidan ishlab chiqiladi.

25. Baholash (hisob-kitob) balansi O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi bilan birgalikda har chorakda shakllantiriladi.

26. Baholash (hisob-kitob) balansi asosida aholi bandligini ta'minlash, zarur holatlarda ish o'rinlari tashkil etish parametrlariga tuzatishlar bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

27. Mehnat resurslarining hisobot balansi O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi bilan birgalikda har yili ishlab chiqiladi.

28. Mehnat resurslarining prognoz balansi O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi tomonidan Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi bilan birgalikda kelgusi davrga (maqsadga qarab — 1, 5, 10 va hokazo yilgacha) ishlab chiqiladi.

29. Mehnat resurslarining prognoz balansi ishlab chiqishda quyidagilar hisobga olinadi:

mehnat resurslari sonini va iqtisodiy faol bo'lmagan aholi turli toifalarini (o'quvchilar, 3 yoshgacha bo'lgan bola parvarishi bo'yicha ta'tilda bo'lgan ayollar va boshqalar) shakllantiradigan kelgusidagi demografik jarayonlar dinamikasi;

ishga joylashtirishga muhtoj bo'lgan mehnat bilan band bo'lmagan aholining (ishsizlarning) amaldagi va kutilayotgan soni;

ishlayotganlar sonining belgilangan parametrlari, ish bilan bandlikning o'sishi va investitsiya dasturlari, tarmoqlar va hududlarni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirishning mo'ljallangan natijalari munosabati bilan ish bilan bandlikning o'sishi va uning tarkibiy o'zgarishi;

kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirish;

mehnat resurslari, aholi bandligi va ishga joylashtirish balansining prognoz ko'rsatkichlariga muvofiq ta'lim muassasalarida kadrlarni kasbga tayyorlash yo'nalishlarini qayta ixtisoslashtirishni takomillashtirish.

30. Mehnat resurslarining prognoz balansidan hududlarning demografik xususiyatlarini hisobga olgan holda yangi ish o'rinlari tashkil etishga ehtiyojlarni va kelgusida hududiy aholini bandligi dasturlari parametrlarini aniqlashda mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan foydalaniladi.

Joriy mehnat bozorining asosiy ko'rsatkichlarini (3.2.1-jadval) tahlili natijasida qayd qilish mumkinki, ishga joylashtirish darajasi 2013-yilda kichik biznes subyektlarini ham hisobga olgan holda, 109 foizdan yuqori bo'lgan. Mazkur yilda ishdan ketganlar soni bilan qayd qilingan ishsizlar soni qariyb teng bo'lgan. Oxirgi yillarda (2013-2016 yillar) qayd qilingan ishsizlar sonida erkaklar soni ayollarga nisbatan ko'proq bo'lib deyarli bir xil foizda (56%) saqlangan. Ishga joylashtirish darajasi 2015-yilda 78,1 foizgacha tushgan bo'lib, 2016-yilda 87,2 foizni tashkil etgan.

3.2.1-jadval

O'zbekiston Respublikasida ishga joylashgan va ishsizlar soni⁷

Yillar	Ishga joylashtirilgan, ming kishi (kichik biznesni qo'shib olganda)	Qayd qilingan ishsizlar soni				Ishdan ketgan xodimlar soni, ming kishi	Ishga joylashtirish darajasi, %da
		jami, ming kishi	shu jumladan:				
			ayollar, ming kishi	Erkaklar			
				ming kishi	ming kishi		
2013	698,1	639,7	281,1	358,6	56,0	639,2	109,1
2014	661,3	687,0	301,5	385,5	56,1	583,4	96,3
2015	554,1	709,4	311,2	398,2	56,1	472,4	78,1
2016	631,6	724,0	317,5	406,5	56,15	495,9	87,2

Ishsizlik holatini tahlil qilishi aholi yoshi guruhlari va shahar hamda qishloq aholisi bo'yicha davoi ettirish maqsadga muvofiq.

Ishga joylashtirishda aholi bandligiga ko'maklashish markazlarini roli katta. Aholi bandligiga ko'maklashish markazlarini orqali ishga joylashtirilganlarning mintaqalararo taqsimlanishi 3.2.3-jadvalda keltirilgan. Agarda aholi bandligiga ko'maklashish markazlari orqali ishga joylashtirilganlar soni respublika bo'yicha 2000-yildagi 280,6 ming kishidan 2017-yilda 229,9 ming kishiga, shu jumladan, Qashqadaryo viloyatida 2,9 marta, Buxoro viloyatida 2,6 marta, Jizzax viloyatida 2,3 marta va Andijon viloyatida 2,2 marta oshgan.

Aholi bandligiga ko'maklashish markazlarida ish qidirayotganlar sifatida ro'yxatdan o'tganlar odatda kasb, malakaga ega bo'lib, yuqori darajadagi mehnat faolligiga egadirlar.

O'zbekiston Respublikasining aholi bandligiga ko'maklashish markazlari orqali ishga joylashtirilganlar soni⁸

Mintaqalar	Aholi bandligiga ko'maklashish markazi orqali ishga joylashtirilganlar soni, ming kishi		
	2000 y.	2009 y.	2017 y.
Qoraqalpog'iston Respublikasi	22,3	43,0	21,4
viloyatlar:			
Andijon	22,7	49,3	25,8
Buxoro	12,3	31,7	15,1
Jizzax	12,2	27,9	9,6
Qashqadaryo	17,9	52,2	14,8
Navoiy	12,4	26,8	8,3
Namangan	35,8	49,9	25,7
Samarqand	35,1	59,0	25,2
Surxondaryo	12,3	32,9	11,4
Sirdaryo	5,1	17,7	6,0
Toshkent v.	16,3	39,2	20,2
Farg'ona	44,0	66,6	27,7
Xorazm	15,3	32,1	12,9
Toshkent sh.	16,9	38,0	5,6
JAMI	280,6	566,3	229,9

Ishsizlikning iqtisodiyotga salbiy ta'sirini ifodalashda milliy iqtisodiyotning ishsizlikdan yo'qotishlarini aniqlash juda muhim hisoblanadi. Bu yo'qotishlar ikki xil bo'ladi: birinchidan, davlat amalda bo'lib turgan mehnat to'g'risidagi qonunlarga ko'ra, ishsizlarning muayyan qismiga ishsizlik nafaqalarini to'lashga majbur, ikkinchidan, ishsizlar ishlab chiqarishda ishtirok etmayotganliklari tufayli davlat milliy mahsulot va milliy daromadning ma'lum qismini yo'qotadi. Birinchi tur yo'qotishlarini to'langan ishsizlik nafaqalari summasi sifatida aniqlash mumkin. Ikkinchi turdagi yo'qotishlarni ishsizlarning yillik o'rtacha sonini xodimning milliy daromadi yoki mahsulot bo'yicha hisoblangan yillik o'rtacha mehnat unumdorligiga ko'paytmasi sifatida aniqlash mumkin. Bu hisob-kitob quyidagi formula bo'yicha amalga oshiriladi:

⁸ O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini muhofaza qilish vazirligi ma'lumotlari.

⁷ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

$$P_{YAIM(MD)} = \frac{YAIM(MD)}{S_{\text{банд}}} * S_{\text{ишс}}$$

bunda: YAIM (MD) - o'rganilayotgan davrda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot (milliy daromad)ning qiymati;

$S_{\text{банд}}$ va $S_{\text{ишс}}$ - o'rganilayotgan davrdagi bandlar va ishsizlarning o'rtacha soni.

3.3. Mikrodarajada ish bilan band bo'lganlarni statistik o'rganish

Korxonada xodimlari soni haqida ma'lumot korxonada mehnat hisobotida aks ettiriladi. Korxonada xodimlari sonining birlamchi hisoboti ishga qabul qilish va ishdan bo'shatish buyruqlaridan boshlanadi va korxonada xodimlarini kunlik ro'yxatdagi soniga kiritiladi. Hamma xodimlar kategoriyalari, doimiy, vaqtincha, mavsumiy ishga qabul etilgan asosiy yoki yordamchi ish faoliyatiga qaramasdan, korxonada tarkibida alohida shtatdagi xodimlardan tashqari o'rindoshlik bo'yicha ishlovchilar hisobi ham yuritiladi.

Ro'yxatdagi xodimlar soniga ishga qabul qilish haqida buyruq chiqqan kundan boshlab, to ishdan bo'shatish haqida buyruq chiqquncha ro'yxatda bo'lganlar kiritiladi.

Doimiy xodimlar soniga ishga qabul qilish buyrug'ida muddati ko'rsatilmagan xodimlar kiritiladi.

Vaqtincha xodimlar soniga ikki oy muddatgacha yoki vaqtincha ishlamayotgan xodimlar o'rniga ishlashga 4 oygacha qabul qilinganlar kiritiladi.

Mavsumiy xodimlarga olti oygacha mavsumiy ish bajarish uchun qabul qilinganlar kiritildi.

Kalendar ish kuni ro'yxatdagi xodimlar soniga shu kuni haqiqiy ishlaganlar va turli xil sabablarga ko'ra ishlamaganlar kiritiladi ya'ni:

- xizmat safarida bo'lganlar;
- navbatdagi va qo'shimcha ta'tilda bo'lganlar;
- davlat va ijtimoiy majburiyatlarni bajarish bilan band bo'lganlar;

- oilaviy sabablarga ko'ra;
- sog'lig'i tufayli;
- ma'muriyat ruxsati bilan;
- ishga chaqirish bo'yicha dam olayotganlar;
- o'z hisobidan ta'til;
- korxonada bo'sh turishi tufayli;
- uch yoshgacha bola tarbiyasi ta'tili;
- dekret ta'tili;
- to'la ish haftasi bo'yicha ishlamaslik sharti bilan ishga qabul qilinganlar;
- o'quv ta'tilini o'tayotgan sirtqi talabalar va h.k.

Ro'yxatdagi xodimlar soniga quyidagilar kiritilmaydi:

- bir marotabaliq ish bajarish uchun jalb etilganlar;
- asosiy ish faoliyati boshqa korxonada qo'shimcha faoliyat ko'rsatayotganlar;
- ish haqini saqlab qolmaslik sharti bilan boshqa korxonaga vaqtincha ishga yuborilganlar;
- ishdan ajralgan holda o'qishga yuborilganlar (korxonada hisobidan stipendiya oluvchilar).

Ro'yxatdagi xodimlar soni fursatli ko'rsatkichlardir, chunki har kuni ishga qabul qilish va ishdan bo'shatish sababli, ularning soni o'zgarib turadi. Turli xil iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash maqsadida o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni, o'rtacha ishga kelganlar soni, o'rtacha haqiqiy iqtisodiy ishlaganlar soni hisoblanadi:

$$O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni = \frac{ishga kelganlar + ishga kelmaganlar}{kalendar kunlar}$$

O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini hisoblashda kalendar kunlaridagi ro'yxatdagi xodimlar sonining yig'indisi (ishlamagan kunlardagi xodimlar soni bir kun oldingi kundagi ro'yxatdagi xodimlar soni hisoblanadi), kalendar kunlar yig'indisiga bo'linadi.

O'rtacha ishga kelganlar sonini hisoblashda, haqiqiy ishlagan kishi kunlar yig'indisi ish kunlariga bo'linadi.

Ishga kelgan va haqiqiy ishlaganlar orasidagi farq odatda korxonaning aybi bilan, ya'ni: xomashyo, elektr energiya bilan xullas, ish bilan ta'minlab bermasligi sababli bo'lib, u kun davomida yoki ayrim ish soatlarida bo'lishi mumkin.

Bu ko'rsatkichlarni hisoblashni quyidagi misolda ko'rib chiqamiz:

Av gust 1-dekadasida korxonaxodimlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan (kishi hisobida).

3.2.3.-jadval

Av gust 1-dekadasida korxonaxodimlari haqidagi ma'lumotlar

Oy kunlari	Ro'yxatda bo'lganlar soni	Ishga kelganlar soni	Kun mobaynida bo'sh turganlar
1	320	295	2
2	322	304	-
3	321	311	-
4	323	312	-
5	325	320	9
dam olish kuni			
6	323	302	-
7	328	314	5
8	323	320	4
9	320	312	-

Aniqlaymiz:

$$\text{Yrtacha ruyxatdagi xodimlar soni} = \frac{320 + 322 + 321 + 323 + 325 * 2 + 323 + 328 + 323 + 320}{10} = \frac{3230}{10} = 323 \text{ kishi}$$

$$\text{Yrtacha ishga kelganlar soni} = \frac{295 + 304 + 311 + 312 + 320 + 302 + 314 + 320 + 312}{9} = \frac{2790}{9} = 310 \text{ kishi}$$

Demak, turli xil sabablarga ko'ra, har kuni o'rtacha 13 kishi ishga kelmagan, kelganlardan ikki kishi kun mobaynida bo'sh turganlar. Umuman har kuni 15 kishi mehnatidan foydalanilmagan.

Korxonaxodimlari harakatini ta'riflash uchun mutlaq va nisbiy miqdoridan foydalanildi. Mutlaq ko'rsatkichlarga: ishga qabul qilish aylanmasi, ishdan bo'sh aylanmasi, ortiqchaxylanma kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Agar o'rtachaxillik ro'yxatdaxodimlar soni iqtisodiyotdaxish bilan band bo'lganlar sonini hisoblash uchun mo'ljallangan bo'lsa, bu ko'rsatkichni hisoblashdaxmaxrajida korxonaxqancha muddat faoliyat ko'rsatishidan qat'inarazayilli kalendar kunlar olinadi.

Masalan, korxonaxo'z faoliyatini 31-dekabrda boshlab ro'yxatdaxodimlar soni 365 kishi bo'lsa:

$$\text{Yrtacha yillik ruyxatdaxodimlar soni} = \frac{365 \text{ kishi/kun}}{365 \text{ kun}} = 1 \text{ kishi}$$

Bunday hisoblashdaxmaqsd, bir nechaxkorxonalarda yil davomida ishlaganlarniqayta-qaytaxhisobga olmaslikdir.

Korxonaxodimlari harakatini ta'riflash uchun mutlaq va nisbiy miqdoridan foydalaniladi. Mutlaq ko'rsatkichlariga: ishga qabul qilish aylanmasi, ishdan bo'sh aylanmasi, ortiqchaxylanma kabi ko'rsatkichlar kiradi.

Nisbiy miqdoriga: ishga qabul qilish aylanmasi, ishdan bo'sh aylanmasi, qo'nimsizlik ko'rsatkichi, xodimlarning doimiylik ko'rsatkichi kiritiladi.

Umumiy ishga qabul qilish ko'rsatkichini hisoblash uchun umumiy ishga qabul qilinganlar soni o'rtachaxro'yxatdaxodimlar sonigaxbo'linadi. Ayrim kategoriyalar uchun o'rtachaxro'yxatdaxodimlar sonini hisoblashdaxshu kategoriyalarga ishga qabul qilinganlar soni va boshqalaroshqaxkategoriyalardan shu kategoriyagaxo'tganlar soni yig'indisixshu kategoriyaxodimlarining o'rtachaxsonigaxbo'linadi. Odatdax, sanoat tarmog'ida ko'rsatkichni davr oxiridaxodimlar sonigaxbo'lib ham hisoblanadi. Ishdaxbo'shshaxumumiy ko'rsatkichini hisoblashdax, hisobot davridaxumumiy ishdaxbo'shshaganlar soni ko'riladigaxdavr xodimlar sonigaxbo'linadi.

Davr boshidaxsanoatdaxko'rilayotgan xodimlar sonigaxbo'lib ham hisoblash mumkin. Ayrim kategoriyalar uchun hisoblangandaxo'rganayotgan kategoriyadaxboshqaxkategoriyalarga o'tganlar ham hisobgaxolinadi. Qo'nimsizlik ko'rsatkichini

hisoblashda ortiqcha aylanma (shaxsiy sabablarga ko'ra bo'shaganlar) o'rtacha yillik xodimlar soniga bo'linadi.

Sanoatda yil boshidagi xodimlar soniga nisbatan ham olish mumkin. Yil davomida doimiy ishlagan xodimlar sonini o'rtacha yillik yoki yil boshidagi xodimlar soniga bo'lish natijasida doimiylik ko'rsatkichi hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlarni hisoblashni quyidagi misolda ko'rib chiqamiz.

Hisobot yilida korxonada xodimlarining harakati haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan (kishi):

3.2.4.-jadval

Korxonada xodimlarining harakati

Yil boshidagi ishchilar soni	360
Yil davomida ishga qabul qilinganlar	38
Boshqa kategoriyalardan ishchilar kategoriyasiga o'tganlar	4
Harbiy xizmatga chaqirish munosabati bilan ishdan bo'shaganlar	4
Nafaqaga chiqish munosabati bilan bo'shaganlar	6
O'z xohishi bo'yicha bo'shaganlar	16
Mehnat intizomini buzish bo'yicha bo'shaganlar	2
Ishchi kategoriyasidan boshqa kategoriyaga o'tganlar	2
Yil davomida doimiy ishlagan ishchilar soni	340

Ishchilar toifasiga qabul qilish aylanmasi:

$$K_{k.k.} = \frac{K}{T} \times 100 = \frac{42}{366} \times 100 = 11,48\%$$

Ishchilar toifasidan umumiy bo'shash aylanmasi:

$$K_b = \frac{B}{T} \times 100 = \frac{30}{366} \times 100 = 8,2\%$$

Qo'nimsizlik ko'rsatkichi:

$$K_k = \frac{\text{ўртача айланма}}{T} \times 100 = \frac{18}{366} \times 100 = 4,92\%$$

Doimiylik ko'rsatkichi:

$$K_f = \frac{\text{йил давомида доимий ишлаганлар сони}}{T} \times 100 = \frac{340}{366} \times 100 = 92,9\%$$

Ko'rinib turibdiki, ortiqcha aylanma ko'rsatkichi 4,92%ni tashkil etib, bu degani, har o'rtacha 100 ishchidan beshtasi o'z xohishi bilan yoki mehnat intizomini buzish natijasida ishdan bo'shagan, demak intizom borasida ishchilarning o'z ishdan manfaatdor bo'lmasligi sababli, bu ko'rsatkich yuqori bo'lib, ma'muriyat o'z xohishi bilan bo'shaganlar sababini o'rganish ustida ish olib borishlari lozim. Xodimlar harakatini o'rganish maqsadida quyidagi absolyut ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

1. Umumiy ishchi toifasiga kiritilganlar soni (K)=38+ 4 = 42 kishi.

2. Umumiy ishchi kategoriyasidan chiqqanlar soni

(B)=4+6+16+2+2=30 kishi:

- zaruriy aylanma=4+6+2=12kishi;

- ortiqcha aylanma=16+2=18kishi.

Xodimlar harakati nisbiy miqdoriini hisoblash uchun kerak o'rtacha yillik ishchilar sonini hisoblaymiz, buning uchun:

- yil oxiridagi ishchilar soni $T_1=T_0+K-B$, $T_1=360+42-30=372$ kishi;

- o'rtacha yillik ishchilar soni $\bar{T} = \frac{T_1 + T_0}{2} = \frac{360 + 372}{2} = 366$ kishi .

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy faol aholiga tovar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun o'z mehnatini taklif qiladiganlar kiritiladi. «Iqtisodiy faol aholi» tushunchasi o'rnida «ishchi kuchi» va «mehnat resurslari» tushunchalari ishlatiladi. Ammo shuni nazarda tutish kerakki, «mehnat resurslari» toifasi yuqorida aytilgan toifalardan faqat «bandlar» va «ishsizlar»nigina emas, balki mehnatga layoqatli yoshdagi o'quvchilar, uy bekalari, har xil sabablarga ko'ra, iqtisodiy faol aholi hisoblanmaydigan mehnatga layoqatli boshqa shaxslarni qamrab olishi tufayli farqlanadi.

BMXT-93 alohida shaxslarni haqiqiy yoki potensial ish bilan bandlikga ko'ra tasniflaydi. Band bo'lgan aholi nafaqat absolyut miqdorlarda, balki nisbiy miqdorlarda ham o'rganiladi, chunki makon va zamonda qiyoslashda mana shu nisbiy miqdorlardan foydalaniladi.

Iqtisodiyotda ish bilan band bo'lganlarga turli xil iqtisodiy faoliyat bilan ish bilan band bo'lganlar kiritiladi. Demak, umumiy ish bilan band bo'lganlarni o'rganish mikrodarajada, ya'ni korxonada, firma va hokazolarda band bo'lganlarni o'rganishdan boshlanadi. Korxonada band bo'lganlarni o'rganish maqsadida ro'yxatdagi xodimlar soni tuziladi, bu ko'rsatkich fursatli bo'lib, o'zgarishiga xodimlar harakati ta'sir etadi. Bu harakatni o'rganish maqsadida absolyut va nisbiy harakat ko'rsatkichlari hisoblanadi. Turli xil iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblashda qo'llaniladigan o'rtacha ro'yxatdagi, o'rtacha ishga kelganlar va o'rtacha haqiqiy ishlaganlar soni hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ish kuchi haqida tushuncha.
2. Mehnat resurslari balansi va uning tarkibi.
3. Yollanma xodimlar haqida tushuncha va ularning tarkibi.
4. Ishsizlar haqida tushuncha.
5. Iqtisodiy faol aholining tasnifi.
6. Ish bilan bandlik va ishsizlik nisbiy miqdoriini hisoblash.
7. Ro'yxatdagi xodimlar soniga kimlar kiritiladi?
8. Nima maqsadda va qanday usullarda o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni hisoblanadi?
9. Ish kuchi harakati qanday ko'rsatkichlar yordamida o'rganiladi?

IV bob. ISHCHI KUCHIGA TALAB VA TAKLIF

4.1. Ishchi kuchining taklif ko'rsatkichlari

Ishchi kuchi taklifini statistik aks ettirish maqsadida potensial, haqiqiy va qo'shimcha taklif kategoriyalaridan foydalaniladi.

Potensial taklif hajmi mehnatga layoqatli aholining butun aholi soni va tarkibi, sog'lig'ining holati va mehnatga layoqatlilik darajasi, aholining hududiy joylashishi va joydan-joyga ko'chishi, shuningdek, shu mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarga bog'liq turli belgilari bo'yicha soni va tarkibiy tuzilishi ko'rsatkichlari yordamida ifodalanadi.

Haqiqiy taklif hajmi iqtisodiy faol aholining soni va tarkibiy tuzilishi ko'rsatkichlari yordamida aks ettiriladi. Iqtisodiy faol aholining soni ishchi kuchi taklifining dolzarb chegarasi hisoblanadi. Haqiqiy taklif hajmida talab qamrab olgan, band aholining soni va tarkibiy tuzilishi bilan ifodalanadigan, qoniqtirilgan taklif ajratib ko'rsatiladi.

Ish bilan band aholini ta'riflash maqsadida guruhlashning quyidagi tasniflashidan foydalaniladi, ulardan muhimlari:

- a) jins va yosh bo'yicha;
- b) malaka va ma'lumot darajasi bo'yicha;
- v) xodim foydalanadigan, ustama va imtiyozlarni belgilaydigan ish staji bo'yicha;
- g) daromadlar darajasi chegaralari asosida amalga oshiriluvchi daromadlar darajasi bo'yicha;
- d) tarmoq tasnifi bazasida amalga oshiriladigan iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha;
- e) fuqarolik bo'yicha (shu mamlakat fuqarolari va xorijiy fuqarolar);
- j) shartnoma bo'yicha ishlovchi xorijiy fuqarolar uchun ish bilan bandlik turlari bo'yicha (korxonada va tashkilotlar mehnat jamoalari tarkibida; pudrat shartnoma (kontrakt)larini amalga oshirish uchun jalb qilingan xorijiy yuridik shaxslar tarkibida; jismoniy shaxslarda);

z) .XTST ga ko'ra, xodimlarning 10 asosiy guruhini qamrab oladigan ijtimoiy - kasbiy tarkib bo'yicha:

1) qonun chiqaruvchilar, katta davlat xizmatchilari va boshqaruvchilar.

2) mutaxassis - (fizika, matematika va texnika fanlari; biologiya va tibbiy fanlar sohalarida; ta'lim va iqtisodiyot, biznes, huquq, axborot, ijtimoiy fanlar sohalaridagi boshqa mutaxassislar, shuningdek, yozuvchi, rassom, artist va boshqalaroshqalar).

3) yordamchi xodimlar.

4) xizmatchilar (idora xizmatchilari va xizmat ko'rsatish sohasi xodimlari (kassirlar va boshqalarank xizmatchilari, axborot byurolari xizmatchilari).

5) xizmat ko'rsatish sohasi va savdo korxonalarini xodimlari (shaxsiy xizmat va qo'riqlash sohasi xodimlari; sotuvchilar, tovar va modellarni namoyish qilib ko'rsatuvchilar).

6) qishloq xo'jaligi, baliqchilik va baliq ovlashning malakali xodimlari (bozorga yo'naltirilgan va shaxsiy iste'mol uchun mahsulot ishlab chiqaradigan).

7) sanoatning malakali ishchilari va yaqin kasblar ishchilari (qazib oluvchi va qurilish tarmoqlari, metallurgiya va metalga ishlov berish, matbatchilik (poligrafiya) va hunarmandchilik ishlab chiqarishlari ishchilari va boshqalaroshqqa ishlab chiqarishlar ishchilari).

8) sanoat qurilma va mashinalarining operator va yig'uvchilari (operator, yig'uvchi va transport vositalari haydovchilari).

9) malakaga ega bo'lmagan xodimlar.

10) qurolli kuchlar.

Ba'zi mamlakatlarda xodimlarning ayrim toifalari turlicha talqin qilinadi. Ishsizlar alohida mustaqil bo'limga ajratiladi yoki oxirgi ish bo'yicha taqsimlanadi.

Qo'shimcha taklif hajmi, ya'ni talab bilan qamrab olinmagan taklif, ish izlayotgan shaxslar umumiy soni va sifat tarkibi, ishsizlarning umumiy soni, ro'yxatga olingan ishsizlar soni, ishsizlik nafaqalarini olayotganlar soni, shuningdek, bu ko'rsatkichlarning dinamikasi bilan ifodalanadi.

Ish izlayotgan shaxslar tushunchasi anchagina keng, chunki unga mehnat faoliyati bilan band bo'lmagan fuqarolardan tashqari hozirgi kunda band bo'lmagan, mehnat birjasiga oldinda turgan ishdan bo'shatilish, yollash muddatining tugashi yoki asosiy ish vaqtdan bo'sh vaqtda ishlash ishtiyoqi tufayli murojaat qilgan shaxslar ham kiritiladi.

Ishsizlik nafaqalarini to'lash uchun (ma'lum shart-sharoitlarda fuqarolar sug'urta doirasida bunday huquqqa ega bo'lishadi) mehnat birjasida doimo ishsiz sifatida ro'yxatdan o'tgan bo'lishlari talab etiladi. Bunday ro'yxatdan o'tish mazkur nafaqalarni to'lashga o'z-o'zidan olib kelmaydi. Ishsiz deb tan olinganlar qatoridan taklif etilgan muvofiq keluvchi ishni asossiz rad etgan, qayta ro'yxatdan o'tish tartibiga va shu kabilarga rioya etmagan shaxslar nafaqa olmaydilar. Shuning uchun ishsizlik bo'yicha nafaqa oluvchilar soni ro'yxatga olingan ishsizlar sonidan kam bo'ladi.

Qo'shimcha ish kuchi taklifiga ta'rif berishda murojaat qiluvchilar umumiy sonining mehnatga layoqatli aholi yoki band bo'lganlar sonining yig'indisiga, shuningdek, sifatli ta'rifning (masalan, ishchi kasbi yoki xizmatchi lavozimiga ega bo'lganlar, mehnat faoliyati bilan band bo'lganlar, shu jumladan, ayollar) o'ziga xos belgilari bilan ajralib turadigan murojaat qiluvchi alohida olingan guruhdagi shaxslar soni, ularning band ishchi va xizmatchilar orasidagi soniga hisoblangan ishga joylashtirish masalasi bo'yicha murojaat intensivligi ko'rsatkichi qiziqishga arziydi.

Ishsizlarning mavjudligi va sonining dinamikasi qator sabablarga bog'liq bo'ladi. Bu sabablar orasida iqtisodiy kon'yunkturaning o'zgarishi, ishsizlik nafaqalarini berish shart-sharoitlari va uni olishning davomiyligi, xorijiy region ishchi kuchining borligi va uning iqtisodiy faoliyatdagi ishtirokini, shuningdek, iqtisodiyotda sodir bo'layotgan tarkibiy o'zgarishlarni alohida aytib o'tish kerak.

Mehnat bozoridagi talab va taklif nisbatani belgilovchi ijtimoiy, iqtisodiy, demografik va siyosiy shart-sharoitlarga ko'ra, ishsizlik turli shakllarda bo'lishi mumkin. Analitik maqsadlarda ishsizlik qisqa muddatli va uzoq muddatli ishsizlikka ajratiladi. BMT tavsiyalariga ko'ra, iqtisodiy faoliyatning davriy xarakteriga bog'liq bo'lgan 1 yildan ortiq muddatdagi ishsizlik uzoq muddatli ishsizlik hisoblanadi. Uzoq

muddatli ishsizlik tuzilmaviy, kon'yunktur va ishchi kuchiga sarflar bilan bog'liq ishsizlikka ajratiladi.

Tuzilmaviy ishsizlik – ishchi kuchi talab va taklifi miqdorini kasbiy va geografik nomuvofiqligi oqibati hisoblanadigan ishsizlik.

Konyunktur ishsizlik – butun iqtisodiyot doirasida tovar hamda xizmatlarga talabning pasayishi (kon'yunktur o'zgarishlar) sababli ishchi kuchiga talabning kamayishi oqibatida paydo bo'ladigan ishsizlikdir.

Ishchi kuchiga sarflar bilan bog'liq ishsizlik mehnat sarflari darajasining o'ta yuqoriligidan kelib chiqadi, qoidaga ko'ra, eng kam ish haqi darajasining yuqoriligi ish beruvchilarni ish joylarini qisqartirishga majbur qiladi. Qisqa muddatli ishsizlikka texnologik, frikssion va mavsumiy ishsizlik kiritiladi.

Texnologik ishsizlik – iqtisodiyotning ayrim tarmoqlaridagi ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlariga bog'liq bo'lgan ishsizlik.

Frikssion ishsizlik – yangi ish o'rni yoki turar joyni izlash maqsadida ishdan ixtiyoriy ketish bilan bog'liq ishsizlik.

Mavsumiy ishsizlik – faqat ma'lum davrlarda (masalan, qishloq xo'jaligi ishlari qizg'in davrda) ishga ega bo'ladigan, yilning boshqa davrlarida band bo'lmaydigan shaxslarga xos ishsizlik.

Hozirgi kunda ishsizlikning mavsumiy o'zgarib turishi ishsizlik darajasiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu nuqtai nazardan, iqtisodiyot tarmoqlarining uch guruhini qamrab oladi:

- tabiiy-iqlim sharoitlariga bog'liq bo'lgan tarmoqlar (qishloq xo'jaligi, baliqchilik, ovchilik, qurilish);
- xomashyo bilan ta'minlashda mavsumiy o'zgarishlarga bog'liq tarmoqlar (qishloq xo'jaligi va baliq ovlash mahsulotlarini qayta ishlash);
- talab mavsumiy xarakterda bo'ladigan tarmoqlar (sport anjomlari, kiyim, poyafzal ishlab chiqarish, turizm va boshqalar).

Mavsumiylik omili muhim rol o'ynaydigan tarmoqlarda ish bilan band bo'lganlar soni va ishlab turgan xodimlar ish vaqti davomiyligida o'zgarishlar bo'lib turadi. Tuzilmaviy o'zgarishlar iqtisodiyotda hozirgi kunda uzluksiz bo'lib turibdi, bu

yangi tavsif va parametrli ishchi kuchiga ehtiyojni keltirib chiqaradi. SHuning uchun ishchi kuchi taklifini tuzilmaviy o'zgartirish uni qayta tayyorlashni yo'lga qo'yish va ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari, mamlakatning turli mintaqalari o'rtasida qayta taqsimlashga yordam berish zarurligini taqozo etadi.

Keyingi yillarda ishsizlikning o'sishiga olib keladigan ko'pgina omillar amalda bo'lib turibdi. Bu ish bilan band aholining daromadlarini qadrsizlantiradigan, uning to'lovga qodir talabini pasaytiradigan va shu orqali tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga salbiy ta'sir ko'rsatadigan inflyatsiya; iqtisodiy faoliyatga ayollar va yoshlarning zo'r berib jalb etilishi; bozorda malakali mutaxassislarning ko'payib ketishi bo'sh joylarning etishmasligi tufayli olty ma'lumotli mutaxassislarga talabni kamayishi; davlatning ijtimoiy dasturlarga mo'ljallangan xarajatlari keskin kamayib ketishi oqibatida xizmat sohasida ishchi kuchiga talabning kamayishi va boshqalaroshqalardir.

Ishsizlar soni va tarkibiy tuzilish ko'rsatkichlari qo'shimcha ishchi kuchi taklifini tavsiflashga xizmat qiladi.

Statistika ishsizlar umumiy sonining dinamikasini o'rganadi va kelgusi davrlar uchun prognoz qiladi. Ishsiz aholi tarkibiy tuzilishini o'rganish maqsadida qator guruhlashlardan foydalaniladi. Ularning eng muhimlari quyidagilar:

- a) jins va yoshga ko'ra, u ishsizlikning yoshlar va ayollar mehnat potensialidan foydalanishga ko'rsatadigan ta'sirini o'rganishga imkon beradi (qoidaga ko'ra, bunda 24 yoshgacha bo'lgan, yoshlar guruhiga kiritiladigan aholi ajratiladi);
- b) ma'lumot darajasiga ko'ra;
- v) ishdan bo'sh sabablariga ko'ra;
- g) fuqarolik bo'yicha, bu ish mamlakatdagi ishsizlar umumiy sonida chet ellik ishsiz ishchilar soni va ulushini aniqlash imkonini beradi;
- d) ishsizlik nafaqasining olinishiga ko'ra, bu ishsizlarni nafaqa oladigan va olmaydiganlarga ajratiladi;
- e) nafaqa olmaydigan ishsizlarning kun kechirish mablag'lari manbalari bo'yicha, bunda qarindoshlar mablag'lari yoki mustaqil jamg'armalar, tasodifiy ishlab topilgan pul, jamoat ishlari ko'rsatiladi;

yo) jamoat ishlaridagi ishtirokka ko'ra, ularda ishtirok etadiganlar va ishtirok etmaydiganlarga ajratiladi;

j) ishsizlikning davomiyligiga ko'ra, odatda quyidagi uchta guruh ajratiladi:

- 3 oygacha;

- 3 oydan 12 oygacha;

- bir yildan ortiq (turg'un ishsizlik);

z) ishsizlik nafaqasini olishning davomiyligiga ko'ra;

i) ish topilgan holatda, istak bildirilgan ish soatlari soni bo'yicha to'la yoki qisman ishlash istagida bo'lgan ishsizlar ajratiladi.

4.2. Ishchi kuchiga talab ko'rsatkichlari

Ishchi kuchiga talab o'rganilganda umumiy, samarali va qoniqtirilmagan talab ko'rsatkichlari qo'llaniladi. Umumiy talab shu mamlakatda umumiy bor bo'lgan ish joylari va uning tuzilmasi bilan ifodalanadi. Samarali talab qoniqtirilgan taklif analogiyasi bo'lib, iqtisodiyotda ish bilan band bo'lganlar soni va tarkibi bilan ifodalanadi.

Umumiy va samarali talab orasidagi farq qoniqtirilmagan talab bo'lib, uning asosiy ko'rsatkichlari bo'sh ish joylari va egallanmagan lavozimlarni turli belgilar (iqtisodiyot tarmoqlari, kasblar va talab etiladigan malaka, taklif etilayotgan ish bilan bandlik davomiyligi, taklif etilayotgan ish haqi darajasi va shu kabilar) bo'yicha mavjudligi, harakat hamda tarkibi haqidagi ma'lumotlar hisoblanadi.

Mehnat bozori axborot ta'minotining hozirgi tizimida ishchi kuchiga talab statistikasi eng zaif bo'g'in hisoblanadi. Bo'sh joylar sonini aniqlash statistika ma'lumotlarining potensial manbalari quyidagilar hisoblanadi: davlat va xususiy ish bilan bandlik xizmatlari tomonidan berilgan bo'sh joylarning borligi to'g'risidagi ma'lumotlar; gazeta va jurnallarda e'lon tariqasida bosib chiqarilgan ish to'g'risidagi takliflarni ro'yxatga olish; ish beruvchilarni statistik tekshiruvdan o'tkazish. Ammo hozirgi kunda ishchi kuchi talab va taklifning muvozanatlanganligini tahlil qilish, garchi, korxonalar va tashkilotlar ish bilan bandlik xizmatiga xabar berilgan bo'sh

joylar (ya'ni yollash shart-sharoitlarida ishchi kuchiga talab) to'g'risidagi axborot oshkora kamaytirib ko'rsatilganligi oldindan ma'lum bo'lsada, qoidaga ko'ra, bo'sh ish joylari hamda egallanmagan lavozimlar soni va harakati to'g'risidagi ma'lumotlar asosida tashkil qilinadi.

SHuning uchun, bu ma'lumotlarni sharhlashda, bu ko'rsatkich iqtisodiyotning ishchi kuchiga umumiy ehtiyojini emas, balki ish beruvchilar mehnat birjasiga uning ishga joylashtirish sohasidagi vositachilik xizmatidan foydalanish maqsadida murojaat qilgan holatlarni o'lchashini nazarda tutish kerak. Qoidaga ko'ra, rasmiy bo'sh ish joylarining soni, ularning iqtisodiyotdagi haqiqiy sonidan kamroq bo'ladi. SHunga ko'ra, bu sohada aniq axborotga ega bo'lish uchun qo'shimcha ishlash (tekshirishlar, anketa tadqiqotlari asosida) zarur.

Korxonalar va tashkilotlardan bevosita yig'iladigan ma'lumotlar asosida talab statistikasini o'rganishni quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha axborot olishni ko'zda tutib tashkil etish maqsadga muvofiqdir:

- hisobot davri boshiga bo'sh ish joylari (talab etiladigan xodimlar)ning soni;

- yil boshidan band etilgan bo'sh ish joylari;

- hisobot yili oxiriga bo'sh ish joylari (talab etiladigan xodimlar)ning soni;

- yilning yaqin chegarasidagi qo'shimcha ish joylari (kutilayotgan bo'sh joylar)ning soni.

Statistika bu ma'lumotlardan ishchi kuchining qo'shimcha taklifi va talabi o'rtasidagi nisbatni ifodalashda foydalanadi. Qoidaga ko'ra, mehnat birjalarida ro'yxatga olingan bo'sh joylar sonining dinamikasi ishsizlar soni dinamikasiga qarama-qarshi bo'ladi. Barcha mamlakatlarda ishsizlar soni ortib, bo'sh ish joylari va egallanmagan lavozimlar soni kamayib boradi.

Ish bilan band bo'lganlar va ishsizlar soni, tuzilmasi va dinamikasi, shuningdek, bo'sh joylarning borligi va tuzilmasini o'rganishdan tashqari statistika ish bilan bandlikni kengaytirish va ishsizlikni qisqartirishga yo'naltirilgan tadbirlarning miqdor tomonini ham aks ettiradi. Bu tadbirlarga quyidagilar kiradi:

- qo'shimcha ishchi kuchini yollagan holatlarda tadbirkorlar uchun ijtimoiy to'lovlarni pasaytirish;

- ishsizlar yoki singan tadbirkorlarga kichik oilaviy korxonalarni tashkil etishlarida davlat yordamini ko'rsatish (bunday hollarda ular pul yordami va boshqalarepul maslahatlar olishadi);

- xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, bu davlat tomonidan bepul yoki kredit ko'rinishida yohud tadbirkorlar tomonidan amalga oshiriladi, buning uchun tadbirkorlarga davlat ularga soliqlarni kamaytirish ko'rinishidagi imtiyozlarni beradi;

- ishsizlarni kun kechirish uchun mablag'lar bilan ta'minlashga maxsus mo'ljallangan jamoat ishlarini tashkil etish;

- ichki va tashqi immigratsiyada yordam ko'rsatish;

- qoloq joylarni o'zlashtirish va qishloq xo'jaligi sektorini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish;

- pensiya oldi yoshidagi shaxslarning ishdan ketishlarini rag'batlantirish;

- muvofiq keluvchi ma'lumot va kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lmagan yoshlarni ishga joylashtirishni rag'batlantirish.

Aholining iqtisodiy faolligini tasniflashda ish bilan bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlarini tahlil qilishdan tashqari, hozirgi kunda noto'liq ish bilan bandlikni o'rganish hamda uni statistikada aks ettirish muammosi dolzarb bo'lib bormoqda. Ko'rinadigan noto'liq ish bilan bandlik, asosan statistik tushuncha bo'lib, uni ishechi kuchini tadqiq qilish va boshqa tadqiqotlar doirasida bevosita o'zgartirish mumkin. U ish bilan bandlik hajmining etarli emasligini (noto'liq ish kuni, noto'liq ish haftasini) aks ettiradi.

Ko'rinmaydigan noto'liq ish bilan bandlik – ko'proq analitik tushuncha bo'lib, mehnat resurslarining noto'g'ri taqsimlanishi yoki mehnat va boshqa ishlab chiqarish omillari o'rtasidagi chuqur muvozanatsizlikni aks ettiradi. Ko'rinmaydigan noto'liq ish bilan bandlik daromadning pastligi, malakadan etarlicha foydalanmaslik va past unumdorlik bilan ifodalanadi.

Ko'rinadigan noto'liq ish bilan bandlikni ta'riflashda band aholi sonini ish vaqtining davomiyligi (haftadagi ish soatlari yoki kunlarining soni) bo'yicha guruhlash juda muhim hisoblanadi.

Jumladan, XMT haftadagi ish soatlarining miqdori bo'yicha ish bilan bandlar sonini quyidagicha guruhlashni tavsiya qiladi:

- 15 soatdan kam;

- 15 soatdan 31 soatgacha;

- 32 soatdan 34 soatgacha;

- 35 soatdan 39 soatgacha;

- 40 soatdan 44 soatgacha;

- 45 soatdan 47 soatgacha;

- 48 soat va undan ortiq.

Ish bilan bandlar sonini haftadagi ish kunlari soni bo'yicha guruhlash quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

- 1 kun;

- 2 kundan 4 kungacha;

- 5 kun va undan ortiq.

Ko'rinadigan noto'liq ish bilan bandlikni tahlil qilishda noto'liq bandlar sonini to'la ish vaqtida band bo'lgan shaxslar soniga qiyoslash, muvofiq keluvchi ulushlarni esa iqtisodiyot tarmoqlari va kasb guruhlari bo'yicha alohida hisoblash maqsadga muvofiqdir.

Iqtisodiyotning norasmiy sektori tovar va xizmatlar ishlab chiqarishda ish bilan band bo'lgan birliklar yig'indisi bo'lib, uning asosiy maqsadi shu birliklarga aloqador bo'lganlarni ish va daromad bilan ta'minlashdir.

Ko'rinadigan noto'liq ish bilan bandlikni etarlicha foydalanilmagan ish vaqti ko'rsatkichi bo'yicha o'lchash uchun ish kuni, haftasi, yilining haqiqiy davomiyligi (T_{haq}) shu toifa xodimlariga belgilangan (normal) ish kuni, haftasi, yilining davomiyligi (T_{bel}) bilan taqqoslash yo'li bilan quyidagi formula bo'yicha belgilangan ish vaqtdan foydalanish koeffitsientini olish lozim bo'ladi:

$$K_{foy} = \frac{T_{haq}}{T_{bel}}$$

Qoidaga ko'ra, belgilangan ish vaqtining 80 foizdan kamroq ishlaydiganlar noto'liq band bo'lgan shaxslar qatoriga kiritiladi.

Belgilangan ish vaqti davomiyligi bilan uning haqiqiy davomiyligi o'rtasidagi farq yo'qotilgan ish vaqti ko'rsatkichi hisoblanadi.

Noto'liq ish bilan bandlikni haqiqiy band bo'lgan xodimlar sonini (S_x) mehnat unumdorligining o'rtacha darajasi va ishlab chiqarishning o'rtacha texnik darajasida (S_z) mazkur korxonaga uchun zarur xodimlar soniga qiyoslab hisoblash yo'li bilan ham aniqlash mumkin. Agar ishlab chiqarish hajmi Q , o'rtacha mehnat unumdorligi W orqali belgilansa, zarur xodimlar soni quyidagiga teng bo'ladi:

$$T_z = \frac{Q}{W}$$

T_x bilan T_z o'rtasidagi farq (agar u ijobiy bo'lsa) yashirin noto'liq ish bilan bandlikni yoki aksincha, ishchi kuchini ekspluatatsiya qilish darajasi (agar u salbiy bo'lsa) yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Noto'liq ish bilan bandlik tavsiflanar ekan, iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha bir xodimga to'g'ri keladigan ish vaqtining o'rtacha haqiqiy hajmi ham aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$T = \frac{Tn}{n}$$

Bunda: T - ish vaqtining davomiyligi; n - ish vaqtining davomiyligi turlicha bo'lgan guruhlardagi xodimlar soni.

Iqtisodiyot norasmiy sektoridagi bandlik xalqaro statistikasining asosiy ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

- norasmiy sektorning tarkibi to'g'risida axborot olish va uning segmentlarini tashkil etuvchilarni aniqlash maqsadida tuzilmaviy xarakteristikalariga bog'liq tarzda guruhlangan norasmiy sektor birliklarining umumiy soni;
- norasmiy sektor birliklarida band bo'lganlarning umumiy soni, bunga ularning ijtimoiy-demografik tavsiflari, ish bilan bandlik va mehnat shart-sharoitlari ko'rsatkichlari ham kiritiladi;
- norasmiy sektordagi ishlab chiqarish hajmi va yaratilayotgan daromad.

Norasmiy sektorning ishlab chiqarish birliklari uy korxonalariga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Ularda asosiy vositalar va boshqaralashqa faollar tom

ma'nodagi ishlab chiqarish birliklariga emas, ularning egalariga tegishli bo'ladi, egalik qiluvchilar tavakkal qilib, zarur moliyaviy mablag'larni o'zlari qidirib topishga majbur bo'ladi, ishlab chiqarish faoliyatiga aloqador bo'lgan har qanday qarz va majburiyatlarga shaxsan javobgar bo'lishadi. Ishlab chiqarishga qilingan sarf-xarajatlarni ko'pincha uy xo'jaligiga qilingan sarf-xarajatlardan farqlash qiyin bo'ladi. SHuningdek, asosiy vositalar (masalan, bino va transport vositalari)dan navbati bilan ishlab chiqarish va shaxsiy maqsadlarda foydalaniladi.

Norasmiy sektor ishlab chiqarish birliklarining faoliyati soliqlar va ijtimoiy ta'minot badallarini to'lashdan atayin qochish maqsadida, mehnat yoki boshqa qonunchilikni buzib amalga oshirilmaydi. SHuning uchun norasmiy sektor faoliyati tushunchasini yashirin ishlab chiqarish faoliyatidan farqlash lozim.

Norasmiy sektorda ish bilan band bo'lganlar qatoriga hisobot davri mobaynida norasmiy sektorning kamida bir birligida ish bilan band bo'lganlar, ularning maqomi, bu ularning asosiy yoki qo'shimcha ishlari hisoblanish-hisoblanmasligidan qat'iy nazar kiritiladi.

Xalqaro mehnat bozori statistikasida markaziy o'rinni egallovchi ishchi kuchi qiymatining ko'rsatkichi geografik, tarmoq va kasbiy (professional) jihatlarda ishchi kuchining harakatchanligi (mobilligi)ga ta'sir etishda birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligi sababli ishchi kuchining talab va taklifi nisbatiga, shuningdek, mehnat bozorida shakllanadigan vaziyatga bevosita bog'liq bo'ladi. "Ishchi kuchi qiymati" kategoriyasi faqat bozor iqtisodiyoti shart-sharoitlarida mavjud bo'ladi. Markaziy rejalashtiriladigan iqtisodiyotda bu kategoriya o'rnida faqat mehnat haqi ko'rsatkichidan foydalanilgan. Sababi shundaki, mehnatga haq to'lash ish haqini belgilashning markazlashgan tizimi bo'yicha aniqlangan va amalda ishlab chiqarish natijalariga bog'liq bo'lmagan.

Qisqacha xulosalar

Bozor munosabatiga o'tish sharoiti bilan yangi paydo bo'lgan ko'rsatkichlardan biri ish kuchiga talab va taklif ko'rsatkichlaridir. Ish kuchi taklifi: potensial, haqiqiy

va qo'shimcha kategoriyalarga bo'linadi. Potensial taklif – mehnatga layoqatli aholining barcha aholi soni va tarkibi, sog'lig'i holati, mehnatga layoqatlilik darajasi, hududiy joylashishi, migratsiyasi va shu kabi turli belgilar bo'yicha tarkibiy tuzilish ko'rsatkichlari yordamida o'rganiladi.

Haqiqiy taklif – iqtisodiy faol aholining soni va tarkibiy tuzilishi ko'rsatkichlari yordamida aks ettiriladi. Haqiqiy taklif hajmida talab qamrab olgan, band aholining soni va tarkibiy tuzilishi bilan ifodalangan qoniqtirilgan taklif alohida ko'rsatiladi. Xalqaro taklif standartiga ko'ra o'n asosiy guruh bo'yicha tasniflanadi.

Qo'shimcha taklif – bu qoniqtirilmagan taklif bo'lib, ish izlayotgan shaxslar umumiy soni va sifat tarkibi bo'yicha o'rganiladi.

Ish kuchiga talab – umumiy, samarali va qoniqtirilmagan talab ko'rsatkichlari yordamida o'rganiladi. Umumiy talab mamlakatda bor bo'lgan ish joylari va uning tuzilmasi bilan ifodalanadi. Samarali talab qoniqtirilgan taklif analogiyasi bo'lib, iqtisodiyotda ish bilan band bo'lganlar soni va tarkibi bilan ifodalanadi. Umumiy va samarali talab o'rtasidagi farq qoniqtirilmagan talab bo'lib, uning asosiy ko'rsatkichlari bo'sh ish joylari va egallanmagan lavozimlarni turli belgilar bo'yicha mavjudligi, harakati va tarkibi haqidagi ma'lumotlar hisoblanadi. Bugungi kunda talab statistikasi chuqur o'rganilmagan bo'lib hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ish kuchi taklifi haqida tushuncha va uning kategoriyalari.
2. Ish bilan band aholi tasnifi.
3. XTSTga ko'ra asosiy o'n guruh.
4. Ixshsizlik, uning turlari va o'rganish yo'nalishlari.
5. Ish kuchiga talab va uning asosiy kategoriyalari.
6. XMTga binoan haftadagi ish soatlari miqdori bo'yicha bandlini guruhlash.
7. Ish vaqtdan foydalanish ko'rsatkichining mohiyati.
8. Iqtisodiyot norasmiy sektoridagi bandli xalqaro statistikasi asosiy ko'rsatkichlari.

V bob. ISH VAQTI STATISTIKASI

5.1. Ish vaqti o'lchov birliklari

Ish kuchidan to'laroq foydalanish maqsadida ish vaqti o'rganiladi. Agar mehnat uning davomiyligi bilan o'lchansa, ish vaqti esa kalendar vaqtning bir qismi bo'lib, ishchining shu kalendar vaqtida ishlagan vaqtini ifodalaydi. Kalendar vaqt sekund, minut, soat, kun, hafta, oy va yillarda o'lchansa, ish vaqti esa, kishi-sekund, kishi-minut, kishi-kun, kishi-hafta, kishi-oy, kishi-yil o'lchov birligi bilan o'lchanadi.

Kishi-sekund, kishi-minut o'lchov birligi ko'proq mehnatni normalashtirsa, xronometraj o'tkazish, ish kunini suratga olish, avomatlashtirilgan ishlab chiqarishda foydalaniladi.

Amaliyotda ko'proq kishi-kun va kishi-soat o'lchov birliklaridan foydalaniladi.

Ishlagan kishi-kun–ishchining ishga kelib ishga tushgan kuni hisoblanadi. U qisqartirilgan (imtiyozli) yoki ustama ishlashdan qat'iy nazar ishlangan kishi-kunlar hisobiga hisoblanadi.

Ishlagan kishi-kun hisobiga quyidagilar kiritiladi:

- 1) mazkur kunda korxonada ishlagan haqiqiy ishchilar kishi kunlari;
- 2) korxonada tashqarisida, korxonada yo'llanmalari bilan ishlagan kishi kun kunlari, shu jumladan, xizmat safaridagilar ham.
- 3) asosiy ish joyida bo'sh turish bo'lganligi sababli, boshqa ishlarga jalb etilganlar.

Ishlagan kishilar-kuniga nisbatan ishlagan kishilar soati aniqroq o'lchov birligi bo'lib, haqiqiy ishlagan ish vaqti, o'lchov birligi hisoblanadi.

Ishlagan kishi-soati ham belgilangan, ham ustama ishlangan haqiqiy soatlarini ifodalaydi. Ishlagan kishi soatlarga bo'sh turishlar, ishga kech qolish, erta ketish, qonuniy yoki noqonuniy ishlanmagan soatlar kiritilmaydi. Albatta, kishi soat ham kamchiligi mavjud ish soati ichidagi yo'qotishlarni aniq hisobga olmaydi.

Kishi-hafta, kishi-oy, kishi-yil o'lchov birliklari o'rtacha haftalik, o'rtacha oylik, o'rtacha yillik ishchilar soni iborasi ishlatiladi.

5.2. Ish vaqti fondlari va ulardan foydalanish

Yuqorida ish vaqti o'lchov birliklari ko'rib chiqildi. SHu o'lchov birliklari yordamida jami ish vaqti fondlari hisoblanadi.

Kalendar vaqt fondi ikki usul bo'yicha hisoblanadi:

- kalendar vaqt fondi ishga kelgan kishi kunlar + ishga kelmagan kishi kunlar yig'indisidir;

- kalendar vaqt fondi kalendar kunlar $\times$ o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni ko'paytmasi xisil qiladi.

Tabel vaqt fondi kalendar vaqt fondidan bayram va dam olish kunlari fondiga kamroqdir.

Maksimal imkoniyatli vaqt fondi tabel vaqt fondidan navbatdagi ta'til kunlari fondiga kamroqdir.

Ish vaqti fondlarini quyidagi namunaviy masalada ko'rib chiqamiz.

Masala:1

Quyidagi shartli ma'lumotlar asosida ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlarini ko'rib chiqamiz.

5.2.1-jadval

Ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlari

O'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni	200
Ishga kelgan va kelmagan kishi kunlar	73000
Haqiqiy ishlangan kishi kunlari	53200
Bayram va dam olish kishi kunlari	12000
Uzrli ishga kelmagan kishi kunlari	7700
shu jumladan:	
Navbatdagi ta'til	360
O'quv ta'tili	150
Homiladorlik ta'tili	130
Kasallik sababli	90
Qonun bo'yicha ruxsat etilgan	40
Kun davomida uzrli foydalanilmagan kishisoatlar	1000
shu jumladan:	
Kasallik sababli	300
emizikli bolaga qarash sababli	450
Davlat majburiyatlarini bajarish	250

To'liq ish vaqtining yo'qotilishi	100
shu jumladan:	
Ma'muriyat ruxsati bilan	45
Sababsiz	30
Kun davomida bo'sh turish	25
Almashish orasidagi ish saotining yo'qotilishi	1000
shu jumladan:	
Almashish orasidagi bo'sh turish	500
Kech qolish	100
erta kelish	100
Mehnat intizomini buzish natijasida	300
Ishlangan kishisoatlar	340500
SHu jumladan, ustama	4000
Belgilangan ish kuning davomiyligi	6,6

Kalendar vaqt fondi kishi kunlari:

$$53200+7700+100+12000=73000 \text{ kishi-kun.}$$

SHu fondni o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonining yildagi kalendar kunlariga ko'paytmasi ham beradi.

$$200 \times 365 = 73000 \text{ kishi-kun.}$$

Tabel ish vaqti fondi:

$$73000 - 12000 = 61000 \text{ kishi-kun.}$$

Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi:

$$61000 - 3600 = 57400 \text{ kishi-kun.}$$

Ish vaqti fondlaridan foydalanish ko'rsatkichlari:

1) Kalendar ish vaqti fondidan foydalanish:

$$K_{\text{kif}} = \frac{\text{ishlagan kishi/kunlar}}{\text{kalendar ish vaqti fondi}} = \frac{53200}{73000} = 0,729 \cdot 100\% = 72,9\%;$$

2) Tabel ish vaqti fondidan foydalanish:

$$K_{\text{teb}} = \frac{\text{ishlangan k/k}}{\text{tabel ish vaqti fondi}} = \frac{53200}{61000} = 0,672 \cdot 100\% = 67,2\%;$$

3) Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondidan foydalanish:

$$K_{\text{max}} = \frac{\text{ishlangan k/k}}{\text{maksimal ish vaqti fondi}} = \frac{53200}{57200} = 0,927 \cdot 100 = 92,7\%.$$

Demak, foydalanilmagan ish vaqti 7,3 foizni tashkil etgan.

5.3. Ish davri davomiyligi va undan foydalanish ko'rsatkichlari

Ish davri davomiyligini o'rganishda o'rtacha ish kuni, o'rtacha ish oyi, o'rtacha ish yili davomiyligi tushuniladi. Ish davri davomiyligi mehnat qonuniyatiga muvofiq belgilangan ish haftasining uzunligi, ya'ni 40 va 36 soatlik ish haftasiga bog'liq holda hisoblanadi.

Belgilangan ish kunining uzunligi:

- besh kunlik ish haftasi uchun:

$$40s : 5k = 8\text{soat}$$

$$36s : 5k = 7,2\text{soat}$$

- olti kunlik ish haftasi uchun:

$$40s : 6k = 6,67\text{soat}$$

$$36s : 6k = 6\text{soat}$$

Belgilangan ish kunining uzunligi o'rtacha arifmetik usulda hisoblanadi.

Masala 2: Korxonada 100 xodimdan 12tasi imtiyozli 36 soatlik ish haftasi bo'yicha ishlasa, o'rtacha belgilangan ish kunining uzunligi:

$$L_{oi} = \frac{88k \cdot 8c + 12k \cdot 7,2c}{100} = 7,9 \text{ coar}$$

Demak, besh kunlik ish haftasi bo'yicha o'rtacha belgilangan ish kuni uzunligiga 7,9 soatga teng.

Belgilangan ish oyi, yilining davomiyligini hisoblashda maksimal imkoniyatli vaqt fondi o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soniga bo'linadi. Haqiqiy ish davrining davomiyligi quyidagicha hisoblanadi:

1. Ish oyi va haftasining uzunligi:

$$Kunlarda = \frac{\text{oy (hafta) davomida ishlangan ish kunlar}}{\text{ishchilarning oy (hafta)lik o'rtachasoni}}$$

$$Soatlarda = \frac{\text{ooy (hafta) davomida ishlangan barcha kishilar soatlari}}{\text{ishchilarning oy (hafta)lik o'rtacha soni}}$$

2. Ish kunining uzunligini 6 kunlik ish haftasi bo'yicha aniqlash uchun ishlangan barcha kishi/soatlari ishlangan kishi/kunlariga bo'linadi, 5 kunlik ish haftasini aniqlash uchun ishlangan barcha kishisoatlari ishlangan kishikunlari va qo'shimcha dam olish kishi kunlariga bo'linadi.

Haqiqiy ish davri davomiyligining belgilangan ish davri davomiyligiga nisbati, qay darajada ish davri uzunligidan foydalanilganligi ko'rsatkichini beradi.

5.2.2.-jadval

Korxonada yil davomida ish vaqtidan foydalanish

Ish vaqtidan foydalanish	Kishi kun
Haqiqiy ishlangan	126000
Kun davomida bo'sh turish	120
Ishga kelmagan - jami	32100
SHu jumladan:	
Navbatdagi ta'til	6200
Bayram va dam olish kunlari	40200

Kalendar va maksimal imkoniyatli ish vaqti fondidan foydalanish ko'rsatkichi 7,3% km. kishi-kun.

Jonli mehnat sarflari xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni yoki ishlangan kishikunlari kishi-soatlari soni ko'rsatuvchilari bilan ifodalaniadi.

5.4. Ish vaqti balansi

Ish vaqti balansini tuzish ish vaqti manbalari va ulardan qay darajada foydalanilganligini yaqqol ko'rsatib beradi. Bu balans ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda ish vaqti manbalari keltiriladi, ikkinchi qismda ish vaqti fondi qanday ishlatilganligi ko'rsatiladi.

Yuqoridagi masala sharti bo'yicha ish vaqti balansi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

5.4.1-jadval

Ish vaqti balansi

Ish vaqti manbalari		Haqiqiy ishlangan va ishlanmagan vaqt		
Ko'rsatkichlar	kishi soatlar	foydalanish	kishisoatlar	%

Kalendar vaqt fondi (73000*6,6)	481800	Haqiqiy ishlangan (53200*6,6)	351120	-
		Uzrli sababga ko'ra ishlanmagan kunlar	270606	-
Bayram va dam olish (12000*6,6)	79200	Shu jumladan:		
		o'quv ta'tili (1500*6,6)	9900	-
Navbatdagi ta'til (3600*6,6)	2880	homiladorlik ta'tili (1300*6,6)	8580	-
	23760	kasallik sababli (900*6,6)	5940	-
		qonun bo'yicha ruxsat etilgan 400*6,6	2640	-
		Uzrli ishlanmagan kishi soatlar	360	-
		shu jumladan,		-
		kasallik sababli	170	-
		go'dak bolali onaga imtiyoz	100	-
		davlat majburiyatini bajarish	90	-
		Ish vaqtining yo'qotilishi		-
		Jami :	300	-
		shu jumladan,		-
		to'liq ish kunining yo'qotilishi (30 k/k*6,6)	198	-
		ish kuni ichida yo'qotilgan kishi soatlar	102	-
		shu jumladan,		-
		smena almashishi orasida bo'sh turishlar	12	-
		kech qolish	20	-
		erta kelish	36	-
		Kech kelish mehnat intizomini buzish	34	-
		Erta ketish	100	-
		Mehnat intizomini buzish	300	-

Ish vaqti balansi korxonada, birlashma, tarmoq doirasida tuzilishi mumkin. Ish vaqti balansi maksimal imkoniyatli ish vaqti fondidan foydalanishni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega: haqiqiy ishlangan ish vaqti, uzrli ishlanmagan ish vaqti, ish vaqtining yo'qotilishi. Bunday tahlil dinamikasi vaqt o'zgarishi bilan maksimal

imkoniyatli ish vaqti fondidan foydalanishda qanday o'zgarishlar bo'lganligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi masala shartiga binoan tuzilgan balans shuni ko'rsatadiki, maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi (351120 k/k : 378840 k/k) 92% qolib ketgan kam foydalanilgan. Uzrli sabablarga ko'ra, foydalanilgan ish vaqti (27420 k/k : 378840k/k) 7,2 foizni tashkil etgan. Ish vaqtining yo'qotilishi (300 k/k : 378840k/k) 0,8 foiz bo'lgan.

Tahlilning keyingi bosqichida shu ish vaqtining yo'qotilishi qanday zarar keltirganligini aniqlash mumkin bo'ladi va uni bartaraf etish yo'llarini izlash kerakligiga chorlaydi.

Qisqacha xulosalar

Ish kuchidan to'laroq foydalanish maqsadida, ish vaqti o'rganiladi. Agar mehnat uning davomiyligi bilan o'lchansa, ish vaqti esa kalendar vaqtning bir qismi bo'lib, ishchining shu kalendar vaqtida ishlagan vaqtini ifodalaydi. Mehnat statistikasi amaliyotida ko'proq ishlangan ishchikun va ishchisoat o'lchov birliklaridan foydalaniladi.

Ish vaqti fondlari: kalendar, tabel va maksimal imkoniyatli vaqt fondlariga bo'lib o'rganiladi. Qay darajada shu vaqtlardan foydalanish darajasini o'rganish maqsadida nisbiy miqdoridan foydalaniladi. Bu nisbiy miqdoridan faqat maksimal imkoniyatli ish vaqti fondidan yuz foizga foydalanish mumkin, agar ishni tashkil etish yuqori o'rinda bo'lsa, ish vaqtidan foydalanishni o'rganishda, belgilangan ish davrining (kun, hafta, oy, yil) davomiyligi va haqiqiy ish davrining davomiyligi hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlar bir-biriga nisbatan, qay darajada belgilangan ish davri davomiyligidan foydalanilganlikni ko'rsatadi.

Ish vaqtidan foydalanishni o'rganishda ish vaqti balansi as qotadi. Bu balansda ish vaqti manbalari va ulardan foydalanish ko'rsatiladi, bu esa foydalanilmagan ish vaqtini aniqlash va boshqalaruning natijasida keltirilgan zarar miqdorni baholashga yordam beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ish vaqti haqida tushuncha.
2. Ish vaqti o'lchov birliklari.
3. Ish vaqti fondlari va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.
4. Belgilangan ish vaqti davomiyligini hisoblash.
5. O'rtacha ish vaqti davomiyligi.
6. Haqiqiy ish vaqti davomiyligi.
7. Ish vaqti davomiyligidan foydalanish ko'rsatkichi.
8. Ish vaqti balansi va uning mohiyati.

VI bob. MEHNAT POTENSIALIDAN SAMARALI FOYDALANISH STATISTIKASI

6.1. Mehnat unumdorligini statistik o'rganishning nazariy asoslari

Mehnat unumdorligi darajasi ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi eng muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

Mehnat unumdorligi – bir ishchiga nisbatan ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorini natural o'lchov birligidagi ifodasi tarzida amalga oshirila boshlangan. Bu ko'rsatkichlar sanoatning alohida tarkibi jihatidan bir xil (galogen) tarmoqlarida ishlab chiqariladigan mahsulotning eng muhim turlari bo'yicha aniqlangan. So'ngra iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida mahsulot ko'rsatkichlari hamda mehnat sarflari hisob-kitobining rivojlanishi mehnat unumdorligini faqat natura ifodasida emas, balki pul ifodasida va faqat sanoatda emas, balki iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida, xizmat ko'rsatish sohasini ham qo'shgan holda hisoblab chiqish imkonini berdi.

Bozor munosabatga o'tishning birlamchi maqsadi, aholini talablarini to'laroq qondirib, uning turmush darajasini yuqoriroq pog'onaga ko'tarish. Eng asosiy ko'rsatkich bo'lib, aholini talabini qondirishda mehnat mahsuli hisoblanadi. shu mahsulini oshirishda ikki xil omil ishtirok etadi: ekstensiv omil va intensiv omil.

- **Ekstensiv omil** xarajat omili bo'lib, mehnat hajmini oshish natijasida natijaviy ko'rsatkichni ortishini nazarda tutadi. Bu omil bugungi kunda bozor munosabati sharoitida iloji boricha xarajatni minimallashtirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

- **Intensiv omil** – bu mavjud mehnat hajmidan intensivroq foydalanishni nazarda tutadi. SHuning uchun bu eng asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Davlat, rivojlangan davlatlar qatoriga faqat shu payt qo'shiladiki, qachon yaratilgan YAIM ning o'sishining asosiy qismi intensiv omil natijasida, ya'ni, mehnat unumdorligi oshish natijasida erishilgan bo'lsa.

- Iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi mehnat unumdorligi darajasini taqqoslash, shuningdek, uning dinamikasini o'rganish ishlari olib boriladi. Dastlabki bosqichlarda unumdorlik mehnat unumdorligi sifatida o'rganildi, keyinchalik mehnat

unumdorligini ishlab chiqarishning boshqa omillari unumdorligiga o'xshash xususiy unumdorlik sifatida talqin qiladigan global unumdorlik konsepsiyasi umum qabul qilingan konsepsiyaga aylandi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda milliy hisobchilik tizimining paydo bo'lishi va rivojlanishi unumdorlikni o'rganish sohasidagi ishlarga yangi turtki bo'ldi, chunki bu tizim ma'lumotlari mehnat unumdorligini tarmoq va boshqalarutun iqtisodiyot darajasida tadqiq qilish imkonini beradi, shuningdek, xalqaro taqqoslashlar uchun asos yaratadi.

- Ma'lumki, statistikada mehnat unumdorligi deganda faqat jonli aniq mehnatning unumdorligi tushuniladi. Stastistikada unumdorlikni faqat jonli emas, balki moddiylashgan mehnat sarfini ham hisobga olib o'rganadigan qator ishlar bor. Birinchi bunday yondashuvni S.G.Strumilin o'zining 1935-yilda nashr etilgan "SSSR qora metallurgiyasi" asarida asoslab bergan.

- Hozirgi kunda iqtisodchilarning aksariyat ko'pchiligi, unumdorlik ishlab chiqarish va jonli mehnat sarflari natijalarining nisbatini, iqtisodiy samaradorlik esa ishlab chiqarish natijalarining jonli va moddiylashgan mehnat sarflariga munosabatini ifodalaydi, deb hisoblaydi. Jonli mehnat sarflari xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni yoki ishlangan kishikunlari, kishisoatlari soni ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi.

- O'tgan asrning 50-yillar oxirigacha sotsialistik davlat statistikasida mehnat unumdorligini hisoblashda ishchilar mehnat sarfigina hisobga olingan. 60-yillardan boshlab, ishlab chiqarish xodimlarining barcha toifalari (sanoatda-sanoatning ishlab chiqarish xodimlari; qishloq xo'jaligida chorvachilik va dehqonchilikda band bo'lgan xodimlar; qurilishda qurilish-montaj ishlarida, yordamchi ishlab chiqarishda band bo'lganlar va ularning mehnat sarflari e'tiborga olinib boshladi.

- Mehnat unumdorligi darajasi qilingan mehnatdan olingan samarani (mahsulot yoki xizmat) baholab berishi lozim. SHuning uchun bu ko'rsatkichni hisoblashda sarf qilingan mehnat-T va natijaviy ko'rsatkich - Q lar nisbati olinadi.

- Ishlab chiqarish natijalari ko'rsatkichlari sifatida mahsulotning natura shakli, shartli-natura shakli va qiymat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Mahsulotning natura shaklidagi ko'rsatkichlari bir turli mahsulotning mehnat unumdorligi

dinamikasini aniqlash imkonini beradi. Ulardan mehnat unumdorligini mahsulotning eng muhim turlari bo'yicha tavsiflashda foydalaniladi:

$$w = \frac{q}{T}$$

- Iste'mol qiymati bir xil bo'lgan, lekin ayrim parametrlari bilan farqlangan mahsulotlarni umumlashtirish maqsadida shartli natural mehnat unumdorligi darajasidan foydalaniladi:

$$w = \frac{\sum q_k}{\sum T}$$

- Bu yerda, k - shartli etalonga o'tkazish ko'rsatkichi.

- Mahsulotning qiymat ko'rsatkichlari mehnat unumdorligining turli xil iste'mol qiymatlari bo'yicha umumlashgan tavsiflarni olish imkonini beradi:

$$w = \frac{\sum q^P}{\sum T}$$

- Bu yerda, R - baho.

- Mehnat unumdorligining natura shakli, shartli-natura shakli va qiymat ko'rsatkichlari bilan birga unumdorlikning mehnat ko'rsatkichlari ham hisoblanadi. Ular ayrim mahsulot turlarini ishlab chiqarishning mehnat talabiga asoslanadi va mahsulot birligini ishlab chiqarishda mehnat sarfining o'zgarishini aks ettiradi. Unumdorlikning mehnat ko'rsatkichlari bir turli mahsulotning bir yoki bir necha turlari bo'yicha aniqlanadi:

$$w = \frac{\sum q^t}{\sum T}$$

- T - mehnat talabchanligi. Bu ko'rsatkichlar to'g'ri ko'rsatkichlar bo'lib birlikda ishlab chiqarish mahsulotlari xajmini ifodalaydi.

- Ikkinchidan, yuqoridagi ko'rsatkichlarning bir-biriga nisbati $\frac{T}{Q}$ tariqasida olinsa, chiqqan natija maxraj birligiga qancha surat ko'rsatkichi to'g'ri kelishini ifodalaydi yoki mehant talabchanligi, ya'ni

$t = \frac{T}{Q}$ teskari ko'rsatkich hisoblanadi, chunki mehnat talabchanligi oshsa, mehnat unumdorligi pasayadi, ya'ni to'g'ri va teskari mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari orasida teskari bog'liqlik mavjuddir.

- Ikki brigada bo'yicha terilgan paxta va terimchilar haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Fermer xo'jaliklari bo'yicha terilgan paxta va terimchilar haqida ma'lumotlar

Fermer xo'jaliklar	Sentyabr		Oktyabr	
	Terilgan paxta, kg	O'rtacha terimchilar soni, kishi	Terilgan paxta, kg	O'rtacha terimchilar soni, kishi
	q_0	T_0	q_1	T_1
1	75000	50	82000	62
2	100000	60	130000	78

- 1. Mehnat unumdorligi darajalarini.
 - 2. Har bir fermer xo'jaligi bo'yicha mehnat unumdorligi dinamikasini aniqlang:

Echim: Sentyabr oyida mehnat unumdorlik darajalari:

- 1-fermer xo'jaligi: $w_0 = \frac{q_0}{T_0} = \frac{75000}{50} = 1500 \text{ kg}$

- 2-fermer xo'jaligi: $w_0 = \frac{q_0}{T_0} = \frac{100000}{60} = 1667 \text{ kg}$

- Oktyabr oyida:

- 1-fermer xo'jaligi: $w_1 = \frac{q_1}{T_1} = \frac{82000}{62} = 1323 \text{ kg}$

- 2-fermer xo'jaligi: $w_1 = \frac{q_1}{T_1} = \frac{130000}{78} = 1667 \text{ kg}$

$$W = \frac{1}{t}, \quad t = \frac{1}{W}$$

Birinchi nisbatda mehnat unumdorligi darajasi $W=1/T$ vaqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki xizmat hajmini ifodalab, mehnat unumdorligining to'g'ri

ko'rsatkichi hisoblanadi. bu ko'rsatkichni hisoblashda sur'atiga ko'ra, mehnat unumdorligi darajasi quyidagilar bo'lishi mumkin:

- a) mehnat unumdorligining natura shaklidagi ko'rsatkichi;
- b) mehnat unumdorligining shartli natura shaklidagi ko'rsatkichi;
- v) qiymat ko'rsatkichi;
- g) mehnat ko'rsatkichi;

G'arb statistikasida unumdorlik ko'rsatkichlarini hisoblash asosida keng tarqalgan "ishlab chiqarish omillari" konsepsiyasi yotadi. Uning asoschisi J.B. Sey ta'kidlashicha, yollanma mehnat ekspluatatsiya qilinmaydi, chunki ishlab chiqarish jarayonida mehnat, kapital va yer teng huquqlarda ishtirok etadi. SHuning uchun ishlab chiqarishning har xil omili ko'rsatgan xizmati uchun taqdirlanadi: xodim ish haqi bilan taqdirlanadi; kapital egasi foyda yoki foiz oladi; yer egasi-renta oladi.

"Ishlab chiqarish omillari" nazariyasidan uning turli modifikatsiyalarida hozirgi kunda ham xalqaro statistikada foydalaniladi. Hozirgi kunda g'arbdagi turli iqtisodchilar fikricha, ishlab chiqarishda ko'p sonli omillar ishtirok etadi. Ular orasida ishchi kuchini ifodalaydigan (xodimlarning malaka darajasi, ishchi kuchining qo'nimsizligi, ish kunining davomiyligi), ishlab chiqarish fondlari (asosiy kapitalning holati, ishlab chiqarish quvvatlarining ish bilan ta'minlanganlik darajasi, energetika quvvatlaridan foydalanish), ishlab chiqarish jarayoni (mahsulot ishlab chiqarish, mahsulot assortimenti va navlari), ishlab chiqarishni tashkil etish (boshqaruvni tashkil etish, mehnat xavfsizligi texnikasi, moddiy-texnika ta'minotini tashkil etish) va boshqalaroshqa omillar bor. Ammo ko'pgina omillarni miqdor baholab bo'lmaydi.

Shuning uchun iqtisodiy tahlil maqsadlarida ko'pincha jonli mehnat, asosiy kapital (erni ham qo'shib), tadbirkorlik faoliyati (ishlab chiqarishni boshqarish), oraliq iste'mol (iste'mol qilingan mehnat predmetlarining qiymati) kabi omillardan foydalaniladi. G'arb iqtisodchilari "Iqtisodiyot omillari" nazariyasiga tayanib, mehnat unumdorligi kategoriyasiga ishlab chiqarish natijalarining ishlab chiqarish omillari sarflariga nisbati sifatida talqin beradilar. Ular nuqtai nazaridan, mehnat unumdorligi asosiy kapital unumdorligi, oraliq iste'mol unumdorligi va ishlab chiqarishning

boshqa omillari bilan birga omillar umumiy unumdorligining xususiy ko'rsatkichi hisoblanadi.

Amaliy hisob-kitoblarda ko'pincha mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari qo'llaniladigan holatni g'arb iqtisodchilari jonli mehnat sarfini o'lchashning oddiyligi bilan izohlaydilar. Bundan tashqari, ular jonli mehnat iqtisodiyotining ko'pgina sohalorida qiymat yaratishning ustuvor omili bo'lganligi va hozir ham shunday ekanligini tan oladilar. Ammo ularning fikricha, iqtisodiyot rivojlanishi bilan ishlab chiqarishning boshqa omillari (kapital va tadbirkorlik faoliyati) roli ortib borishiga ko'ra, jonli mehnatning ahamiyati kamayib boradi.

Shunday qilib, g'arb iqtisodiyoti mehnat unumdorligi deganda o'z mazmuniga ko'ra, ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichiga yaqin ko'rsatkichni tushunadi. Tabiiyki, iqtisodiy samaradorlik darajasi va dinamikasi barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanishga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning barcha omillari teng huquqlarda ishtirok etganliklari uchun ham taqdirlanishida teng huquqqa ega bo'ladi.

6.2. Unumdorlikning statistik ko'rsatkichlari tizimi

G'arb statistikasida unumdorlik ko'rsatkichlari tizimi yuqorida ko'rib chiqilgan ishlab chiqarish omillari nazariyasi asosida tashkil etiladi. Bu nazariyaga ko'ra, mehnat unumdorligi unumdorlikning xususiy ko'rsatkichi sifatida qaraladi, chunki sarflangan jonli mehnat faqat ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida qaralib, texnik taraqqiyot rivojlanib borgan sari uning ahamiyati kamayib boradi.

SHunga ko'ra, g'arb iqtisodchilari fikricha, unumdorlik darajasini aniqlash uchun mahsulot hamda uni yaratishda ishtirok etadigan ishlab chiqarish omillarini statistik o'lchash lozim. Ma'lumki, ishlab chiqarilayotgan mahsulot natura, shartli-natura shaklida va qiymat ko'rsatkichlarida o'lchanishi mumkin. Agar unumdorlik darajasi va dinamikasini aniqlash maqsadida mahsulotning natura yoki shartli-natura shaklidagi ko'rsatkichlaridan foydalanilsa, unda ular faqat jonli mehnat sarfi bilangina taqqoslanadi. Natijada jonli mehnat sarfi birligiga natura yoki shartli-natura shaklida ifodalanadigan, an'anaviy statistikada keng qo'llaniladigan muvofiq keluvchi ko'rsatkichga aynan o'xshash mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichiga ega

bo'linadi. Bu usul bo'yicha hisoblangan mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari iqtisodiyotning bir turdagi mahsulotlarni ishlab chiqaradigan tarmoqlaridagi mehnat unumdorligi darajasini tavsiflashda, shuningdek, bu darajalarni xalqaro qiyoslashda katta ahamiyatga egadir.

Qiymat ifodasidagi unumdorlik ko'rsatkichlariga kelsak, holat boshqacha tus oladi. Bu holatda unumdorlik darajasi mahsulot ko'rsatkichi va uni ishlab chiqarish omillarini tanlashga bog'liq bo'lib qoladi. Mahsulot ko'rsatkichi sifatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish, yalpi pirovard mahsulot, sof mahsulot, yalpi qo'shilgan qiymat, sof qo'shilgan qiymatdan foydalanish mumkin.

Yalpi mahsulot ishlab chiqarish sotish narxidagi tovar mahsuloti qiymati, o'z ehtiyoji uchun ishlab chiqarilgan uskuna va xo'jalik usulidagi kapital qurilish, shuningdek, tugallanmagan ishlab chiqarish va tugallanmagan qurilish, korxonalaridagi tayyor mahsulot va yarim tayyor mahsulotlarning o'sishini qamrab oladi.

Yalpi pirovard mahsulot korxonalar yoki tarmoqdan tashqari ishlab chiqarishga mo'ljallangan mahsulot qiymatidir. O'z mazmuniga ko'ra, bu ko'rsatkich tarmoq usuli bo'yicha tovar mahsuloti ko'rsatkichiga muvofiq keladi. Sof mahsulot barcha ishlab chiqarish omillari sarflarining (mehnat sarfidan tashqari) qiymati chegaralangan yalpi mahsulot qiymati sifatida aniqlanadi.

Xalqaro statistikada unumdorlikni hisob-kitob qilishda oraliq iste'mol qiymati chegaralangan yalpi qo'shilgan qiymat ko'rsatkichidan keng foydalaniladi. Yalpi qo'shilgan qiymat bilan asosiy kapitalni iste'mol qilish o'rtasidagi farqni ifodalaydigan sof qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi to'g'risida shuni aytish mumkinki, ayrim tarmoqda sof mahsulot bilan muvofiq bo'lsada, butun iqtisodiyot bo'yicha sof mahsulotdan noishlab chiqarish xizmatlari ko'rsatadigan tarmoqlarda sof qo'shilgan qiymat summasi ortiq bo'ladi.

Unumdorlikni aniqlashda omillarni tanlash masalasi juda murakkab va xilma-xil. G'arb statistikasida ishlab chiqarish omillari sifatida mehnat, doimiy kapital va joriy ishlab chiqarish iste'molidan ko'proq foydalaniladi. Qator holatlarda bu omillarga tadbirkorlik faoliyati ham kiradi.

Jonli mehnat eng muhim ishlab chiqarish omili hisoblanadi. Uni o'lash maqsadida berilgan davrdagi xodimlarning o'rtacha soni yoki ishlangan vaqtdan foydalanish mumkin. Ishlangan vaqt mehnat unumdorligi darajasi va dinamikasini aniqlash imkonini beradi. Xodimlarning o'rtacha soni faqat mehnat unumdorligi dinamikasini emas, balki uning ish vaqti potensial fondidan foydalanishga bog'liq tarzda o'zgarishini ham aks ettiradi. Ravshanki, ishlangan vaqt tushunchasi malaka, intensivlik, mehnat shart-sharoitlari va boshqalaroshqalar turlicha bo'lganligi tufayli turli toifadagi xodimlar, iqtisodiyotning turli tarmoqlari uchun sifat jihatidan bir xil bo'lmaydi.

Mehnat sarfini aniqlashda ikki variantdan foydalaniladi:

a) mazkur tarmoqdagi ishlangan vaqt chegaralanishigacha shu toifa xodimlari ish haqining bir soatlik stavkasi bo'yicha o'lanadi;

b) ishlangan vaqt, uning sifat jihatidan bir xil emasligiga e'tibor bermay jamlanadi.

Bunda yana bir muhim amaliy muammo – haqiqiy ishlangan vaqtni haq to'langan vaqtdan chegaralash muammosi yuzaga keladi. Uni hal qilishning yagona yo'li muvofiq keluvchi tanlov tekshirishni o'tkazish va so'ngra uning natijalarini shu tarmoqning barcha korxonalariga joriy qilishdir.

Qishloq xo'jaligidagi mehnat sarfi va yollanmagan xodimlar mehnat sarfini aniqlash yanada qiyin muammodir. Qishloq xo'jaligidagi ish kuchining davomiyligi tabiiy omillar, geografik zona va etishtirilayotgan ekinga bog'liq tarzda juda o'zgaruvchidir. SHuning uchun mehnat sarfini aniqlash maqsadida yaqinlashtirilgan ekspert baholashdan foydalaniladi.

Yollangan xodimlar mehnat sarfiga kelsak, u tadbirkorlar (egalik qiluvchilar) va uning bepul ishlaydigan oila a'zolari ishlangan vaqtni o'z ichiga oladi. Bu sarflar hisob-kitob ish kuni yoki ish haftasining o'rtacha davomiyligini tanlab tekshirish ma'lumotlari bo'yicha yoki yollangan xodimlar turli toifalari ish kunining davomiyligini muvofiq qiluvchi toifadagi yollanma xodimlar ish kuni davomiyligiga shartli tenglashtirish yo'li bilan aniqlanadi.

Unumdorlik darajasi dinamikasini butun mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha tavsiflashda faqat ish bilan band aholini emas, balki ishsizlarni ham nazarda tutish, ya'ni iqtisodiy faol aholi sonidan kelib chiqish mumkin. Ma'lumki, ishsizlik to'g'risidagi ma'lumotlarning ikkita manbai bor: rasmiy, aniq pasaytirilgan ma'lumotlar va kasaba uyushmalari ma'lumotlari. Ular o'z funksiyalarini to'la bajarganda kasaba uyushmalari ma'lumotlaridan foydalanish lozim.

G'arb iqtisodchilari unumdorlikning quyidagi ko'rsatkichlarini mahsulotning qiymat ko'rsatkichlari va ishlab chiqarish omillarini turlicha birlashtirib aniqlaydilar:

- mehnatning yalpi unumdorligi;
- mehnatning sof unumdorligi;
- mehnatning integral unumdorligi;
- omillarning global unumdorligi;
- omillarning total unumdorligi.

Mehnatning yalpi unumdorligi ko'rsatkichlari o'z mazmuniga ko'ra, xarajat birligiga mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichiga juda yaqin va u quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$- \text{YAMU} = \text{YAICH} / \text{T}$$

bunda: YaMU - yalpi mehnat unumdorligi;

YaICH - yalpi ishlab chiqarish;

T - mehnat sarfi.

Bu ko'rsatkichni hisoblashda yalpi ishlab chiqarish tannarx, narxlar omili yoki bozor narxlari bo'yicha aniqlanadi. Mehnat sarflari ham quyidagilar sifatida ifodalanishi mumkin:

- a) yollanma xodimlar soni;
- b) barcha toifadagi bandlar soni;
- v) ishlagan kishi soatlar soni;
- g) soliqlar chegirilishidan oldingi hisoblangan ish haqi summasi.

Bu ko'rsatkichning asosiy kamchiligi faqat jonli mehnatni hisobga olib, boshqa ishlab chiqarish omillari e'tiborga olinmasligidir.

Sof mehnat unumdorligi ko'rsatkichi sof mahsulot qiymatining mehnat sarflariga nisbatini ifodalaydi. Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha sof mahsulot (sof qo'shilgan qiymat) tarmoqlararo mahsulot balansi asosida yalpi mahsulot ishlab chiqarish qiymatidan oraliq iste'mol qiymati va doimiy kapital iste'molini chegirish yo'li bilan aniqlanadi. Bu holatda mehnat sarfi ko'rsatkichlari yalpi mehnat unumdorligini aniqlash bilan bir xil bo'ladi.

Integral mehnat unumdorligining yalpi ishlab chiqaruv qiymati mehnat birliklarida ifodalangan mehnat sarflari va boshqalaroshqa ishlab chiqarish omillariga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Uning darajasi, dinamikasi jami va oldingi mehnat sarflariga bog'liq bo'ladi. Bu ko'rsatkich amaliyotda juda kam hollarda hisoblanadi, buning sababi doimiy kapital sarflari (amortizatsiya) va o'zgaruvchan kapital sarflari (qolgan boshqa moddiy sarflar)ni mehnat birliklarida qayta hisoblashdagi qiyinchiliklardir.

Iqtisodchilarning fikricha, omillarning global unumdorligi unumdorlikning eng muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. U unumdorlik darajasiga faqat jonli mehnat sarfinigina emas, balki boshqa omillar sarfining ta'sirini ham aks ettiradi. SHuning uchun mehnat unumdorligi omillarning global unumdorligi munosabatida unumdorlikning xususiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida ko'riladi.

Omllarning global unumdorligi sof mehnat unumdorligi bilan bog'langan. Sof mehnat unumdorligini hisoblashda uning maxrajiga faqat jonli mehnat sarflari qo'shiladi. Boshqa ishlab chiqarish omillarining sarflari sof mahsulotni aniqlash uchun suratda yalpi chiqaruv qiymatidan chegiriladi. Omillarning global unumdorligini aniqlashda yalpi ishlab chiqaruvning to'la qiymati surat xizmatini o'taydi, maxrajida - boshqa ishlab chiqarish omillarining sarflari jonli mehnat sarflariga qo'shiladi.

Global unumdorlik omillarini aniqlashda mahsulot ko'rsatkichi sifatida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot qiymati yoki yalpi qo'shilgan qiymatdan foydalanish mumkin.

Umumiy unumdorlik omillari global unumdorlik omillari bilan bir xil hisoblanadi. Yagona farq shundaki, total unumdorlik omillari ko'rsatkichining

suratida sof qo'shilgan qiymat (sof mahsulot)ning miqdori bo'ladi. Maxrajda mehnat sarfi va doimiy kapital aks ettiriladi.

Xalqaro statistikada qo'llaniladigan unumdorlik ko'rsatkichlarini quyidagi jadvaldan ko'rgazmali tasavvur qilish mumkin.

6.2.1-jadval

Xalqaro statistikada qo'llaniladigan unumdorlik ko'rsatkichlari

№	Ko'rsatkichlar	Kasrda	
		surat	maxraj
1	Mehnat unumdorligining natura shaklidagi ko'rsatkichlari	Mahsulotni natura shaklidagi birliklarida chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
2	Mehnat unumdorligining shartli-natura shaklidagi ko'rsatkichlari	Mahsulotni shartli-natura shakli birliklarida chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
3	Mehnat unumdorligining qiymat ko'rsatkichlari		
A	Yalpi mehnat unumdorligi	Yalpi qo'shilgan qiymat, mahsulotni yalpi ishlab chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birliklarida
V	Sof mehnat unumdorligi	Sof qo'shilgan qiymat, sof mahsulot	Mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarflari, vaqt birligida
S	Integral mehnat sarflari	Yalpi qo'shilgan qiymat, yalpi mahsulot chiqarish	Ishlab chiqarishning vaqt birligida ifodalangan barcha omillari
D	Global mehnat unumdorligi	Yalpi qo'shilgan qiymat, yalpi mahsulot chiqarish	Ishlab chiqarishning pul ifodasidagi barcha omillari
E	Total mehnat unumdorligi	Sof qo'shilgan qiymat, sof mahsulot	Pul ifodasidagi mehnat va doimiy kapital
F	Mehnat sarfi birligiga real daromadlar	Yalpi ichki mahsulot (sof mahsulot)	Vaqt birliklaridagi mehnat sarflari

Qator iqtisodchilar mehnat unumdorligini milliy iqtisodiyot ko'lamida o'lchash uchun unumdorlikning yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlaridan tashqari, mehnat sarfi birligi hisobiga real daromadlar ko'rsatkichidan foydalanishni tavsiya qilmoqdalar.

Bu ko'rsatkich ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot qiymatini uni yaratish uchun sarflangan mehnat sarfiga bo'lish orqali aniqlanadi. Bunda mehnat sarflari iqtisodiyotda ish bilan band bo'lganlar soni yoki ishlangan kishisoatlari soni orqali ifodalanadi.

Mehnat unumdorligini ahamiyati hal etuvchi omil bo'lganligi uchun hamma taklif qilayotgan ko'rsatkichlar ham qo'yilgan muammoni hal etishni yoritish uchun kerak bo'ladi. Masalan: faqatgina bir turdagi mahsulot bo'yicha o'rganib qolmasdan, balki iste'mol qiymati bir xil bo'lgan mahsulotlar bo'yicha ham, ya'ni, ikkinchi ko'rsatkich ham amaliyotda qo'llanadi (nashriyotda b.t. va x.k.).

Bu maxrajda berilgan mehnat xarajatlari ko'rsatkichlari taklif etilishi bo'yicha nafaqat jonli mehnatni balki byumlashgan mehnatni ham inobatga olishni tavsiya etilmoqda. Lekin bularni amaliyotga tadbiiq etishdan oldin ancha muammolar hal etilsa, unda yana bir chuqurroq tahlil etish imkoni paydo bo'lar edi.

Bu erda mehnat talabchanligi ko'riladi.

$$t = \frac{T}{q}$$

6.3. Mehnat unumdorligi dinamikasi

Mehnat unumdorligi dinamikasi indekslar yordamida o'rganiladi. Xodisalarni qamrab olishi bo'yicha. Indekslar individual va umumiy bo'lib o'rganiladi. Bir turdagi mahsulot ishlab chiqarilganda individual mehnat unumdorligi indekslaridan foydalaniladi:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} \cdot \frac{q_0}{T_0}$$

bunda: W_1 va W_0 - mehnat unumdorligi bazis va joriy darajalari.

Bu mehnat unumdorligini to'g'ri ko'rsatkichi yordamida tuzilgan indeks hisobot davrida bazis davrga qaraganda qay darajada mehnat unumdorligi o'zgarishini ko'rsatib beradi.

Bu indeksni teskari ko'rsatkich yordamida mehnat talabchanligi bo'yicha ham tuzish mumkin, lekin shuni inobatga olish kerakki, mehnat talabi t , to'g'ri ko'rsatkichi vaqt birligida ishlab chiqarish W ko'rsatkichi bilan teskari bog'liqlikda bo'lganligi sababli, bu indeks ham teskari tuziladi, ya'ni:

$$i_w = \frac{t_0}{t_1} = \frac{T_0}{q_0} \cdot \frac{T_1}{q_1}$$

bu ko'rsatkichning to'g'ri nisbatini ham olish mumkin $\frac{t_1}{t_0}$, lekin bu holda chiqqan natija qay darajada mehnat talab o'zgarganligini aks ettiradi, ya'ni:

$$i_t = \frac{t_1}{t_0} = \frac{T_1}{q_1} \cdot \frac{T_0}{q_0}$$

demak, bu indekslar orasida ham teskari bog'liqlik mavjud.

$$i_w = \frac{1}{i_t}$$

Bir xil turdagi mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalar, birlashma bo'yicha umumiy mehnat unumdorligi natural indeksi hisoblanadi:

$$I_w = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} \cdot \frac{\sum q_0}{\sum T_0}$$

Bu erda hisobot davridagi mehnat unumdorligining o'rtacha darajasi bazis davridagi mehnat unumdorligining o'rtacha darajasi bilan qiyoslanadi.

Bir turdagi iste'mol qiymatiga ega bo'lgan, lekin ayrim parametrlar bilan farqlanadigan mahsulot ishlab chiqarish korxonalari bo'yicha mehnat unumdorligi dinamikasi o'zgarishi shartli-natura indeksi yordamida o'rganiladi:

$$I_w = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1^k}{\sum T_1} \cdot \frac{\sum q_0^k}{\sum T_0}$$

Natura va shartli natura-shakldagi indekslarning afzalligi shundaki, ular eng avval jonli mehnat unumdorligi dinamikasini ifodalaydi. Bundan tashqari, mahsulotni o'lchashning natura va shartli natura-shakldagi indekslarining o'tgan asr 50-yillari birliklarini qo'llash, bu indekslarni hisoblash va boshqalar bir xil mahsulot turlari

bo'yicha belgilangan turli korxonalar, mintaqalar va mamlakatdagi mehnat unumdorligi darajasini qiyoslash jarayonlarini soddalashtiradi. SHu bilan birga, mahsulotning naturo va shartli-natura shaklidagi ko'rsatkichlaridan foydalanish mehnat unumdorligining naturo va shartli-natura shaklidagi indekslarni qo'llash sohasini jiddiy cheklaydi; ular orasida alohida korxonalarda, iqtisodiyot tarmoqlarida va boshqalarutun mamlakat iqtisodiyotida unumdorlik dinamikasini o'rganish deyarli mumkin emas:

Yuqorida ko'rilgan indekslar o'zgaruvchan tarkibli indekslardir, chunki bu indekslarga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:

1) mehnat unumdorligi darajasining o'zgarishi (W)

2) sarf qilingan ish vaqti salmog'ining o'zgarishi ($d = \frac{T}{\sum T}$)

O'zgaruvchan tarkibli mehnat unumdorligi o'zgarishini ifodalaydi. Bu o'zgarishning har bir omilli ta'sirini alohida o'rganish maqsadida indekslar quyidagilarga bo'linadi:

Doimiy tarkibli mehnat unumdorligi indeksi (Strumilin usuli):

$$I_{\bar{w}} = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum (\frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0}) T_1}{\sum T_1}$$

Bu indeks faqat mehnat unumdorligi darajasi o'zgarishini aks ettiradi.

Ikkinchi omil, ya'ni sarf qilingan ish vaqti salmog'i o'zgarishi natijasida qay darajada mehnat unumdorligi o'zgarganligini aks ettiradi:

$$I_{wd}(T) = I_{\bar{w}} : \bar{I}_w$$

Namunaviy masala.

Ikki brigada bo'yicha terilgan paxta va terimchilar haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan.

Fermer xo'jaliklar bo'yicha terilgan paxta va terimchilar haqida ma'lumotlar

Fermer xo'jaliklar	Sentyabr		Oktyabr	
	Terilgan paxta, kg	O'rtacha terimchilar soni, kishi	Terilgan paxta, kg	O'rtacha terimchilar soni, kishi
	q_0	T_0	q_1	T_1
1	75000	50	82000	62
2	100000	60	130000	78

Birinchi fermer xo'jaligi bo'yicha mehnat unumdorligi indeksi:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{82000}{62} : \frac{25000}{50} = \frac{1323}{1500} = 0,882 \cdot 100 = 88,2\%$$

mehnat unumdorligi 11,8% ga kamaygan.

Ikkinchi fermer xo'jaligi bo'yicha mehnat unumdorligi indeksi:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{130000}{78} : \frac{100000}{60} = \frac{1667}{1667} = 1 \cdot 100 = 100\%$$

ya'ni, mehnat unumdorligi o'zgarmas.

Ikkala fermer xo'jaliklari bo'yicha mehnat unumdorligi indeksi:

$$I_{\bar{w}} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{82000 + 130000}{62 + 78} : \frac{75000 + 100000}{50 + 60} = \frac{212000}{140} : \frac{175000}{110} = 1514,3 : 1590,9 = 0,9518 \cdot 100 = 95,18\%$$

ya'ni, 4,92%ga kamaydi.

Bunday o'zgarishga qanday omil qay darajada ta'sir etganligini o'rganish maqsadida quyidagi hosildor indekslarni hisoblaymiz.

Doimiy tarkibli indeks:

$$\bar{I}_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{0,882 \cdot 62 + 1 \cdot 78}{62 + 78} = \frac{54,7 + 78}{140} = \frac{132,7}{140} = 0,948 \cdot 100 = 94,8\%$$

faqat o'rtacha mehnat unumdorligi o'zgarishi natijasida umumiy mehnat unumdorligi 5,2 foizga kamaygan.

Tarkibi siljish indeksi:

$$I_{w(d)} = \frac{\bar{I}_w}{\bar{I}_w} = \frac{0,9818}{0,948} = 1,036 \cdot 100 = 103,6\%$$

Ikkinchi fermer xo'jaligida mehnat unumdorligi yuqoriroq bo'lgan. Sarf qilingan ish vaqti salmog'i oktyabr oyida sentyabrdagiga nisbatan (55,7 . 54,5) 1,2 punktga oshganligi umumiy mehnat unumdorligining qo'shimcha 3,6% oshishiga sabab bo'lgan.

Turli xil iste'mol qiymati ishlab chiqarilganda yoki iste'mol qiymatlar va xizmatlar bo'yicha umumiy mehnat unumdorligi dinamikasini o'rganish maqsadida, qiymat mehnat unumdorligi indeksidan foydalaniladi:

$$I_{\bar{w}} = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1 p}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 p}{\sum T_0}$$

bu yerda, R - o'zgarimas baho.

O'zgarimas baho turli xil iste'mol qiymatlarini unumlashtirish vv taqqoslash maqsadida foydalaniladi.

Taqqoslash maqsadida t – me'yor bo'yicha mehnat talabchanligidan ham foydalanish mumkin.

$$I_{\bar{w}} = \frac{\sum q_1 t_n}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 t_n}{\sum T_0} = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0}$$

Bu indeksga ishlatilgan xomashyo qiymati t'sir ko'rsatmaydi. Vaqt birligida turli xil me'yor soatda ishlab chiqarish bilan farqlanadi:

$$\bar{w} = \frac{\sum q t_n}{\sum T}$$

Bu indeks mehnatni normallashtirish yaxshi tashkil etilgan ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Bunda o'zgaruvchan va doimiy tarkibli mehnat unumdorligining indeksleri qiymati, qo'shilgan qiymat bo'yicha ham, sof mahsulot bo'yicha ham

aniqlanishi mumkin. Ko'pincha natural, qo'shimcha qiymat mehnat unumdorligi indeksidan korxonalar yoki firma darajasidagi mehnat unumdorligini tavsiflash, ya'ni qo'shilgan qiymat yoki sof mahsulotdan ayrim tarmoqlar yoki butun iqtisodiyot darajasidagi mehnat unumdorligini tavsiflashda foydalaniladi.

Hozirgi kunda mehnat unumdorligi darajasi, dinamikasini tarmoqlar va jami iqtisodiyot bo'yicha tavsiflashda milliy hisoblar tizimi ma'lumotlaridan keng foydalaniladi. Umumiy unumdorlik omillari indekslarini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlar, ya'ni sof ichki mahsulot, mehnat sarfi, oraliq iste'mol, asosiy kapital iste'moli va boshqa omillar sarfining dinamik qatorlarini joriy qoida qiyoslanadigan narxlarda oldindan tuzish tavsiya etiladi. Bunda sof ichki mahsulot omillari qiymati bo'yicha baholanadi.

Aytish lozimki, bazis davri uchun omillarning umumiy unumdorligi birga teng, chunki mahsulotning narxlar omili bo'yicha qiymati omillar sarflari yig'indisiga teng. Boshqa davrlar unumdorligining darajalari qiyoslanadigan narxlar omilidagi mahsulot qiymatini omillarning qiyoslanadigan narxlardagi sarflariga bo'lishdan olinadigan natija sifatida aniqlanadi. Bu indekslarni hisoblashni soddalashtirish va har bir omilning yaqqol ta'sirini ko'rish maqsadida yuqoridagi indekslarga o'zgartirish kiritiladi:

1. O'zgaruvchan tarkibli mehnat unumdorligi indeksi:

$$I_{\bar{w}} = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum d_{T_1}} : \frac{\sum W_0 d_{T_0}}{\sum d_{T_0}} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Bu o'zgaruvchilar $W = \frac{q}{T}$. Bundan, $q = W T$.

SHundan kelib chiqadiki,

$$\bar{W}_0 = \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0}$$

$$\bar{W}_1 = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1},$$

Bazis va joriy davrlardagi o'rtacha arifmetik tortilgan mehnat unumdorligi darajalari.

O'rtachaning ayrim matematik xususiyatlaridan biri shundan iboratki, agar vaznlar qandaydir bir xil doimiy songa ko'paytirilib yoki bo'linsa o'rtacha miqdor o'zgarmaydi.

SHuning uchun T-uning salmog'i tenglashtirilib olinadi.

Bu erda, birinchi omil (W_0 va W_1);

ikkinchi omil (d_{T_0} va d_{T_1}).

Birinchi omil ta'sirini o'rganish uchun ikkinchi omil o'zgaras tarkibida olinadi.

Doimiy tarkibli indeks:

$$I_w = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum W_0 T_1} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Ikkinchi omilning ta'sirini o'rganish uchun birinchi omil o'zgaras holda olinadi. Tarkibiy siljish indeksi:

$$I_w(dT) = \frac{\sum W_0 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_0 dT_1}{\sum dT_1} : \frac{\sum W_0 d_{T_0}}{\sum d_{T_0}} = \frac{\sum W_0 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Doimiy tarkibli va tarkibi siljish indeksleri o'zgaruvchan tarkibli indeksni hosilalari bo'lganligi uchun, ular orasida quyidagi bog'liqlik mavjud:

Namunaviy misol.

Ikki ko'mir koni bo'yicha quyidagi ma'lumotlarga asosan, mehnat unumdorligini o'zgaruvchan, doimiy va tarkibiy siljish indekslarini hisoblang:

Ko'mir koni	Bazis davrda		Joriy davrda	
	Qazilgan qo'mir (tonna)	O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni, (kishi)	Qazilgan qo'mir (tonna)	O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni, (kishi)
1	2000	500	16400	400
2	27500	550	4200	700

	q_0	T_0	q_1	T_1
1	2000	500	16400	400
2	27500	550	4200	700

1) Mehnat unumdorligi darajalari:

1-Ko'mir koni

$$W_0 = \frac{q_0}{T_0} = \frac{2000}{500} = 40 \text{ t.} \quad W_1 = \frac{q_1}{T_1} = \frac{16400}{400} = 41 \text{ t.}$$

2-Ko'mir koni

$$W_0 = \frac{q_0}{T_0} = \frac{27500}{550} = 50 \text{ t.} \quad W_1 = \frac{q_1}{T_1} = \frac{42000}{700} = 60 \text{ t.}$$

2) Sarf qilingan vaqt tarkibi.

1-Ko'mir koni

$$d_{T_0} = \frac{T_0}{\sum T_0} = \frac{500}{1050} = 0,476 \quad d_{T_1} = \frac{400}{1100} = 0,364$$

2-Ko'mir koni

$$d_{T_0} = \frac{T_0}{\sum T_0} = \frac{550}{1050} = 0,524 \quad d_{T_1} = \frac{700}{1100} = 0,636$$

Ko'mir koni	Mehnat unumdorligi darajasi (t)		Sarf etilgan ish vaqtining tarkibi	
	W_0	W_1	d_{T_0}	d_{T_1}
1	4	4,1	0,476	0,364
2	5	6	0,524	0,636

Birinchi ko'mir koni bo'yicha mehnat unumdorligi:

$$i_m = \frac{m_1}{m_0} = \frac{4,1}{4,0} = 1,025 \cdot 100 = 102,5\%$$

Ikkinchi ko'mir koni bo'yicha mehnat unumdorligi:

$$i_m = \frac{m_1}{m_0} = \frac{5}{6} = 1,2 \cdot 100 = 120\%$$

a) O'zgaruvchan tarkibli mehnat unumdorligi indeksi:

$$I_w = \frac{\sum W_i d_{T1}}{\sum W_i d_{T0}} = \frac{4,1 \cdot 0,364 + 6 \cdot 0,636}{4 \cdot 0,476 + 5 \cdot 0,524} = \frac{5,3084}{4,524} = 1,173 \cdot 100 = 117,5\%$$

b) Doimiy tarkibli mehnat unumdorligi indeksi:

$$I_w = \frac{\sum W_i d_{T1}}{\sum W_i d_{T0}} = \frac{4,1 \cdot 0,364 + 6 \cdot 0,636}{4 \cdot 0,476 + 5 \cdot 0,636} = \frac{5,3084}{4,636} = 1145 \cdot 100 = 114,5\%$$

Tarkibiy siljish indeksi:

$$I_{w(AT)} = \frac{\sum W_i d_{T1}}{\sum W_i d_{T0}} = \frac{4 \cdot 0,364 + 5 \cdot 0,636}{4 \cdot 0,476 + 5 \cdot 0,524} = \frac{4,636}{4,524} = 1,025 \cdot 100 = 102,5\%$$

$$I_{\bar{w}} = I_{\bar{w}} * \bar{I}_{w(AT)}$$

Yuqorida ko'rib chiqilgan turli xil usulda hisoblangan doimiy tarkibli indekslar natijalari turli xil bo'ladi:

$$\bar{I}_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum \frac{t_0}{t_1}}{\sum \frac{t_0}{t_1}} = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum t_1 q_1} = \frac{\sum t_0 d_{q_1}}{\sum t_1 d_{q_1}}$$

$$\bar{I}_w = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Bu ikkala usulda hisoblangan indekslarga indekslashtirilayotgan ko'rsatkich turli xil o'zgaras «soizmeritel»da olingan.

Birinchi indeksga o'zgaras mahsulot salmog'i (d_q); $d_q = \frac{a}{\varepsilon T}$

ikkinchi indeksga o'zgaras sarf qilingan vaqt salmog'i (d_t); $d_t = \frac{T}{\varepsilon T}$

Tarkibiy siljish indeksleri ham shu ikki usulda yuqorida ko'rilgan sababga ko'ra turlicha bo'ladi. Har xil sarf birliklariga nisbatan hisoblangan mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik. Mehnat sarfi birligi kishi-soat, kishi-kun, kishi-oy va kishi-yil demakdir. Demak, mehnat unumdorligi darajasi: o'rtacha soatlik, o'rtacha kunlik, o'rtacha oylik, o'rtacha yillik va hokazo bo'lishi mumkin.

Mehnat unumdorligini bir qancha mehnat sarfi birliklariga hisoblash, mehnat unumdorligini o'rganish jarayonini boyitadi va mehnat unumdorligining o'zgarishiga ish vaqtidan foydalanish darajasi ta'sirini ko'rsatib beradi.

Mehnat unumdorligi indekslarini mehnat talabchanligi yordamida o'rganish.

Yuqorida aytilgadek, mehnat unumdorligi darajasi to'g'ri $W = q/T$ va teskari ko'rsatkichlari $t = T/q$ yordamida (mehnat talabchanligi) tuziladi. To'g'ri ko'rsatkich yordamida tuzilgan indekslarni ko'rib chiqdik. Endi esa teskari ko'rsatkichlardan foydalanamiz.

$I_m = t_0/t_1$ - individual mehnat unumdorligi indeksi.

Umumiy o'zgaruvchan tarkibli mehnat unumdorligi indeksi:

$$I_m = \frac{i_0}{i_1} = \frac{\sum T_0}{\sum q_0} : \frac{\sum T_1}{\sum q_1} = \frac{\sum t_0 q_0}{\sum q_0} : \frac{\sum t_1 q_1}{\sum q_1} = \frac{\sum t_0 d_{q_0}}{\sum d_{q_0}} : \frac{\sum t_1 d_{q_1}}{\sum d_{q_1}}$$

Bu yerda $\sum d_{q_0} = \sum d_{q_1} = 1$

Mehnat unumdorligini doimiy tarkibli indeksi:

$$\bar{I}_w = \frac{\sum t_0 d_{q_0}}{\sum t_1 d_{q_1}} = \frac{\sum t_0 d_{q_1}}{\sum t_1 d_{q_1}}$$

Bu formula yordamida mehnat unumdorligi o'sishi natijasida qilingan vaqt tejami aniqlanadi.

$$\text{yoki } \sum t_1 q_1 - \sum t_0 q_1 = \sum (t_1 - t_0) q_1$$

$$\text{yoki } \bar{I}_w = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum q_1} : \frac{\sum t_1 q_1}{\sum q_1} = \frac{\sum t_0 d_{q_1}}{\sum d_{q_1}} : \frac{\sum t_1 d_{q_1}}{\sum d_{q_1}} = \frac{\sum t_0 d_{q_1}}{\sum t_1 d_{q_1}}$$

mehnat unumdorligi o'zgarishiga ishlab chiqarilgan mahsulot salmog'i o'zgarishini (o'zgaras mehnat talabchanligida) ta'siri:

$$I_{w(dq)} = \frac{\sum t_0 d_{q_0}}{\sum t_0 d_{q_1}}$$

Namunaviy misol.

Tikuv fabrikasida ishlab chiqarilgan mahsulot va sarf etilgan ish vaqti haqidagi ma'lumotlarga asosan, mehnat unumdorligini o'zgaruvchan, doimiy tushib qolgan ta'siri indekslarini hisoblang:

Mahsulot turlari	Ishlab chiqarilgan, dona		Bir mahsulotga sarf etilgan ish vaqti kishi/soat	
	1-chorak	2-chorak	1-chorak	2-chorak
	q_0	q_1	t_0	t_1
Ko'ylak	3000	3400	6	5
Kostyum	4000	4600	8	7

Har bir mahsulot turi bo'yicha mehnat unumdorligi indekslari:

$$i_w = \frac{\sum t_0 q}{\sum q} : \frac{\sum t_1 q_1}{\sum q_1} = \frac{3000 \cdot 6 + 4000 \cdot 8}{7000} : \frac{3400 \cdot 5 + 4600 \cdot 7}{8000} = \frac{5000}{7000} : \frac{49200}{8000}$$

$$i_w = \frac{\sum t_0 q_0}{\sum t_1 q_1} = \frac{(3000 \cdot 6 + 4000 \cdot 8)}{3400 \cdot 5 + 4600 \cdot 7} = \frac{18000 + 32000}{17000 + 32200} = \frac{50000}{49200} = 1,0162 \cdot 100\% = 101,62\%$$

Mehnat talabchanligining pasayishi natijasida (ikkala mahsulot turi bo'yicha ham 1 k/soat) va ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibi o'zgarishi natijasi. Umumiy olingan vaqt tejami.

$$\dot{Y}_{T(w)} = \sum t_0 q_0 - \sum t_1 q_1 = 50000 - 49200 = 800 \text{ k/s}$$

yoki ikkinchi omilni ya'ni ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibiy o'zgarishi ta'sirini qurish maqsadida qo'shimcha ishlov berilsa.

Mahsulot turlari	dq_0	dq_1	t_0	t_1
Ko'ylak	0,4286	0,425	6	5
Kostyum	0,5714	0,575	8	7

$$d_q = \frac{q}{\sum q}$$

$$I_w = \frac{\sum q_1}{\sum t_1} : \frac{\sum q_0}{\sum t_0} = \frac{\sum W_1 d t_1}{\sum t_1 d q_1} = \frac{6 \cdot 0,4286 + 8 \cdot 0,5714}{5 \cdot 0,425 + 7 \cdot 0,575} = \frac{7,1428}{6,13} = 1,162 \cdot 100\% = 116,2\%$$

Ya'ni o'zgaruvchan tarkibli indekslar 3 usulda hisoblansa ham, bir xil natija beradi.

$$\bar{I}_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum (\frac{t_0}{t_1} T_1)}{\sum T_1} = \frac{\sum (\frac{t_0}{t_1} \cdot t_1 q_1)}{\sum T_1} = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum T_1} = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum t_1 q_1} = \frac{\sum t_0 d q_1}{\sum t_1 d q_1} = \frac{\sum W_1 d T_1}{\sum W_0 d T_1} = \frac{\sum t_0 d q_1}{\sum t_1 d q_1}$$

$$\frac{\sum W_1 d T_1}{\sum W_0 d T_1} = \frac{\sum t_0 d q_1}{\sum t_1 d q_1} = \frac{6 \cdot 0,425 + 8 \cdot 0,575}{5 \cdot 0,425 + 7 \cdot 0,575} = \frac{7,15}{6,15} = 1,1626 \cdot 100 = 116,26\%$$

Mahsulot hajmi o'zgarishiga sarf qilingan ish vaqti mehnat unumdorligi ta'sirini aniqlash.

Yuqorida aytilganidek mehnat unumdorligi darajasi ikki ko'rsatkichga nisbatan hisoblanadi, ya'ni, $W = \frac{q}{T}$

Q – mahsulot hajmi;

T – sarf qilingan ish vaqti.

Demak, mehnat unumdorligiga ikkala omil ta'sir ko'rsatadi. Mana shu omillarning ta'siri mutlaq miqdorda quyidagicha hisoblanadi.

$$Q = Q_1 - Q_0$$

$$Q_{(w)} = (W_1 - W_0) \cdot T_1$$

$$Q_{(T)} = (T_1 - T_0) \cdot W_0$$

$$Q = Q_m - Q_n$$

Namunaviy misol.

Quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Davr		Indeks
		Jami	
1. Mahsulot hajmi, ming so'm	300	385	1,25
2. Sarf qilingan ish vaqti (kishi/kun)	100	110	1,1
3. Kunlik mehnat unumdorligi, ming so'm	3	3,5	1,17

Mahsulot hajmi o'zgarishiga, ya'ni, $\Delta_Q = Q_1 - Q_0 = 385 - 300 = 85$ ming so'm oshishini ikki omil ta'sir ko'rsatgan.

a) ekstensiv omil, ya'ni, sarf qilingan ish vaqti o'zgarishi ta'siri.

$$\Delta_{Q(T)} = (T_1 - T_0) \cdot W_0 = 110 - 100 \frac{300}{100} = 30 \text{ ming so'm.}$$

b) intensiv omil, ya'ni, mehnat unumdorligi o'zgarishining ta'siri.

$$\Delta_{Q(W)} = (W_1 - W_0) \cdot T_1 = \left(\frac{385}{110} - \frac{300}{100}\right) \cdot 110 = 55 \text{ ming so'm.}$$

Demak, $\Delta_Q = \Delta_{Q(T)} + \Delta_{Q(W)} = 30 + 55 = 85 \text{ ming so'm.}$

Mehnat unumdorligini o'rganishda korrelyasion usuldan foydalanish.

Korrelyatsiya metodikasini quyidagi misolimizda o'rtacha yillik asosiy fondlari va ishlab chiqarilgan mahsulot xajmi ma'lumotlarga asosan ko'rib chiqamiz. Bu ko'rsatkichlar orasida bog'liqlik mavjud.

Korxonalar	Ishlab chiqarish	Asosiy fondlar mml so'm			
Nb	Y	X	XY	Y ²	X ²
1	360	120	43200	129600	14400
2	290	230	66700	84100	52900
3	560	450	252000	313600	202500
4	540	490	264600	291600	240100
5	280	280	78400	78400	78400
6	940	650	611000	883600	422500
7	190	160	30400	36100	25600
8	250	200	50000	62500	40000
9	350	470	164500	122500	220900
10	230	170	39100	52900	28900
11	320	300	96000	102400	90000
12	860	720	619200	739600	518400
13	150	200	30000	22500	40000
14	320	250	80000	102400	62500
15	420	390	163800	176400	152100
16	340	530	180200	115600	280900
17	130	330	42900	16900	108900
18	340	300	102000	115600	90000
19	200	710	142000	40000	504100
20	250	310	77500	62500	96100
21	490	350	171500	240100	122500
22	360	310	111600	129600	96100
23	600	560	336000	360000	313600
24	500	600	300000	250000	360000
Jami	9270	9080	4052600	4528500	4161400

Kuchli bog'liqlik mavjudligiga ishonchimiz komil bo'lgandan keyin korrelyatsion tahlil o'tamiz va avvalo nazariy chiziqli bog'liqlik funksiyasini izlashdan boshlanadi.

Nazariy bog'liqlik tenglamasi

To'g'ri chiziqli xolati: $Y_x = a_0 + a_1 x$

a_0 va a_1 parametrlarini quyidagi tenglamadan topiladi

$$a_0 = \frac{\sum y \sum x^2 - \sum xy \sum x}{n \sum x^2 - (\sum x)^2}; \quad a_1 = \frac{n \sum yx - \sum x \sum y}{n \sum x^2 - (\sum x)^2};$$

$$a_0 = \frac{9080 \cdot 4161400 - 4052600 \cdot 9080}{24 \cdot 4161400 - 9080^2} = \frac{987904000}{17427200} = 56,678$$

$$a_1 = \frac{24 \cdot 4052600 - 9080 \cdot 9270}{24 \cdot 4161400 - 9080^2} = \frac{13090800}{17427200} = 0,75117$$

Bunda nazariy bog'liqlik ko'rinishi.

$$Y_x = 56,6875 + 0,75117 \cdot x$$

Demak, regressiya ko'rsatkichi a_1 shundan dalolat beradiki asosiy fond xajmi har bir millionga ko'payishi, ishlab chiqarilgan mahsulotni 0,75117 foizga oshiradi.

O'rtacha yillik asosiy fondlar belgisi bo'yicha teng oraliq guruhlash o'tkazamiz.

$$A = \frac{x_{max} - x_{min}}{n} = \frac{720 - 120}{4} = \frac{600}{4} = 150$$

	Korxonalar soni	O'rtacha yillik asosiy fond qiymati, mln. so'm				
I.	120-270	7	1330	1790	190	255,7
II.	270-420	8	2570	2590	321,3	323,8
III.	420-570	6	3100	2890	516,7	481,7
IV.	570-720	3	2080	2000	693,3	666,7
		24	9080	9270	378,3	386,3

Guruhlararo dispersiyani hisoblash

	Korxonalar soni	Max	(y _n -y)	(y _n -y) ²	(y _n -y) ²
120-270	7	255,7	-130,6	17056,36	119394,52
270-420	8	323,8	-62,5	3906,25	31250
420-570	6	481,7	95,4	9101,16	54606,96
570-720	3	666,7	280,4	78624,16	235872,48
	24	386,3			441123,96

$$S^2 = \frac{441123,96}{24} = 18380,165$$

Determinatsiya ko'rsatkichi π^2 guruhlash belgini umumiy variatsiyadagi hissasini ko'rsatadi

$$\pi^2 = \frac{\sigma^2}{\sigma^2} = \frac{18338,165}{39498,44} = 0,464$$

51,45 foiz variatsiyaning 46,4 foiz asosiy fondlarning qiymatiga bog'liq ekan va 53,6 foiz boshqa omillar ta'siri ostida.

Empirik korrelyasion munosabat $\pi = \sqrt{0,464} = 0,681$ bu kuchli bog'liqlikdan dalolat beradi.

Belgi omil faktor (o'rtacha yillik asosiy fond qiymati) bilan natija belgi (ishlab chiqarilgan mahsulot) orasidagi bog'liqlikni analitik guruhlash va uning asosida empirik korrelyasion munosabat xisoblanadi.

Quyidagi jadvalda variatsiya ko'rsatkichlari

No	Y	Y-Y	(Y-Y) ²	Y ²	X ²
1	360	-26,25	689,0625		
2	290	-96,25	9264,0625		
3	560	173,75	30189,063		
4	540	153,75	23639,063		
5	280	-106,25	11289,063		
6	940	553,73	306639,06		
7	190	-196,25	38514,063		
8	250	136,25	18564,063		
9	350	-36,25	1314,0625		
10	230	-156,25	24414,063		
11	320	-66,25	4389,0625		
12	860	473,75	224439,06		
13	150	-236,25	55814,063		
14	320	-66,25	4389,0625		
15	420	33,75	1139,0625		
16	340	-46,25	2139,0625		
17	130	-256,25	65664,063		
18	340	-46,25	2139,0625		
19	200	-186,25	34689,063		
20	250	-136,25	18564,063		
21	490	103,75	10764,063		
22	360	-26,25	689,0625		
23	600	213,75	45689,063		
24	500	113,75	12939,063		
jami	9270	1820	947962,5		

$$\hat{Y} = \frac{\sum Y}{n} = \frac{9270}{24} = 386,25 \text{ mln. so'm}$$

$$\text{Dispersiya } \delta^2 = \frac{\sum (y - \hat{y})^2}{n} = \frac{947962,5}{24} = 39498,44$$

$$\text{O'rtacha kvadratik tafovut } \delta = \sqrt{\delta^2} = \sqrt{39498,44} = 198,742$$

$$\text{Variatsiya koeffitsienti } \vartheta = \frac{198,742}{386} = 51,45\%$$

No	Y	X	XY	Y ²	X ²	$\hat{Y}_x$	(y- $\hat{y}_x$) ²	($\hat{y}-\hat{y}_x$) ²
1	360	120	43200	129600	14400	146,8279	213,1721	45442,3
2	290	230	66700	84100	52900	229,4566	60,5434	3665,5
3	560	450	252000	313600	202500	394,714	165,286	27319,5
4	540	490	264600	291600	240100	424,7608	115,2392	13280,1
5	280	280	78400	78400	78400	267,0151	12,9849	168,6
6	940	650	611000	883600	422500	544,948	395,052	156066,1
7	190	160	30400	36100	25600	176,8747	13,1253	172,3
8	250	200	50000	62500	40000	206,9215	43,0785	1855,8
9	350	470	164500	122500	220900	409,7374	-59,7374	3568,6
10	230	170	39100	52900	28900	184,3864	45,6136	2080,6
11	320	300	96000	102400	90000	282,0385	37,9615	1441,1
12	860	720	619200	739600	518400	597,5299	262,4701	68890,6
13	150	200	30000	22500	40000	206,9215	-56,9215	3240,1
14	320	250	80000	102400	62500	244,48	75,52	5703,3
15	420	390	163800	176400	152100	349,6438	70,3562	4950,0
16	340	530	180200	115600	280900	454,8076	-114,8076	13180,8
17	130	330	42900	16900	108900	304,5736	-174,5736	30475,9
18	340	300	102000	115600	90000	282,0385	57,9615	3359,5
19	200	710	142000	40000	504100	590,0182	-390,0182	152114,2
20	250	310	77500	62500	96100	289,5502	-39,5502	1564,2
21	490	350	171500	240100	122500	319,597	170,403	29037,2
22	360	310	111600	129600	96100	289,5502	70,4498	4963,2
23	600	560	336000	360000	313600	477,3427	122,6573	15044,8
24	500	600	300000	250000	360000	507,3895	-7,3895	54,6
jami	9270	9080	4052600	4528500	4161400			587638,7

Dispersiyalarni qo'shish qoidasiga binoan variatsiya meyori aniqlanadi $\delta^2_x = 39498,44 - 24484,95 = 15013,49$

Nazariy korrelyasion munosabat

$$R = \sqrt{\frac{\delta - \delta_x}{\delta}} = \sqrt{\frac{15013,49}{\delta}} = \sqrt{0,38} = 0,617$$

Bu bog'liqlik kuchliligi xaqida dalolat beradi

Namunaviy misol

30 ta savdo shaxobchasi bo'yicha tavarooborot mehnat unumdorligi xaqida quyidagi ma'lumotlar berilgan

№	Tovarooborot mln.so'm	Mehnat unumdorligi mln.so'm	№	Tovarooborot mln.so'm	Mehnat unumdorligi mln.so'm
1	20,0	6,2	16	46,8	17,1
2	21,0	7,1	17	49,1	19,2
3	23,0	8,0	18	50,0	21,0
4	28,0	8,2	19	51,2	21,6
5	28,6	8,4	20	54,4	22,4
6	30,1	9,0	21	58,6	23,1
7	31,2	9,1	22	64,8	27,2
8	32,0	9,3	23	70,2	29,1
9	38,6	9,7	24	78,2	29,8
10	40,0	10,1	25	80,4	31,2
11	41,2	11,2	26	84,6	33,4
12	42,4	11,8	27	96,8	41,0
13	43,6	14,2	28	100,4	42,2
14	45,2	16,0	29	110,2	43,0
15	46,0	16,2	30	150,8	50,2

SHu ma'lumotlarga asoslanib aniqlaymiz:

Koorelyasiya va regressiya ko'rsatkichlarini va elastiklik ko'rsatkichini 1;16;30 korxonalar uchun.

CHiziqli bog'liqlik regressiya tenglamasi bilan ifodalaniladi

$$y_x = a_0 + a_1 x$$

a_0 va a_1 parametrlarini aniqlash uchun o'rt.kvadrat tafovvut usulidan foydalaniladi.

Buning uchun ikki tenglamadan foydalaniladi

$$a_0 n + a_1 \sum x = \sum y \quad 30 a_0 + 1657,8 a_1 = 605,6$$

$$a_0 n + a_1 \sum x^2 = \sum xy \quad 1657,8 a_0 + 117860,9 a_1 = 44030,13$$

Birinchi tenglamani 55,26 ko'paytirsak va ikkinchi tenglamadan ayirsak
 $26250,872 a_1 = 10564,674$; $a_1 = 0,40245$

$$30 a_0 + 1657,8 * 0,40245 = 605,6; \quad 30 a_0 = 605,6 - 667,18227$$

$$30 a_0 = -61,58227; \quad a_0 = -2,0527$$

№	Y	X	Y ²	XY	X ²	Y=a ₁ +a ₁ x
1.	20,0	6,2	400	124	38,44	6,0
2.	21,0	7,1	441	149,1	50,41	6,4
3.	23,0	8	529	184	64	7,2
4.	28,0	8,2	784	229,6	67,24	9,2
5.	28,6	8,4	817,96	240,24	70,56	9,5
6.	30,1	9,0	906,01	273,91	82,81	10,1
7.	31,2	9,1	973,44	283,92	82,81	10,5
8.	32,0	9,3	1049,76	301,32	86,49	11,0
9.	38,6	9,7	1489,96	374,42	94,09	13,5
10.	40,0	10,1	1600	404	102,01	14,0
11.	41,2	11,2	1697,44	461,44	125,44	14,5
12.	42,4	11,8	1797,76	500,32	139,24	15,0
13.	43,6	14,2	1900,96	619,12	201,64	15,5
14.	45,2	16	2043,04	723,2	256	16,1
15.	46	16,2	2116	745,2	262,44	16,5
16.	46,8	17,1	2190,24	800,28	292,41	16,8
17.	49,1	19,2	2410,81	942,72	368,64	17,7
18.	50	21	2500	1050	441	18,1
19.	51,2	21,6	2621,44	1105,92	466,56	18,6
20.	54,4	22,4	2959,36	1218,56	501,76	19,8
21.	58,6	23,1	3433,96	1353,66	533,61	21,5
22.	64,8	27,2	4199,04	1762,56	739,84	24,0
23.	70,2	29,1	4928,04	2042,82	846,81	26,2
24.	78,2	29,8	6115,24	2291,26	858,49	29,4
25.	80,4	31,2	6464,16	2508,48	973,44	30,3
26.	84,6	33,4	7157,16	2825,64	1115,56	32,0
27.	96,8	41	9370,24	3968,8	1681	36,9
28.	100,4	42,2	10080,16	4236,88	1780,84	38,4
29.	110,2	43	12144,04	4738,6	1849	42,3
30.	150,8	50,2	22740,64	7570,16	2520,04	58,6
Jami	1657,8	605,6	117860,9	44030,13	16692,62	605,6

Regressiya tenglamasi $y_x = a_0 + a_1 x$

$\sum Y$ tengligi xisoblash aniqligi xaqida dalolat beradi. SHunday qilib regressiya tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi

$$y_x = (-2,0527) + 0,40245x$$

$$30 a_0 + 1657,8 * 0,40 = 605,6$$

$$30 a_0 + 605,6 - 667,18227 = 61,58227$$

$$a_0 = -2,0527$$

$$\bar{x} = \frac{\sum x}{n} = \frac{1657,8}{30} = 5,527$$

$$\bar{y} = \frac{\sum y}{n} = \frac{605,6}{30} = 20,19$$

Korrelyatsiya ko'rsatkichini quyidagicha hisoblaymiz

$$\frac{\sum xy - \frac{\sum x * \sum y}{n}}{\sqrt{\left[\sum x^2 - \frac{(\sum x)^2}{n}\right] * \left[\sum y^2 - \frac{(\sum y)^2}{n}\right]}}$$

$$\frac{44030,13 - \frac{1657,8 * 605,6}{30}}{\sqrt{\left[117860,9 - \frac{1657,8^2}{30}\right] * \left[16692,62 - \frac{605,6^2}{30}\right]}} = \frac{10564,7}{10829,5} = 0,976$$

Demak bog'liqlik kuchli.

Regressiya ko'rsatkichi (a_1) aholida ma'noga ega bo'lib, qanday absolyut maromda (u_x) o'sishi (x) o'sishiga bog'liqligi. Misolimizda tovarooborot har bir million so'mga oshishi, mehnat unumdorligini (0,40245) 402,45 mln. oshiradi. Regressiya ko'rsatkichidan o'laroq, elastiklik ko'rsatkichi U_x o'zgarishiga X o'zgarishi bog'liqligini ko'rsatadi. U_x nega foiz o'zgarishiga olib kelishini ko'rsatadi. Elastiklik ko'rsatkichi $\exists = a_1 \frac{x}{y_x}$ usuli yordamida hisoblanadi.

Misolimizda birinchi savdo shahobchasida tovarooborot 20 mln. so'm bo'lganda.

$$\exists = 0,40245 * \frac{-20}{6} = 1,37$$

Tovarooborotni 1% o'sishi mehnat unumdorligini 1,37% o'sishiga olib keladi.

O'ninchi savdo shahobchasida, tovarooborot 40 mln. so'm bo'lgandi.

$$\exists = 0,40245 * \frac{40}{14} = 1,15\% \text{ o'sishiga olib keladi.}$$

O'ttizinchi savdo shahobchasida tovarooborot 150,8 mln. so'm bo'lganda $\exists =$

$$0,40245 * \frac{150,8}{605,6} = 0,1\% \text{ o'sishiga olib keladi.}$$

Qisqacha xulosalar

Mehnat unumdorligi darajasi ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi eng muhim ko'rsatkich hisoblanadi, u to'g'ri va teskari ko'rsatkichlar yordamida baholanadi. To'g'ri mehnat unumdorligi ko'rsatkichi – vaqt birligida ishlab chiqargan mahsulot miqdorini ifodalaydi. Teskari mehnat unumdorligi ko'rsatkichi, mehnat talabchanligi – mahsulot birligiga sarf etilgan ish vaqti birligini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichlar orasida teskari bog'liqlik mavjud.

Mehnat unumdorligi darajasini o'rganish muammosi, iqtisodchi-statistiklar orasida diskussiya hisoblanib, juda ko'p fikr va mulohazalar bildirilmoqda. G'arb statistikasida unumdorlik ko'rsatkichlari tizimi ishlab chiqarish nazariyasi asosida tashkil etiladi va bu nazariyaga ko'ra mehnat unumdorligi, unumdorlikning hususiy ko'rsatkichi sifatida qaraladi, chunki sarflangan jonli mehnat, faqat ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida qaralib, texnik taraqqiyot etishi sari uning ahamiyati kamayib boradi va shuning uchun mahsulot yaratishda ishtirok etadigan ishlab chiqarish omillarini ham hisobga olish lozim.

Xalqaro statistikada unumdorlik hisob-kitobida, mahsulot ko'rsatkichi sifatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish, pirovard mahsulot, sof mahsulot, yalpi qo'shilgan qiymat, sof qo'shilgan qiymat ko'rsatkichlaridan foydalanish mumkinligi ko'riladi. Mehnat unumdorligi dinamikasi indeks usuli yordamida o'rganilib, bu usul nafaqat mehnat unumdorligi o'zgarishini ko'rsatib, balki turli xil omillar ta'sirini ham aks ettiradi. Mehnat unumdorligi bozor sharoitida natijaviy ko'rsatkichni oshirishning asosiy omili bo'lib hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mehnat unumdorligini iqtisodiyot rivojlanishida tutgan o'rni.
2. Mehnat unumdorligi darajasini hisoblash usullari.
3. Unumdorlikni o'rganish bugungi kun diskussion muammolari.
4. Unumdorlikni baholashda qo'llaniladigan natijaviy ko'rsatkichlar.
5. Mehnat unumdorligi dinamikasini o'rganish.

6. O'zgaruvchan tarkibli indekslarni hisoblash usullari.
7. Doimiy tarkibli indekslarni hisoblash usullari va ular orasidagi farq.
8. Tarkib siljishli indekslarni hisoblash usullari va ular orasidagi farq.

VII bob. ISHCHI KUCHI QIYMATI STATISTIKASI

7.1. Ishchi kuchining qiymati tushunchasi va uning ko'rsatkichlari tizimi

Xalqaro mehnat bozori statistikasida markaziy o'rinni egallovchi ishchi kuchi qiymatining ko'rsatkichi geografik, tarmoq va kasbiy (professional) jihatlarda ishchi kuchining harakatchanligi (moyilligi)ga ta'sir etishda muhim ahamiyatga ega ekanligi sababli ishchi kuchining talab va taklifi nisbatiga, shuningdek, mehnat bozorida shakllanadigan vaziyatga bevosita bog'liq bo'ladi. "Ishchi kuchi qiymati" kategoriyasi faqat bozor iqtisodiyoti sharoitlarida mavjud bo'ladi. Markaziy rejalashtiriladigan iqtisodiyotda bu kategoriya o'rnida faqat mehnat haqi ko'rsatkichidan foydalanilgan. Sababi shundaki, mehnatga haq to'lash ish haqini belgilashning markazlashgan tizimi bo'yicha aniqlangan va amalda ishlab chiqarish natijalariga bog'liq bo'lmagan.

Ishchi kuchiga qo'shimcha sarflarning katta qismi taqsimlash tartibida davlat byudjeti orqali amalga oshirilgan. Oylik o'rtacha ish haqi korxonada bor bo'lgan (amalda-belgilangan) umumiy ish haqi fondi va xodimlarning o'rtacha soni asosida hisoblangan. Bunda faqat to'la oy ishlagan ishchi va xizmatchilar hisobga olingan, ya'ni to'la ish haqi yoki kasalligi, haq to'lanmaydigan ta'til yoki boshqa sabablar tufayli maosh olmaydiganlar hisobga olinmagan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan davlatning roli o'zgardi, uning bu sohadagi ko'pgina vazifalari bevosita ish beruvchilarga topshirildi. Ish haqi kasaba uyushmalari bilan ish beruvchilar, shuningdek, hukumat o'rtasidagi muzokaralar mavzuiga aylandi. Ish beruvchilar ish haqi shakli va moddiy rag'batlantirish shaklini mustaqil belgilaydi, xodimlar tarif miqdorlari va lavozim maoshlarini aniqlaydilar, turli ijtimoiy to'lovlar amaliyotini qo'llaydilar.

XMT ta'rifiga ko'ra, ishchi kuchining qiymati (yoki ishchi kuchini saqlash xarajatlari) ish beruvchilarning ishchi kuchini saqlash va undan foydalanishga aloqador sarflari summasidir. Bu sarflar ikki guruhga: bevosita va bilvosita sarflar guruhiga ajratiladi.

Ishchi kuchiga bevosita sarflarga quyidagilar kiradi: bevosita ish haqi va maosh ishlanmaydigan vaqt uchun to'lov; ish haqi fondiga kirmaydigan mukofot va sovg'alar; ovqatlanish va ichimliklar harajatlari hamda iqtisodiy faoliyat jarayonida natura shaklidagi boshqa to'lovlar.

Ishchi kuchiga bilvosita sarflar quyidagilarni o'z ichiga oladi: ish beruvchi o'z zimmasiga oladigan xodimlarning turar joy xarajatlari; ishchi kuchiga boshqa xarajatlar, shuningdek, ishchi kuchiga xarajatlar sifatida qaraladigan soliqlar. Analitik maqsadlarda ishchi kuchiga xarajatlarni iqtisodiy faoliyat sohalari bo'yicha va imkoni bor joyda ish haqi bilan maosh oluvchilarning xalqaro standart tariflari yo'qligi tufayli bu kategoriyalarni shu mamlakat statistik maqsadlari uchun eng yaroqli mezonlarni hisobga olib farqlash lozim.

Ishchi kuchiga xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni ish bilan bandlar soniga muvofiq tarzda ish haqi yoki maosh oladigan, ishlab turgan erkaklar va ayollar, shuningdek, shogirdlar soni ham ko'rsatilgan ma'lumotlar bilan to'ldirish kerak. Ishchi kuchi qiymati ko'rsatkichini hisob-kitob qilish uchun haqiqiy ma'lumotlarni yig'ish ish beruvchilarni tanlab tekshiruvdan o'tkazish asosida amalga oshiriladi. Bu 5 yilda bir marta o'tkaziladi va afsuski, barcha mamlakatlarda emas, bu xalqaro taqqoslashni ancha qiyinlashtiradi.

Natijada mazkur maqsadda amaliyotda, qoidaga ko'ra, faqat soatbay ish haqi to'lash ko'rsatkichidan foydalaniladi. Statistika ishchi kuchi qiymatini o'rganish jarayonida quyidagi vazifalarni hal qiladi:

- ishchi kuchi qiymati darajasi, tuzilishi va dinamikasini hududlar hamda iqtisodiy faoliyat sohalari bo'yicha aniqlash;
- mehnat haqi, ayniqsa, ish haqi ko'rsatkichlarini statistik o'rganish, shuningdek, uning darajasi va dinamikasiga turli omillar ta'sirini o'rganish;
- xodimlarni ish bilan bandlikdan oladigan daromadlari ulushini baholash;
- aholi foydalanadigan ijtimoiy transportlarning statistik tasnifi;
- ishchi kuchining malaka egallash va ma'lumot darajasini oshirishga bog'liq xarajatlar hajmi va dinamikasini o'rganish;

- vakant birligi hisobiga ishchi kuchiga o'rtacha xarajatlarni (mehnat sarfi birligiga xarajatlarni) aniqlash.

7.2. Mehnatga haq to'lash ko'rsatkichlari

Mehnatga haq to'lashni o'rganish «Mehnat statistikasi»ning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi, chunki mehnat miqdori va sifatiga ko'ra, bir xil mehnatga haq to'lashdagi jiddiy farqlanish aholining mehnat mobilligi kuchayishining muhim omili hisoblanadi.

Mehnat haqi aholining pul va natura ifodasidagi barcha daromadlari bo'lib, u iqtisodiy faoliyat jarayonida hosil bo'ladi va ish haqi, choy puli va boshqalaroshqalarni o'z ichiga oladi. **Ish haqi** yollanma xodimlarga, qoidaga ko'ra, muntazam vaqt oralig'ida ishlangan va ishlanmagan vaqt uchun pul va natura shaklida to'lanadigan rag'batlantirishdir.

Hozirgi kunda ish haqining darajasi va dinamikasini hisobga olish u yoki bu shaklda amalga oshirilishi mumkin. Ammo turli manbalarda ish haqi to'g'risidagi ma'lumotlar bir-biridan jiddiy farq qiladi: korxonalar (ish beruvchilar)ning ma'lumotlari eng yuqori hisoblanadi; ijtimoiy ta'minot va sug'urta organlari (kasalxona kassalari, nafaqa fondlari va boshqalaroshqalar)ning ma'lumotlari ancha pastroq; kasaba uyushmasining ma'lumotlari undan ham pastroq bo'ladi. So'zsiz, kasaba uyushmalarining ma'lumotlari ko'proq darajada ishonchli bo'ladi.

Hozirgi kunda ish haqining ikki asosiy shakli: vaqtbay va ishbay turi mavjuddir.

Vaqtbay ish haqi ishlangan vaqt miqdoriga bog'liq bo'lib, quyidagi ikki ko'rinishga ega:

- vaqtbay mukofotli;
- oddiy mukofotli.

Ishbay ish haqi bajarilgan ish miqdori va sifatiga bog'liq bo'ladi. Uning bir necha turlari bor:

- bevosita ishbay (bunda ish xaqi bajarilgan ish hajmidan qat'inazar o'zgaraydi);
- ishbay progressiv (bunda bajarilgan ish xaqi bajarilgan ish hajmiga ko'ra ortib boradi);

- ishbay mukofotli;
- akkord ish haqi (alohida ish turlarini bajarish ish beruvchi bilan yollanma ishchi o'rtasida akkord shartnomasini tuzish natijasida aniqlanadi).

Aytish lozimki, amaliyotda vaqtbay va ishbay ish haqi sof ko'rinishda ancha kam qo'llanadi. Odatda, bu ikki shaklning turli birikmalaridan foydalaniladi.

Umumiy mehnat natijasiga qo'shgan hissasini aniqlash mumkin bo'lgan ish kuchi kategoriyalari mehnati ishbay haq ko'rinishida rag'batlantiriladi, qo'shgan hissasini aniqlash mumkin bo'lmagan kategoriyalar vaqtbay hisoblanadi.

Ish haqi fondi tarkibiga: ishlangan vaqt va ishlanmagan vaqt uchun mehnat haqini kiradi.

Ishlangan vaqt uchun mehnat haqi to'lash quyidagilarni qamrab oladi:

- vaqtbay ishlovchilarga ishlangan vaqt uchun ish haqi to'lash;
- vaqtbay ishlovchilarga rag'batlantiruvchi qo'shimcha to'lovlar to'lash;
- ishbaychilar ish haqi;
- ustama ishdan tashqari soatlarda, tungi vaqtda ishlaganligi uchun, grafik, bayram kunlari uchun qo'shimcha to'lovlar;
- komission to'lovlar;
- turli qo'shimcha to'lovlar (staj, malaka, brigadaga boshchilik qilganlik, shogirdlarni o'qitganlik uchun; ish sharoitining zararliligi uchun va indeksatsiya to'lovlari).

Ishlanmagan vaqt uchun to'lovlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- haq to'lanadigan davlat bayrami kunlari;
- navbatdagi ta'tillarga haq to'lash;
- boshqa haq to'lanadigan ta'tillar;
- mukofotlar (mavsumiy, yillik, foydadagi ishtirok, shuningdek, ta'tilga qo'shimcha to'lovlar).

Yuqoridagilar bilan barcha ish haqiga ish beruvchi bevosita xodimga to'langan turar joy subsidiyalari va oilaviy nafaqalar ham qo'shiladi. Ish haqi fondiga quyidagilar kiritilmaydi: ish beruvchilarning o'z xodimlari ijtimoiy ta'minoti va

pensiya fondlariga badallari; xodimlarning shu tizim va farqlar doirasida olgan summalari; dam olish nafaqalari.

Turli mamlakatlar statistikasida xodimlar oladigan natura shaklidagi to'lovlar summasini ish haqiga kiritish masalasi turlicha hal qilinadi. Qator mamlakatlar (Italiya, Buyuk Britaniya, Niderlandiya)da bu to'lovlar ish haqi fondi tarkibiga to'la kiritiladi; ayrim mamlakatlar (Belgiya)da ish haqiga faqat mahsulot bilan berilgan to'lovlar kiritilib, bepul berilgan turar joy qiymati kiritilmaydi; boshqa mamlakatlar (Fransiya, Germaniya, Yaponiya)da natura shaklidagi to'lovlar ish haqi fondiga umuman kiritilmaydi.

Ish haqi ikki variantda hisoblanadi:

- yalpi (soliqlar va majburiy to'lovlar chegirilguncha);
- sof (soliqlar va to'lovlar chegirilgandan so'ng).

Statistikada asosiy va qo'shimcha ish haqi ham farqlanadi.

Asosiy ish haqi haqiqiy bajarilgan ishlar uchun to'lovlardan iborat bo'ladi, qo'shimcha ish haqi esa shu korxonada ishlovchi xodimlarning bilvosita daromadlarini ifodalaydi. Asosiy ish haqi egallab turgan lavozim, ma'lumot va malaka darajasi, staj va boshqalarajarilayotgan ishning murakkabligiga bog'liq bo'ladi. Qo'shimcha ish haqi me'yor (norma)ni oshirib bajarganlik uchun to'lanadigan haq va narx-navoning o'sishi munosabati bilan turmush darajasini saqlash uchun qo'shimcha to'lovlarni o'z ichiga oladi. Asosiy va qo'shimcha ish haqidan tashqari bir oylik maosh miqdorida yilda bir ikki marta taqdirlov puli sifatida beriladigan bonuslar mavjud.

Keyingi yillarda ish haqining umumiy fondida qo'shimcha ish haqining salmog'i asosiy ish haqi ulushining kamayishi hisobiga bo'ldi.

Rivojlangan mamlakatlarda ish haqi fondini shakllantirish asosini tarif miqdorlari tashkil qiladi. Ular ma'lum kasb va ma'lum malaka darajasiga ega bo'lgan xodimning ma'lum vaqt oralig'idagi mehnat haqini qayd etadi. Xodimlarning alohida razryadlari bo'yicha tarif setkalaridan foydalaniladi. Har bir razryaddagi xodim turli normativ hujjatlarda rasmiy mustahkamlangan ma'lumot malaka talablariga javob

berishi kerak. Ishlab chiqarish jarayonida ayni bir xil razryadga ega bo'lgan ishchilar haqiqiy bajarayotgan ishlaridan qat'inazar, bir xil tarif miqdorini oladi.

Tarif miqdoriga hududiy omil ham ta'sir etadi. Ish haqi o'rganilganda uning o'rtacha darajasi aholining alohida ijtimoiy-kasbiy tariflari bo'yicha aniqlanadi. U bir xodimga to'g'ri keladigan va boshqalarir kishisoatga to'g'ri keladigan hisobda ham aniqlanishi mumkin. Birinchi holatda ish haqi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$\bar{f} = \frac{\sum fT}{\sum T} = \frac{\text{Ish haqi fondi}}{\text{o'rtacha xodimlar soni (qilingan ish vaqti)}}$$

Bu yerda, $\bar{f}$ - o'rtacha ish haqi.

O'rtacha ish haqi: o'rtacha soatlik ish haqi, o'rtacha kunlik ish haqi, o'rtacha oylik ish haqi, o'rtacha yillik ish haqi bo'lishi mumkin.

Xalqaro statistikada, qoidaga ko'ra, ish haqi bir xodim hisobiga emas, bir kishisoatiga ko'ra aniqlanadi. Sababi shundaki, dunyo mamlakatlarining ko'pida xodimlarning sezilarli qismi to'liq ish vaqtida band bo'lmaydi. Ish haqi dinamikasini o'rganishda ish haqining rivojlanish tendensiyasini aniqlash imkonini beradigan indeks usulidan keng foydalaniladi. Ish haqi umumiy fondining dinamikasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$I_f = \frac{F_1}{F_0} = \frac{\sum f_1 T_1}{\sum f_0 T_0}$$

Bu yerda, F_1 va F_0 - ish haqi fondlari. $F = \sum fT$

O'rtacha ish haqi dinamikasini ta'riflovchi indekslar esa muhim indekslar hisoblanadi. O'rtacha ish haqi qay darajada o'zgarganligini bilish maqsadida umumiy o'zgaruvchan tarkibli indeks hisoblanadi:

$$I_f = \frac{\bar{f}_1}{\bar{f}_0} = \frac{\sum f_1 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum f_0 T_0}{\sum T_0}$$

Bu indeksga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:

birinchidan:

-o'rtacha ish haqi o'zgarishi $(\bar{f}_0, \bar{f}_1)$;

-turli ish haqi oluvchi xodimlar tarkibi (yoki sarf qilingan ish vaqti tarkibi) o'zgarishi.

$d_t = \frac{T_1}{\sum T_1}$,	$d_{t,0} = \frac{T_0}{\sum T_0}$,
--------------------------------	------------------------------------

Har bir omilning o'rtacha ish haqi o'zgarishiga qay darajada ta'sir ko'rsatganini o'rganish maqsadida o'zgaruvchan tarkibli indeks quyidagi hosilaviy indekslariga bo'linadi:

-doimiy tarkibli indeks, faqat birinchi omilning ta'sirini o'rganish uchun

$$\bar{I}_f = \frac{\sum f_1 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum f_0 T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum f_1 T_1}{\sum f_0 T_1}$$

tuzilmaviy siljish indeksi,

$$I_{f(dT)} = \frac{\sum f_1 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum f_0 T_1}{\sum T_1} \text{ yoki } I_{f(dT)} = I_{\bar{f}} : \bar{I}_f$$

Ularga o'zgaruvchan tarkibli, doimiy tarkibning ish haqi indekslari va tuzilmaviy siljishlar indekslari kiritiladi. Doimiy tarkibli ish haqining indeksi ishchi kuchining tarkibiy tuzilmasi o'zgarmas bo'lgandagi o'rtacha ish haqining dinamikasini tavsiflaydi. Uni hisob-kitob qilishda tarozi sifatida hisobot davridagi xodimlar soni (ishlangan vaqt) dan foydalaniladi.

Ish haqi ko'rsatkichlarini tavsiflashda nominal va haqiqiy (real) ish haqini farqlash lozim. Nominal ish haqi ish haqining muvofiq qiluvchi davr narxlarida puldagi ifodasidir. Real ish haqi nominal ish haqi xarid qobiliyatining puldagi ifodasi, ya'ni mazkur ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan iste'mol tovar va xizmatlarning yig'indisidir.

Inflyatsiya sharoitlarida real ish haqini aniqlash muhim ahamiyatga ega, chunki u narxlar o'zgarishining ta'sirini bartaraf etadi va xarid qobiliyatining haqiqiy dinamikasini aks ettiradi. Real ish haqi indeksi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi.

$$I_{\text{real ih}} = I_{\text{nom ih}} : I_p$$

Bunda: $I_{real\ ih}$ – real ish haqi indeksi;

$I_{nom\ ih}$ – nominal ish haqi indeksi;

I_p – tovar hamda pulli xizmatlarning iste'mol narxlari va tariflari indeksi.

Real ish haqi miqdori davlatning soliq siyosatiga ham bog'liq bo'ladi. Ishlovchilardan undirilgan soliqlar ko'pgina mamlakatlarda davlat byudjetini shakllantiruvchi asosiy manba hisoblanadi. SHuning uchun katta nominal ish haqi barqaror va iste'mol narxlarining darajasi o'zgarimas bo'lgan sharoitlarda ham ishlab turgan xodimlarning real ish haqi soliq miqdorining ortishi tufayli pasayishi mumkin. SHunga ko'ra, real ish haqini aniqlash asosida soliqlar chegaralangan nominal ish haqi yotishi kerak.

7.3. Narxlar indekslarini hisoblash

Statistika amaliyotida narxlar dinamikasi iste'mol narxlari indeksi, ulgurji narxlari indeksi va chakana narxlar indeksi yordamida tahlil qilinadi.

Iste'mol narxlari indeksini hisoblash juda muhim amaliy ahamiyatga ega bo'lgan murakkab vazifadir. Iste'mol narxlari indeksi mazkur mamlakat aholisini xarid qobiliyatining real o'zgarishini aks ettiradi va aholi turmush darajasining eng muhim tavsiflaridan biri hisoblanadi.

Iste'mol narxlari indeksini hisoblash metodologiyasi tovar-vakillar usuliga asoslangan. Tovar-vakillarini tanlash quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1) tadqiq qilinayotgan tovarlar va xizmatlarning turli guruh va kichik guruhchalarga ajratiladi;

2) har bir guruh yoki kichik guruhcha uchun quyidagi usullardan foydalanish asosida tovar – vakil ajratiladi:

- tovar yoki xizmat hajmi (qiymati) bo'yicha shu guruh yoki kichik guruhchada eng salmoqli bo'lishi kerak;

- tovar yoki xizmatning narxi o'rtacha – guruhiy narxga yaqin bo'lishi kerak (ya'ni mazkur guruhdagi barcha tovar yoki xizmatlar narxi taxminan bir xil o'zgarishi kerak);

3) ajratilgan tovarlar uchun narxlar indekslari aniqlanadi;

4) olingan indeks shu guruhdagi barcha tovar va xizmatlar uchun qo'llaniladi;

5) iste'mol narxlarining hisoblangan indeksi muvofiq keluvchi guruh tovar aylanishi bo'yicha narxlar guruhiy indeksini hisoblash yo'li bilan aniqlanadi;

6) o'rtacha guruhiy indekslar aniqlangandan so'ng yig'ma indeksni hisoblash maqsadida ular aniqlanadi.

Mavjud axborotga bog'liq tarzda bu uch usulda amalga oshiriladi:

1. Bazis davri tovar aylanishining haqiqiy hajmi bo'yicha:

$$I_p = \frac{\sum i_p \times q_0 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

Bunda: i_p – baholarning individual indekslari;

$\sum q_0 p_0$ – bazis davri tovar aylanishi.

2. Hisobot davri bazis narxlaridagi tovar aylanishi tuzilmasi bo'yicha:

$$I_p = \frac{\sum i_p \times q_1 p_0}{\sum q_1 p_0}$$

Bunda: i_p – narxlarning individual indekslari;

$\sum q_1 p_0$ – hisobot davri bazis narxlardagi tovar aylanishi.

3. Hisobot va bazis davrlarida mahsulot ishlab chiqarish yig'indisi bo'yicha:

$$I_p = \frac{\sum i_p \times (q_1 + q_0)}{\sum (q_1 + q_0)}$$

Bunda: i_p – narxlarning individual indekslari;

q_0 – bazis davridagi xarid qilingan tovar (xizmat) miqdori;

q_1 – hisobot davridagi xarid qilingan tovar (xizmat) miqdori.

Ulgurji narxlar indeksi korxonalarining ishlab chiqargan mahsulotlarini sotish to'g'risidagi ma'lumotlari asosida hisoblanadi va tovar (xizmat)larning ayrim turlari bo'yicha ham aniqlanadi.

Mazkur holatda quyidagilar tanlov mezonini bo'ladi:

- mazkur guruh mahsulotining ishlab chiqarishdagi sezilarli salmog'i;
- narxlar dinamikasining o'rtacha narxlar dinamikaga yaqinligi;
- narxlar to'g'risidagi zarur ma'lumotlarning mavjudligi.

CHakana narxlar indeksi tovar va xizmatlarning butun doirasi bo'yicha tanlab olish asosida amalga oshiriladi. Narxlar indeksi shahar va qishloq joylar uchun alohida hisoblanishi mumkin. Ro'yxatga olishdagi eng asosiy muammo muvofiq keluvchi sotilgan mahsulot miqdorini hisobga olishning mumkin emasligidir. SHunga ko'ra, ko'pgina hollarda narxlar indeksi oddiy o'rtacha arifmetik formula bo'yicha aniqlanadi.

Mamlakatimizda inflyatsiya darajasi xalqaro amaliyotda qo'llanilganidek, iste'mol narxlari indeksi (INI) ni hisoblashda iste'mol savatchasiga kiritilgan 386 ta tovar va xizmatlar narxlarining o'zgarishi asos qilib olinmoqda. SHuningdek, INI va shu kabi ko'rsatkichlarga hisoblashda va prognoz qilishda qisqa va uzoq muddatli indekslardan foydalaniladi. Indeksning o'rtacha oylik darajasini hisoblash xodisaning umumiy o'zgarishini baholash uchun etarli bo'lmaydi, buning uchun albatta o'rtacha oylik indekslardan kelib chiqib oldingi yil dekabriga, oldingi yil mos davriga, oldingi chorakka, o'tgan yilning mos choragiga nisbatan narxlar o'zgarishini hisoblash zaruriyati tug'iladi. Indeksning xossalari va xalqaro tajribada tan olingan usullardan foydalanib yuqorida sanab o'tilgan uzoq muddatli indeksni ham hisoblash mumkin bo'ladi. Qisqa muddatli, ya'ni oldingi oyga nisbatan o'zgarishini STR ko'rsatkichi ifodalasa, uzoqroq muddatlarda narxlarning o'zgarishi LTR ko'rsatkichining turli shakllarini hisoblash orqali aniqlanadi.

7.3.1. - jadval SHartli mamlakatda 2018-yilda kuzatilgan barcha (INI bo'yicha) inflyatsiya darajalari dinamikasi

Oylar	STR		2016 dek = 1 LTR1		2017 dek = 1 LTR1*	Ushbu oyning o'tgan yil xuddi shu oyiga nisbati LTR2	Ushbu chorakning oldingi chorakka nisbati LTR3	Ushbu chorakning o'tgan yilning xuddi shu choragiga nisbati LTR4	O'sib boruvchi LTR5
	2017 y.	2018 y.	2017 y.	2018 y.	2018 y.				
Yanvar	1,010	1,011	1,010	1,086	1,011	1,075			1,075
Fevral	1,008	1,010	1,018	1,097	1,022	1,077			1,076
Mart	1,009	1,008	1,027	1,106	1,030	1,077	1,032	1,076	1,076
April	1,012	1,011	1,040	1,119	1,042	1,076			1,076
May	1,005	1,004	1,045	1,124	1,046	1,075			1,076
Iyun	0,991	0,993	1,036	1,116	1,040	1,077	1,021	1,076	1,076
Iyul	0,990	0,992	1,026	1,108	1,032	1,080			1,077
Avgust	1,008	1,004	1,034	1,113	1,036	1,076			1,077
Sentyabr	1,007	1,005	1,042	1,119	1,042	1,074	0,994	1,076	1,076
Oktyabr	1,009	1,010	1,052	1,130	1,053	1,075			1,076
Noyabr	1,009	1,008	1,062	1,140	1,061	1,073			1,076
Dekabr	1,011	1,011	1,074	1,153	1,073	1,073	1,025	1,074	1,076
Yil yilga nisbatan		1,076							
O'rtacha oylik	1,006	1,006							
dekabr dekabrغا nisbatan	1,074	1,073							

7.3– jadvalning 2 va 3 ustunlarida 2017 va 2018 yillarda kuzatilgan oylik inflyatsiya darajalarining koeffitsientlari (STR) keltirilgan.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan LTR ko'rsatkichlari eng avvalo LTR1 ko'rsatkichlarini hisoblashdan boshlanadi. Buning uchun 7-jadvalda 2017-va 2018-yillar uchun taqqoslash bazasi etib 2016-yilning dekabrda narxlar darajasi tanlab olinishi lozim.

2018-yil uchun hisob-kitoblarda LTR1 ko'rsatkichi 2017 va 2018-yillarning 2016-yil dekabriga nisbatan o'zgarishini ifodalab, 4 ustun 3 qatoriga 2017-yilning yanvar oyidagi INI ning o'zi yoziladi (1,010), 4 ustun 4 qatorga yanvar va fevral oylarining ko'paytmasi $1,010 \times 1,008 = 1,018$ yoziladi va bu o'z navbatida ikki oylik inflyatsiya darajasini ko'rsatadi.

4 ustun 5 qatorga uchta oyning ko'paytmasi $1,010 \times 1,008 \times 1,009 = 1,027$ va h.k. LTR1 ko'rsatkichini hisoblashning umumiy formulasi quyidagicha yoziladi:

$$LTR1^{2017} = STR^{2017}$$

$$LTRI_{12}^{2017} = LTRI_{11}^{2017} \times STR_{12}^{2017}$$

$$LTRI_{13}^{2017} = LTRI_{12}^{2017} \times STR_{13}^{2017}$$

$$LTRI_{12}^{2017} = LTRI_{11}^{2017} \times STR_{12}^{2017} \text{ kabi hisoblanadi.}$$

$LTRI_{12}^{2017}$ – kўrsatkichi йиллик инфляция даражасини ифодалайди
2018-yil uchun ham LTR1 ni hisoblashda 2016-yilning dekabr oyini asos qilib olganimiz uchun 2018-yilning yanvar oyini 13 – oy, fevralni 14 – oy va h.k., dekabrni 24–oy deb olamiz va hisoblash formulasini quyidagicha yozamiz.

$$LTRI_{13} = LTRI_{12}^{2017} \times STR_{13}^{2018}$$

$$LTRI_{14} = LTRI_{13} \times STR_{14}^{2018}$$

$$LTRI_{15} = LTRI_{14} \times STR_{15}^{2018}$$

$$LTRI_{24} = LTRI_{23} \times STR_{24}^{2018}$$

$LTRI_{24}$ – kўrsatkichi 24 ойлик инфляция даражасини ифодалайди

Endi 2018 yilda haqiqatda inflyasiya darajasi ($LTRI^*$) qanday bo'lgan? Buning uchun biz 2017-yil dekabr oyini asos qilib (1 ga teng) deb olamiz va bu holatda inflyasiya darajalarini hisoblash formulalari quyidagicha bo'ladi.

$$LTRI_1^{*2018} = STR_1^{2018}$$

$$LTRI_2^{*2018} = LTRI_1^{*2018} \times STR_2^{2018}$$

$$LTRI_3^{*2018} = LTRI_2^{*2018} \times STR_3^{2018}$$

$$LTRI_{12}^{*2018} = LTRI_{11}^{*2018} \times STR_{12}^{2018} \text{ kabi hisoblaniladi.}$$

Bu erda:

$LTRI_{12}^{*2018}$ – kўrsatkichi 2018 йилда кузатилган инфляция даражасини ифодал

$LTR2$ – joriy yilning har bir oylarida narxlar darajasining o'zgarishini o'tgan yildagi xuddi shu oylardagi narxlar darajasiga nisbati kabi aniqlanadi. Masalan, joriy yil yanvarini o'tgan yil yanvariga nisbati, joriy yil fevralni o'tgan yil fevraliga nisbati, va h.k., joriy yil dekabrni o'tgan yil dekabrga nisbati kabi aniqlanadi. Uning hisoblash formulasi quyidagicha bo'ladi.

$$LTR2_1^{2018} = \frac{LTRI_{13}}{LTRI_1^{2017}}$$

$$LTR2_2^{2018} = \frac{LTRI_{14}}{LTRI_2^{2017}}$$

$$LTR2_3^{2018} = \frac{LTRI_{15}}{LTRI_3^{2017}}$$

$$LTR2_{12}^{2018} = \frac{LTRI_{24}}{LTRI_{12}^{2017}}$$

ko'rinishida aniqlanadi.

Masalan, joriy yilning noyabr oyida inflyasiya darajasining o'tgan yilning noyabr oyiga nisbatan qanday o'zgarganligini aniqlaymiz.

$$LTR2_{11}^{2018} = \frac{LTRI_{23}}{LTRI_{11}^{2017}} = \frac{1,140}{1,062} = 1,073 \text{ (7 ustun 13 qator)yoki } 107,3 \text{ foizni tashkil qilgan.}$$

LTR3 - joriy yilning har bir choragining o'tgan yildagi mos choragiga nisbatini ko'rsatadigan ko'rsatkichdir.

LTR3 hisoblashda har bir chorakdagi uchta oyning yig'indisini o'tgan yilning mos choragidagi uchta oyning yig'indisiga bo'lib aniqlanadi, ya'ni:

$$LTR3_1^{2018} = \frac{LTRI_{13} + LTRI_{14} + LTRI_{15}}{LTRI_1^{2017} + LTRI_2^{2017} + LTRI_3^{2017}}$$

$$LTR3_2^{2018} = \frac{LTRI_{16} + LTRI_{17} + LTRI_{18}}{LTRI_4^{2017} + LTRI_5^{2017} + LTRI_6^{2017}}$$

$$LTR3_3^{2018} = \frac{LTRI_{19} + LTRI_{20} + LTRI_{21}}{LTRI_7^{2017} + LTRI_8^{2017} + LTRI_9^{2017}}$$

$$LTR3_4^{2018} = \frac{LTRI_{22} + LTRI_{23} + LTRI_{24}}{LTRI_{10}^{2017} + LTRI_{11}^{2017} + LTRI_{12}^{2017}}$$

LTR4 - xuddi shunday joriy yilning har bir choragida o'zidan oldingi chorakka nisbatan umumiy mahsulotlar (xizmatlar), narxlar (tariflari) qanday o'zgarganligini bildiradigan ko'rsatkichdir.

LTR4 ni hisoblash uchun har bir chorakdagi uchta oyning yig'indisini o'zidan oldingi chorakdagi uchta oyning yig'indisiga bo'lib aniqlanadi:

$$LTR4_1^{2018} = \frac{LTRI_{13} + LTRI_{14} + LTRI_{15}}{LTRI_{10}^{2017} + LTRI_{11}^{2017} + LTRI_{12}^{2017}}$$

$$LTR4_2^{2018} = \frac{LTRI_{16} + LTRI_{17} + LTRI_{18}}{LTRI_{13} + LTRI_{14} + LTRI_{15}}$$

$$LTR4_3^{2018} = \frac{LTRI_{19} + LTRI_{20} + LTRI_{21}}{LTRI_{16} + LTRI_{17} + LTRI_{18}}$$

$$LTR4_4^{2018} = \frac{LTRI_{22} + LTRI_{23} + LTRI_{24}}{LTRI_{19} + LTRI_{20} + LTRI_{21}}$$

Ushbu jadvalning eng asosiy ko'rsatkichlaridan biri bu – LTR5 ko'rsatkichidir.

LTR5 – o'sib boruvchi usulda aniqlanadi. Masalan, ushbu yilning yanvarini o'tgan yilning yanvariga, joriy yilning yanvar-fevralini o'tgan yilning yanvar-fevraliga, ..., joriy yilning yanvar-dekabr oylaridagi narxlarning o'tgan yilning yanvar-dekabr oylaridagi narxlarga nisbatan qanchaga o'zgarganligini ifodalaydi.

LTR5 - joriy yilda o'tgan yilga nisbatan (yil yilga) inflyatsiya darajasi qanchani tashkil qilganligini anglatadigan ko'rsatkich bo'lib, u quyidagi formula orqali hisoblanadi.

$$LTR5_1^{2018} = \frac{LTRI_{13}}{LTRI_{11}^{2017}}$$

$$LTR5_2^{2018} = \frac{LTRI_{13} + LTRI_{14}}{LTRI_{11}^{2017} + LTRI_{12}^{2017}}$$

$$LTR5_3^{2018} = \frac{LTRI_{13} + LTRI_{14} + LTRI_{15}}{LTRI_{11}^{2017} + LTRI_{12}^{2017} + LTRI_{13}^{2017}}$$

$$LTR5_{12}^{2018} = \frac{LTRI_{13} + LTRI_{14} + \dots + LTRI_{24}}{LTRI_{11}^{2017} + LTRI_{12}^{2017} + \dots + LTRI_{12}^{2017}}$$

O'rtacha oylik INI hisoblash uchun jami 12 oydagiy oylik inflyatsiyani (STR)ni ko'paytirib, o'n ikkinchi darajali ildizdan chikarish kifoya, ya'ni:

$$\overline{STR} = \sqrt[12]{STR_1 \times STR_2 \times \dots \times STR_{12}}$$

7.3 - jadvaldan ko'rinib turibdiki, o'rtacha oylik tovarlar narxlar va xizmatlar tariflari oshishi(3 ustun 16 qator) 0,6 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 2017- yil dekabriga nisbatan 2018- yil dekabrda (6 ustun 14 qator) 7,3 foiz inflyatsiya darajasi kuzatilgan. 2018- yilning birinchi choragida mos ravishda 2017- yilning birinchi choragiga nisbatan inflyatsiya darajasi (9 ustun 5 qator)7,6 foizni, ikkinchi choragida (9 ustun 8 qator) 7,6 foizni, uchinchi choragida (9 ustun 11 qator) 7,6 foizni hamda to'rtinchi choragida (9 ustun 14 qator) 7,4 foizni tashkil qilgan. Umuman ushbu jadval ma'lumotlari orqali inflyatsiya darajasini har tomonlama tahlil qilish mumkin. Mazkur jadvalni nafaqat inflyatsiyada balki, barcha soha va tarmoqlar faoliyatini, masalan, korxonalar, bank kabi tashkilot va muassasalarning yillik faoliyatini tahlil qilishda foydalanish mumkin.

7.4. Ishchi kuchiga bilvosita xarajatlar statistikasining asosiy ko'rsatkichlari

Ishchi kuchi qiymatiga, ishchi kuchiga mehnat haqi ko'rinishida qilingan bevosita xarajatlardan tashqari ishchi kuchini qayta tiklash qiymatining bevosita aniqlovchi mazmuni bo'yicha bilvosita sarflar ham kiritiladi. XMT tavsiyalariga ko'ra, quyidagilar ishchi kuchiga bilvosita xarajatlar elementlari hisoblanadi:

- ish beruvchilarning ijtimoiy ta'minotga qilgan xarajatlari;
- kasbiy tayyorgarlikka qilingan xarajatlar;
- ish beruvchi o'z zimmasiga oladigan, xodimlarning turar joylariga qilinadigan xarajatlar;
- ijtimoiy xizmatlarga qilinadigan xarajatlar;
- ishchi kuchiga qilinadigan boshqa xarajatlar, shuningdek, ishchi kuchiga xarajatlar sifatida qaraladigan soliqlar.

Quyidagilar ish beruvchilarning ijtimoiy ta'minotga qilgan xarajatlariga kiritiladi:

1) Ijtimoiy ta'minotga majburiy (qonun bilan belgilangan) badallar (qarilik, nogironlik, boquvchisini yo'qotganlik nafaqalari fondlariga; kasallik va boshqalarola tug'ish munosabati bilan to'lovlar; ishlab chiqarishda shikastlanganlik uchun tovonlar; ishsizlik nafaqalari; oilaviy nafaqalar).

2) Ijtimoiy ta'minot va sug'urtaning xususiy fondlariga jamoaviy kelishilgan, shartnomaviy va majburiy bo'lmagan to'lovlar (qarilik, nogironlik va boshqalaroquvchisini yo'qotganlik nafaqalari fondlariga; kasallik va boshqalarola tug'ish munosabati bilan to'lovlar; ishlab chiqarishda shikastlanganlik uchun tovonlar; ishsizlik nafaqalari; oilaviy nafaqalar).

3) Xodimlarga bevosita to'lovlar:

– kasallik tufayli ishda yo'q bo'lgan, bola tuqqan, yo'qotilgan ish haqini qoplash maqsadida ishlab chiqarish jarohati olgan hollarda;

– boshqalar (ijtimoiy ta'minot doirasida nafaqa hisoblanadigan);

4) Tibbiy xizmatlar va shunga o'xshash xizmatlarga xarajatlar.

5) Dam olish nafaqalari (ijtimoiy ta'minot doirasida xarajat hisoblanadigan).

Barcha mamlakatlarda ijtimoiy ta'minot tadbirkorlar, yollanma xodimlar va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning murakkab tizimi hisoblanadi.

Asosiy nafaqa – davlat tomonidan nafaqa yoshiga etgan barcha fuqarolar, ularning ish stajlaridan qat'inazar to'lanadigan nafaqa.

Qo'shimcha nafaqa – miqdori aholining iqtisodiy faoliyatida ishtirok etishiga bevosita bog'liq nafaqa bo'lib, u quyidagi elementlardan tarkib topadi:

- ish haqi darajasiga ko'ra davlat nafaqasidan;
- korxonalarining nafaqa rejasi bo'yicha nafaqadan;
- xodimning shaxsiy nafaqa rejasi bo'yicha nafaqadan.

Davlat nafaqasi – davlat tomonidan faqat yollanma ishchilarga asosiy nafaqadan tashqari to'lanadigan va boshqalarutun ish stajiga o'rtacha hisoblangan nafaqasi.

Korxonalar va xodimlar nafaqa rejalarini bo'yicha nafaqa to'lovlari ta'rifga ko'ra, tadbirkor va xodimlar mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi, uning chegarasi qonunchilik tartibida belgilanadi. Korxonalar nafaqa rejasi bo'yicha to'lanadigan nafaqa miqdori badallar miqdori va ularni nafaqa fondlariga investitsiyalash natijalariga bog'liq bo'ladi.

Korxonalaridagi nafaqa fondlari tadbirkor va xodimlar mablag'lari hisobiga ham quyidagicha tashkil etiladi: tadbirkor soliqni majburiy tartibda to'laydi. Bundan tashqari, xodim ish haqining boshqa sug'urta tashkilotlariga ixtiyoriy ajratishi mumkin.

Nafaqaning umumiy miqdori pirovard ish haqining miqdoriga bog'liq bo'ladi. Buyuk Britaniyadagi nafaqaxo'rlarning deyarli 90 foizi nafaqani pirovard ish haqiga bog'liq tarzda oladi. **Pirovard ish haqi** ish haqining o'rtacha darajasi bo'lib, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida turli tamoyillar asosida aniqlanadi:

- nafaqaga chiqish vaqtidagi ish haqi bo'yicha;
- oxirgi ish yilidagi o'rtacha ish haqi bo'yicha (ko'shimcha);
- oxirgi uch yildagi o'rtacha ish haqi bo'yicha;
- oxirgi o'n yillikning istalgan besh yilidagi o'rtacha ish haqi bo'yicha.

Nafaqaxo'r vafot etgan taqdirda uning nafaqasini bevosita merosxo'ri oladi. Agar xodim nafaqaga chiqqunga qadar vafot etsa, merosxo'r bevosita nafaqani u nafaqaga chiqishi lozim bo'lgan vaqtdan boshlab olish huquqini saqlab qoladi. Nafaqaga chiqish vaqtida nafaqaxo'rlar 2 oylikdan 12 oylik maosh miqdorida bir yo'la beriladigan nafaqani oladi. Xodim nafaqaga chiqish vaqtigacha vafot etgan holatda, uning merosxo'rlari 2 oylik maosh miqdoridagi bir yo'la nafaqani u nafaqaga chiqishi lozim bo'lgan vaqtdan oladi.

Kasbiy tayyorlash xarajatlariga tashqi tashkiliy va o'quv birlaridan jalb etilgan instruktorlarning qalam haqlari va boshqalaroshqa to'lovlar, shuningdek, xodimlarga kompensatsiya – o'qish uchun to'lov kabi sarflar va boshqalaroshqalar kiradi.

Tadbirkor o'z zimmasiga olgan xodimlarning turar joy sarflarini qoplash: korxonaga qarashli turar joyni saqlash; ijaraga olingan turar joy haqini to'lash (subsidiyalar, ustamalar va boshqalar)ni, shuningdek, kommunal xizmatlar uchun haq to'lashni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy xizmatlar xarajatlariga quyidagilar kiritiladi:

- oshxonalar va shunga o'xshash xizmatlarni saqlash;
- ta'lim va madaniy muassasalarni saqlash, shuningdek muvofiq keluvchi xizmatlarni ko'rsatish;
- kredit tashkilotlarga subsidiyalar va xodimlarga xuddi shunday xizmatlar uchun xarajatlar.

Ishchi kuchiga boshqa xarajatlar xodimlarga turar joydan ishga borish va qaytish uchun transport xizmatlariga, ish kiyimiga qilgan sarflarini, yollash bilan bog'liq sarflarni qoplash va h.k.

Ishchi kuchiga xarajatlar sifatida qaraladigan soliqlar (masalan, bandlar soni va ish haqi fondiga soliqlar)ni sof ko'rinishida, ya'ni davlat tomonidan berilgan chegirim, imtiyoz va subsidiyalarni chiqarib, ishchi kuchi qiymatiga kiritish kerak.

Qisqacha xulosalar

Ishchi kuchi qiymati kategoriyasi, faqat bozor iqtisodiyoti sharoitida mavjud bo'lib, oldingi rejalashtirilgan iqtisodiyot sharoitida ish kuchi bebaho deb, mehnat miqdori va sifatiga ko'ra haq to'lanadi shiori ostida haq to'langan. Ish kuchi qiymati talab va taklifga bog'liq bo'lib, bunga turli jihatlar ta'sir ko'rsatadi: geografik, tarmoq va kasbiy kabilar.

XMT ta'rifiga ko'ra, ishchi kuchi qiymati ish beruvchilarning ishchi kuchini saqlash va undan foydalanishga aloqador sarflari yig'indisidir.

Ishchi kuchiga qo'shimcha sarfning katta qismi taqsimlash tartibida davlat byudjeti orqali amalga oshiriladi.

Bozor munosabatlariga o'tish bilan bu savolni hal etishda, davlatning roli o'zgardi, bu sohadagi ko'pgina vazifalar bevosita ish beruvchilarga topshiriladi. Ish haqi kasaba uyushmalari ish beruvchilar, shuningdek, hukumat orasidagi muzokaralar mavzuiga aylandi. Ish beruvchilar ish haqi shakli va moddiy rag'batlantirish shaklini mustaqil belgilaydi, turli ijtimoiy to'lovlar amaliyotini qo'llashadi.

Mehnatga haq to'lashni o'rganish mehnat statistikasining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi, chunki mehnat miqdori va sifatiga ko'ra, bir xil mehnatga haq to'lashdagi jiddiy farqlanish, aholi moyilligini kuchayishining muhim omili hisoblanadi.

Mehnat haqi aholining pul va natura ifodasidagi barcha daromadlari bo'lib, u iqtisodiy faoliyat jarayonida hosil bo'ladi va ish haqi, ehoy puli va boshqalaroshqalarni o'z ichiga oladi.

Ish haqi yollanma xodimlarga, qoidaga ko'ra, muntazam vaqt oralig'ida ishlangan va ishlanmagan vaqt uchun pul va natura shaklida to'lanadigan rag'batlantirishdir.

Ish haqi haqida umumiy ta'rifga ega bo'lish maqsadida o'rtacha ish haqi va uning dinamikasi indekslar yordamida o'rganiladi.

Ish haqi dinamikasini o'rganishda muhim ahamiyatga, uning nominal va real ish haqi dinamikasiga bo'lib o'rganish hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ishchi kuchi qiymati kategoriyasi – bozor munosabatiga xosligi.
2. Ishchi kuchi qiymatini o'rganish yo'nalishlari.
3. Mehnat haqi – ishchi kuchi qiymatining asosiy elementi.
4. Ish haqi turlari.

VIII bob. AHOLI TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI

8.1. Aholi turmush darajasi tushunchasi

Aholi turmush darajasining ko'rsatkichlar tizimi xalqaro statistikaning yakunlovchi qismi bo'lib hisoblanadi. Turmush darajasi murakkab iqtisodiy kategoriya bo'lib, uni qandaydir bitta ko'rsatkich orqali ifodalab bo'lmaydi. SHuning uchun BMTning Statistika komissiyasi quyidagi ko'rsatkichlarni ajratishni tavsiya qilgan:

1. Aholining demografik xarakteristikasi (tug'ilish, o'lish, kasallik, yashash yillari va h.k.).
2. Hayot kechirishning sanitariya-gigienik sharoitlari.
3. Oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli.
4. Uy-joy sharoitlari va uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari bilan ta'minlanish (avtomobil, sovuqxona, televizor va h.k.).
5. Maorif va madaniyat.
6. Bandlik va mehnat sharoitlari.
7. Aholining daromad va xarajatlari.
8. Hayot qiymati va iste'mol narxlari.
9. Transport vositalari.
10. Dam olish, fizikultura va sportni tashkil qilish.
11. Ijtimoiy ta'minot.
12. Inson erkinligi.

Aholi turmush darajasiga umumlashtirib baho beradigan ko'rsatkich sifatida AQSH dollarida hisoblangan aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan YAIM (YAMD) ko'rsatkichidan foydalaniladi. Lekin bu ko'rsatkich jayot darajasining hamma qirralarini qamrab olmaydi. SHuning uchun xalqaro taqqoslash ishlarida undan foydalanishda ehtiyot bo'lish zarur.

Turli mamlakatlarning statistika amaliyotida aholining turmush darajasiga baho berishda ko'pincha quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- nominal va real ish haqi;
- aholining nominal va real daromadilari;

- aholi xarajatlari va jamg'armalari miqdori va tarkibi;
- aholining uy-joy va uzoq muddat xizmat qiladigan predmetlar bilan ta'minlanishi;
- aholining muhim oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarini iste'moli;
- bandlik va ishsizlik;
- maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat, fizikultura va sport, turizm va dam olish ko'rsatkichlari.

Ularning eng muhimlarini ko'rib chiqamiz.

Ish haqi – shartnoma tuzgan yollanma xodimlarning daromadi bo'lib, unga ishlangan va ishlanmagan vaqt uchun natura va pul ko'rinishdagi to'lovlar kiradi.

Ishlangan vaqt uchun to'lovga quyidagilar kiradi:

- normal ish vaqti uchun to'lov;
- oshiqcha, dam olish va bayram kunlari ishlaganligi uchun to'lovlar;
- akkord to'lovi;
- mukofotlar;
- komission to'lovlar;
- turli ustama to'lovlar (staj, brigadaga rahbarlik; shogirdlarni o'rgatish, malaka uchun). Ushbuga shuningdek zararli mehnat sharoitida ishlaganligi uchun indekslangan to'lovlar va ustamalar ham kiradi.

Ishlanmagan vaqt uchun to'lovlarga - ta'til, bayramlar, mavsumiy mukofotlar va foydada qatnashuvlar uchun to'lovlar kiradi.

Ish xaqiga ijtimoiy sug'urta va pensiya fondiga ajratmalar, moddiy yordam, ish tashlaganlarga to'lovlar, ishdan ketishda birvarakay to'lanadigan to'lovlar (armiyaga, pensiyaga va h.k.) krimaydi.

Shu bilan birga ish haqiga korxonalar tomonidan to'lanadigan oilaviy nafaqa va xodimlar uy-joy ijara haqini qoplash xarajatlari ish haqiga kiritiladi.

Ish haqi ikki variantda hisoblanadi:

1. Yalpi ish haqi ko'rinishida (soliq va boshqa majburiy to'lovlar to'languncha).
2. Sof ish haqi ko'rinishida (soliq va boshqa majburiy to'lovlar to'langandan so'ng).

O'zbekiston Respublikasi amaliyotidan farqli o'laroq, xalqaro statistikada o'rtacha ish haqi bir hodimga emas, bir kishi-soatga hisoblanadi. Buning asosiy sababi – ko'pchilik mamlakatlarda band xodimlarning ko'pchiligi to'la ish kuni band bo'lmasliklaridir.

Aholining daromadiga ish haqi va hamma manbaalardan olinadigan barcha boshqa pul va natura ko'rinishidagi daromadlar kiradi. Ularga quyidagilar kiradi:

1. Ish haqi shaklida bo'lmagan mashg'ulotdan olinadigan daromadlar (choy-chaqa, gonorarlar, shaxsiy xo'jalikdan olingan daromadlar, individual mehnat faoliyatidan olinadigan daromadlar).

2. Ish haqi shaklida bo'lmagan korxonalaridan tushumlar (moddiy yordam, korxonadan ketishda olinadigan biryo'lakay to'lovlar).

3. Pensiya, nafaqalar, stipendiyalar, zararni qoplash.

4. Mulkdan daromadlar (foizlar, renta, dividendlar, ijara berishdan daromadlar va h.k.).

5. Yutuqlar, vorislik, sovg'alar, sug'urta qoplamalari.

6. Nolegal yoki yashirin faoliyatdan daromadlar; xorijdan olingan daromadlar (ish haqi, pensiya, nafaqa, stipendiya va grantlarni o'tkazishlar; homiylik, gumanitar yordam va h.k.).

Aholining ish haqi va daromatlari ikki variantda aniqlanishi mumkin: nominal va real.

Nominal ish haqi va daromadlar ushbu ko'rsatkichlarning joriy narxlarda pul ko'rinishidagi ifodasidir. Real ish haqi va daromadlar o'z ish haqi va daromadiga qancha moddiy ne'matlar va xizmatlarni xarid qilish mumkinligini ifodalaydi. Real va nominal daromadlar orasida o'zaro bog'liqlik mavjud:

$$R_{\text{daromad, ish haqi}} = N_{\text{daromad, ish haqi}} : I_{\text{ini}}$$

bu erda,

$R_{\text{daromad, ish haqi}}$ – real ish haqi yoki daromad;

$N_{\text{daromad, ish haqi}}$ – nominal ish haqi yoki daromad;

I_{ini} – iste'mol narxlari indeksi.

Iste'mol narxlari indeksining miqdoriga real ish haqi (daromadlar) miqdori uzviy bog'liq bo'lganligi sababli uning amaliy ahamiyati katta. Har bir mamlakatda yuz minglab, millionlab turdagi istemol ne'matlari va xizmatlari ishlab chiqariladi. Iste'mol narxlari indeksini hisoblash uchun ularning ichidan eng muhim tovar-vakillari quyidagicha tanlab olinadi:

1. Dastavval barcha tovar va xizmatlar to'plami bir jinsli guruh va guruhchalarga ajratiladi.

2. So'ngra har bir guruh va guruhchadan tovar-vakillari ajratiladi (ushbu guruhda eng katta ulushga ega bo'lganlari yoki narxlari o'rtacha guruh narxlariga yaqin keladiganlari).

3. Keyin har bir tovar-vakili bo'yicha narx indeklari aniqlanadi va ular asosida guruhlar bo'yicha narx indeklari hisoblanadi.

4. Oxirgi bosqichda guruhlar bo'yicha hisoblangan narx indeklari har bir guruhning ulushi bo'yicha vaznlanib, barcha tovar va xizmatlar bo'yicha umumiy iste'mol narxlari indeksi hisoblanadi:

$$I_{\text{ini}} = \sum i \cdot d_i : \sum d_i,$$

bu erda,

i – guruhlar bo'yicha hisoblangan iste'mol narxlari indeksi;

d_i – ushbu guruh mahsulotining (xizmati) umumiy iste'mol qilingan tovar va xizmatlar qiymatidagi ulushi.

Aholi daromadi joriy xarajatlarni qoplash yoki jamg'arishga yo'naltirilishi mumkin. Aholining joriy xarajatlariga quyidagilar kiradi: oziq-ovqat mahsulotlari, ichimlik va tamaki; kiyim-bosh va poyafzal; uy-joy, istish va yoritish; mebel, uy jihozlari va uyga qarash; sog'liqni saqlash; transport va aloqa; maorif, madaniyat, fizkultura va sport; dam olish va turizm; boshqa tovar va xizmatlar.

Har bir mamlakatdagi milliy xususiyatlardan kelib chiqib, joriy xarajatlar guruhlari statistika amaliyotida o'z xususiyatlariga ega bo'lishi mumkin.

BMTning Statistika komissiyasi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan biri sifatida daromadlarning konsentratsiyasi koeffitsientini tavsiya qiladi. Iqtisodchilar orasida bu ko'rsatkich Jini koeffitsienti nomi bilan keng tarqalgan. Bu ko'rsatkich

aholi daromadlarining xaqiqiy taqsimlanishini daromadlarning tep-tekis taqsimlanishiga nisbatan qancha farqlanishini ifodalaydi. Boshqacha aytganda, agar har qanday mamlakat aholisining o'rtacha daromadi ma'lum bo'lsa, ayrim aholi guruhlari daromadlarini o'rtacha daromad miqdoriga bo'lib mamlakat bo'yicha konsratsiya koeffitsientlarini hisoblash mumkin.

Aholining jamg'arishi – uning daromadlari va joriy xarajatlari orasidagi farq bo'li, u natura va pul ko'rinishida bo'lishi mumkin. Aholining pul ko'rinishidagi jamg'armalari – ular qo'lidagi pulning qo'shimcha o'sishi yoki moliya muassasalariga qo'yilmalarining oshishi, yoki qimmatbaho qog'ozlarga (aksiyalar, oblagatsiyalar, sertifikatlar va boshqalarga) qo'yilmalarning oshishi sifatida namoyon bo'ladi. Natura ko'rinishidagi jamg'armalar aholiga tegishli bo'lgan er, asosiy kapital (turar-joy, xo'jalik binolari, transport va h.k.) va moddiy zahiralarning oshishida ifodalanadi.

Xalqaro statistikada aholining yashash sharoitlariga xarakteristika berish uchun birinchi navbatda uy-joy egasi ajratiladi. SHu maqsadda barcha uy-joy fondi xususiy (uy-egasi foydalanganda), ijaraga olingan va munitsipal turlarga ajratiladi. Ba'zi oilalar bir nechta turar joyga (ba'zan boshqa shahar va mamlakatlarda) egalik qilganliklari tufayli statistikada birlamchi rezidensiya (egasi ko'p vaqtini o'tkazadigan joy) va ikkilamchi rezidensiyalar ajratiladi.

Uy-joyning sifati tadqiqotlarida etajlik, devor materiallari, potolok balandligi, kommunal-maishiy qulayliklar bilan ta'minlanganlik (elektrenergiyasi, gaz, suv, vanna, ahlat chiqarish rubalari, telefon va h.k.) kabi belgilar bo'yicha guruhlanadi. Xususiy uy-joylarga qarashli qancha er maydoni mavjudligi ham alohida ahamiyatga ega. Aholini uy-joy bilan ta'minlanganlik darajasiga umumlashtirib baho berish uchun belgilangan andoza talablariga javob bermaydigan uylarda yashovchilar soni, ularning umumiy aholi sonidagi salmog'i; bitta yashovchiga to'g'ri kelgan xonalar soni kabi ko'rsatkichlar qo'llaniladi. G'arb mamlakatlaridagi andozalarga ko'ra har bitta odamga bittadan alohida xona va qo'shimcha hamma uchun umumiy xona bo'lishi talab qilinadi.

Aholining turli uzoq muddat xizmat qiladigan predmetlar bilan ta'minlanganlik darajasi xalqaro statistikada har 100 ta oilaga yoki har 1000 ta kishiga nisbatan hisoblanadi. Masalan, bunda aholining avtomobillar, sovuqxonalar, televizorlar, telefonlar, kir yuvish mashinalari, chang yutgichlar, pol artgichlar va h.k.lar bilan ta'minlanganlik darajasi aniqlanishi mumkin.

Aholining muhim oziq-ovqat va nooziq-ovqat tovarlarini iste'mol qilishiga xarakteristika berish bir yilda qancha go'sht, parranda, baliq, tuxum, non va non mahsulotlari va boshqa turdagi mahsulotlar iste'moli aholi jon boshiga hamda ayrim ijtimoiy-kasb turlari bo'yicha amalga oshiriladi. Oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli nafaqat miqdor tomondan, balki sifat jihatdan ham ko'rib chiqiladi. Sifat jihatlarini iste'mol qilinayotgan mahsulotning kalloriyaligi, undagi oqsil, yog', uglevod va vitaminlarning mavjudligi bilan ifodalanadi. Biroq xalqaro statistika amaliyotida bunday ko'rsatkichlar mavjud emasligi natijasida kamdan-kam xolatlarda hisoblanadi.

Ish bilan bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlari ham aholi turmush darajasiga baho berishda ahamiyatli o'rin egallaydi. Aholining daromadlari miqdori va tarkibi aholi qanday mashg'ulot turi bilan bandligidan kelib chiqib, bevosita ularning darajasiga bog'liq bo'ladi.

Mehnat sharoitlari ko'rsatkichlari xalqaro statistika amaliyotida aholi demografiyasi bilan bog'liq xolda quyidagilarni qamrab oladi:

1. Ish yoshi chegaralari.
2. Ish haftasining belgilangan va haqiqiy davomiyligi (iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlari bo'yicha).
3. To'lanadigan ta'til davomiyligi.
4. Bevosita ish joylaridagi mehnat sharoitlari ko'rsatkichlari (chang, shovqin, tebranish, turli xil nurlanish darajalari; mehnatning monotonligi, noqulay vaziyat (xolat), ko'p xarakat qilish zarurligi va h.k.).

Kasb kasalligi, ishlab chiqarish travmatizmi va ishlab chiqarishdagi o'lim ko'rsatkichlari darajalari bevosita mehnat sharoiti ko'rsatkichlaridan bog'liq bo'ladi. Ularga quyidagilar kiradi:

1. Baxtsiz xodisalar uchrash tezligi koeffitsienti ($K_{\text{uchrash tezligi}}$) baxtsiz xodisalar sonini (S_{baxtsiz}) o'rtacha band bo'lganlar ($S_{\text{o'rtacha bandlar}}$) soniga nisbati:

$$K_{\text{uchrash tezligi}} = S_{\text{baxtsiz}} : S_{\text{o'rtacha bandlar}}$$

2. Mehnatga layoqatsizlikning o'rtacha davomiyligi ($N_{\text{o'racha mehnatga layoqatsizlik davomiyligi}}$) mehnatga layoqatsiz bo'lgan kunlar sonini ($N_{\text{mehnatga layoqatsizlik kunlar soni}}$) baxtsiz xodisalardan jabr ko'rganlar soniga ($S_{\text{jabr ko'rganlar soni}}$) nisbati:

$$N_{\text{o'racha mehnatga layoqatsizlik davomiyligi}} = N_{\text{mehnatga layoqatsizlik kunlar soni}} : S_{\text{jabr ko'rganlar soni}}$$

3. Baxtsiz xodisalar og'irlik koeffitsienti ($K_{\text{og'irlik}}$) mehnatga layoqatsiz bo'lgan kunlar sonini ($N_{\text{mehnatga layoqatsizlik kunlar soni}}$) umumiy ishlangan kishi-kunlar soniga ($N_{\text{ishlangan kishi-kunlar soni}}$) nisbati:

$$K_{\text{og'irlik}} = N_{\text{mehnatga layoqatsizlik kunlar soni}} : N_{\text{ishlangan kishi-kunlar soni}}$$

4. Baxtsiz xodisalar tufayli o'lim koeffitsienti ($K_{\text{o'lim}}$) ishlab chiqarishda o'lganlar sonini ($S_{\text{o'lganlar}}$) barcha jabr ko'rganlar soniga ($S_{\text{jabr ko'rganlar soni}}$) yoki shu davrda band bo'lganlarning o'rtacha soniga ($S_{\text{o'rtacha bandlar}}$) nisbati:

$$K_{\text{o'lim}} = S_{\text{o'lganlar}} : S_{\text{jabr ko'rganlar soni}} \text{ yoki}$$

$$K_{\text{o'lim}} = S_{\text{o'lganlar}} : S_{\text{o'rtacha bandlar soni}}$$

Aholining maorif va madaniyat darajasini o'rganish uchun BMTning Statistika komissiyasi quyidagi ko'rsatkichlarni tavsiya qiladi:

1. Savodsizlar soni va ularning katta yoshdagi "savodlilik yoshi"dagi (ushbu yosh har bir mamlakatda konkret sharoitlardan kelib chiqib belgilanadi) kishilar sonidagi ulushi.

2. Maktab bormaydigan maktab yoshidagi bolalar soni.

3. Boshlang'ich va o'rta maktablardagi o'quvchilar soni va tarkibi.

4. Har 100 ming aholiga to'g'ri kelgan oliy o'quv yurtlarida o'qiydigan studentlar soni.

5. Har 100 ming aholiga to'g'ri kelgan har kuni chiqadigan gazetalar tiraji.

6. Har 100 ming kishiga to'g'ri keladigan chop etilgan kitoblar tiraji va boshqa ko'rsatkichlar.

Sog'liqni saqlash ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

1. Sog'liqni saqlash muassasalari soni va har smenada qabul soni yoki stasionardagi joy soni orqali ifodalanadigan sog'liqni saqlash muassasalarining quvvati.

2. Har 1000 kishiga to'g'ri kelgan tibbiy personal soni (shu jumladan ayrim mutaxassisliklar bo'yicha); tibbiyot kadrlarini tayyorlash.

3. Tibbiy muassasalar faoliyati ko'rsatkichlari (stasionardagi bemorlar soni; davolangan bemorlar soni; tibbiy muassasalardagi o'lim soni va h.k.).

4. Barcha manbaalar hisobiga sog'liqni saqlashni moliyalashtirish umumiy hajmi.

Oxirgi yillarda turmush darajaga baho berishda fuqarolar huquq va erkinliklarini ta'minlash: so'z, e'tiqod, din, xarakat va h.k.lar erkinligi; munosib hayot, mehnat, dam olish, ma'lumot olish, ijtimoiy himoyaga ega bo'lish huquqi kabilarga katta e'tibor berilmoqda.

8.2. Uy xo'jaliklari daromadlari va xarajatlari

Bozor munosabati sharoitida, aholi turmush darajasini, aholi tabaqalanishi, daromadga bog'liqdir. Bugungi kunning eng muhim vazifasi mamlakatimizda ijtimoiy xayotning barcha sohalarida yuz berayotgan islohotlarni yangi pog'onaga ko'tarishdan iboratdir.

Aholi bandligini ta'minlash va pul daromadlarini oshirish jamiyat iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishining eng muhim iqtisodiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi va u iqtisodiyot uchun alohida ahamiyatga ega. O'zbekistonda aholi pul daromadlarini oshirish va ish bilan ta'minlashni yanada yaxshilash hamda farovonligini oshirish yuzasidan bir qator strategiyalar ishlab chiqilmoqda.

Ayniqsa, Davlatimiz Rahbari Sh.Mirziyoevning 2017-yil 7- fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi. Mazkur Farmon bilan mamlakatni rivojlantirishning quyidagi 5 ta ustuvor yo'nalishi belgilandi:

Ushbu ustuvor yo'nalishlarning "Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish" va "Ijtimoiy sohani rivojlantirish"ga alohida to'xtalib o'tadigan

bo'lsak, bularning birinchisi bo'yicha chora-tadbirlarni ro'yobga chiqarish uchun milliy valyuta va narxlarning barqarorligini ta'minlash, valyutani tartibga solishning zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, mahalliy byudjetlarning daromad bazasini kengaytirish, tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish, eksportga mo'ljallangan mahsulot va materiallar ishlab chiqarish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, transport-logistika infratuzilmasini, tadbirkorlikni rivojlantirish hamda xorijiy investorlar uchun investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish, soliq ma'murchiligini yaxshilash, bank faoliyatini tartibga solishning zamonaviy prinsiplari va mexanizmlarini joriy etish, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini rivojlantirish, shuningdek turizm industriyasini jadal rivojlantirish nazarda tutilgan.

Shuningdek ushbu yo'nalish xususiy mulkni, moliya bozorini himoya qilish, qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash, zargarlik sohasini rivojlantirish, ayrim milliy korxonalarining aksiyalarini (IPO) nufuzli xorijiy fond birjalariga dastlabki tarzda joylashtirishga tayyorgarlik ko'rish chora-tadbirlarini ham o'z ichiga oladi.

2017-2021 yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSH dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlarini ro'yobga chiqarish rejalashtirilmoqda. Natijada keyingi 5 yilda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 1,5 baravar, uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 33,6 foizdan 36 foizgacha, qayta ishlash tarmog'i ulushi 80 foizdan 85 foizgacha oshirishni ko'zda tutadi.

«Ijtimoiy sohani rivojlantirish» deb nomlangan to'rtinchi yo'nalish aholi bandligini oshirish, fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va ularning salomatligini saqlash, yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya hamda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va modernizatsiyalash, aholini elektr energiya, gaz bilan ta'minlashni yaxshilash, aholining muhtoj qatlamlariga ko'rsatiladigan ijtimoiy yordam sifatini oshirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi maqomini oshirish, sog'liqni saqlash sohasini isloh qilish, maktabgacha ta'lim muassasalarining qulayligini ta'minlash, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus va oliy ta'lim sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirishni nazarda tutadi.

Xususan, hududlarni har tomonlama rivojlantirish bo'yicha qariyb 25 mingta investitsiya loyihasini ro'yobga chiqarish hisobiga 256,4 ming ish o'rni tashkil etish orqali aholini ish bilan ta'minlash dasturlarini to'liq ijro etish nazarda tutilgan. Ishsizlik darajasi eng yuqori bo'lgan mintaqalarda 46,8 ming yangi ish o'rni tashkil etish, tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun ta'lim muassasalarining 10 ming nafar bitiruvchisiga kreditlar ajratish rejalashtirilmoqda.

Katta yoshli avlodni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy nafaqalar berish tartibini takomillashtirish, sog'liqni saqlash sohasini isloh qilish chora-tadbirlari kiritilgan. Jumladan, 78 ta tuman tibbiyot birlashmasini, 7 ta shahar va 2 ta viloyat ko'p tarmoqli tibbiyot markazini qayta qurish, tez tibbiy yordam xizmatini 1200 ta maxsus avtotransport bilan ta'minlash rejalashtirilmoqda.

Qishloq joylarda 15 mingta arzon uy-joy, 415 kilometrlik suv ta'minoti quvurlari, 316 kilometrlik gaz ta'minoti quvurlari va 291 kilometrlik ichki yo'llar qurish rejalashtirilgan. Aholiga transport xizmatlari ko'rsatish sifatini yaxshilash maqsadida 86 ta yangi avtobus yo'nalishini joriy etish va 537 ta zamonaviy avtobus xarid qilish nazarda tutilgan.

Bularni amalga oshirish natijasida mamlakatimiz makroiqtisodiy siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri – aholi daromadlarini samarali shakllantirish masalasi ijobiy tomonga o'zgaradi.

Ma'lumki, Davlatning noto'g'ri iqtisodiy va ijtimoiy siyosati aholi daromadlari o'rtasida kuchli tabaqalanishni vujudga keltirishi mumkin. Buning natijasida aholi juda boy va juda kambag'al qatlamlarga ajralib qoladi. Shu sababli aholi daromadlarini samarali shakllantirish muhim va dolzarb masalalardan hisoblanadi.

O'tgan davrlar mobaynida respublikamizda aholini ish bilan ta'minlash, shu orqali ularning daromadi va turmush darajasini oshirish uchun e'tiborga tahsin bo'ladigan samarali chora-tadbirlar amalga oshirilgani, respublikada mulkchilik shakli bo'yicha olib borilgan hususiyashtirish ishlari aholini kichik biznes va hususiy tadbirkorlik faoliyati bilan band bo'lishi uchun yaratilayotgan imkoniyatlar natijasida respublikamizning iqtisodiyotida tub ijobiy o'zgarishlar yuz bermoqda.

Aholi daromadlarini samarali shakllantirishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- davlatning yuritayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosati;
- ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarining iqtisodiy-moliyaviy holati;
- insonlarning mol-mulkka egalik qilish va undan foydalanish huquqlari;
- mamlakatda tadbirkorlik faoliyatini yuritishga qulay imkoniyatlar yaratilganligi.

Mulkchilikning turli shakllariga asoslangan bozor iqtisodiyotiga o'tish, o'z-o'zidan aholi turmush tarzining yangicha sifat darajalarini kasb etdi. Daromadlar tarkibi o'zgarib borayotgani ularni atroflicha o'rganib chiqish va tahlil qilishni, daromadlarni oshirishning yangidan-yangi manbalarini aniqlash va istiqbollashtirishni taqozo etadi. O'zbekiston aholisining so'nggi yillardagi jami real daromadlarining strukturasi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (8.2.1-jadval).

8.2.1-jadval

Respublikamizda aholining jami real daromadlari strukturasi, %

Ko'rsatkichlar	2010- y.	2012- y.	2014- y.	2016- y.
YAlpi daromadlar – jami shu jumladan:	100,0	100,0	100,0	100,0
1. Birlamchi daromadlar	74,2	71,5	73,9	79,7
1.1. Ishlab chiqarishdan olingan daromadlar	71,8	69,1	71,3	75,7
1.1.1. Mehnat faoliyatidan olingan daromad	69,9	67,4	69,2	73,3
1.1.1.1. YOllanma ishchilarning daromadlari	44,9	41,6	39,6	38,9
1.1.1.2. Mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromadlar	25,0	25,8	29,6	34,4
1.1.2. SHaxsiy iste'mol uchun o'zida ishlab chiqarilgan xizmatlardan olingan daromad	1,9	1,7	2,1	2,4
1.2. Mol-mulkdan olingan daromadlar	2,4	2,4	2,6	4,0
2. Transfertdan daromadlar	25,8	28,5	26,1	20,3
Jami daromadlar hajmida kichik tadbirkorlikdan olingan daromadlar	47,1	49,8	51,8	55,2

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Shundan birlamchi daromadlar ulushi 2016- yilda 79,7 foizga teng bo'lgan bo'lsa, ijtimoiy transfertlar hajmi 20,3 foizni, umumiy daromadlar tarkibidan kichik tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar miqdori esa 55,2 foizni tashkil etganini kuzatish mumkin. Ko'rinib turibdiki, tadbirkorlik daromadlari aholining boshqa daromadlariga nisbatan yuqori salmoqni bermogda. Ish bilan band jami aholining

82,5 foizi nodavlat sektorida mehnat qilmoqda. Demak, ushbu statistik ma'lumotlardan shuni aytish mumkinki, respublikamizda tadbirkorlik faoliyatining jadal sur'atlar bilan rivojlanayotganligidan va bu borada ko'pgina chora-tadbirlarning amalga oshirilayotganligidan dalolatdir.

Xarajatlarning tovar tarkibida oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilish xarajatlari salmog'ining kamayishi bilan bir vaqtda, nooziq-ovqat mahsulotlari, jumladan, uzoq muddatli foydalaniladigan tovarlarni xarid qilishga sarflanadigan xarajatlar ulushi o'sdi. Oilalarning murakkab maishiy-texnika, kompyuterlar va shaxsiy avtotransport bilan ta'minlanishining keskin oshishi ularga ko'rsatilayotgan xizmatlar turining va salmog'ining kengayishiga imkon yaratdi. Xizmat ko'rsatish va servis sohasi bandlikni oshirish, daromadlarni ko'paytirish hamda mahalliy byudjetni to'ldirishda muhim o'rin tutadi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, rivojlangan davlatlarda xizmatlarning YAIM dagi ulushi 60-80 foizni tashkil etadi, xizmat ko'rsatish sohasida iqtisodiyotda band bo'lgan aholining qariyb 70 foizi mehnat qiladi, aholining iste'mol xarajatlari tarkibida esa mazkur soha 50-60 foizni tashkil etadi.

Respublikamizda 2016- yilda ko'rsatilgan xizmatlar hajmi 14,5 foizga oshib, ularning YAIMdagi ulushi esa 2000- yildagi 42,5 foizdan 49,5 foizga o'sdi.

Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, aholi nominal pul daromadlarining asosiy qismi (83,2 foizi) iste'mol tovarlarni sotib olish va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lashga sarflanmogda.

Respublikamizda uy xo'jaliklarining pirovard iste'molga sarf-xarajatlari 2000- yilda YAIMning 60,9 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2016- yilda bu ko'rsatkich 57,5 foizga teng bo'ldi. Bu esa aholi jamg'armalarining ko'payib borishidan dalolat beradi.

Pul daromadlarining oshishi va aniq yo'naltirilgan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar aholi barcha qatlamlarining o'rtacha daromadlarining o'sib borishida muhim omil bo'ldi. Bunda aholining turli guruhlarida daromadlari darajasidagi tafovutni aks ettiradigan Jini koeffitsienti 1991-2015 yillarda 0,40 dan 0,28 ga pasaydi, bu esa dunyoning ko'plab iqtisodiy jihatdan taraqqiy topgan davlatlariga qaraganda ancha pastdir.

Oilaning yalpi daromadlari oshib borishi bilan bir vaqtda yurtimizda iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirish va aholiga ko'rsatilayotgan xizmat turlarini kengaytirish hisobidan ushbu daromadlardan samarali foydalanish uchun sharoit yaratildi.

Agar 1991- yilda aholi daromadlarining bor-yo'g'i 46-48 foizi mamlakatimizda ishlab chiqarilgan tovar resurslari bilan ta'minlangan bo'lsa, 2014- yilda bu ko'rsatkich 78 foizdan oshdi. Shu bilan birga, 2010- yilga nisbatan iste'mol tovarlari tuzilmasida oziq-ovqat mollari ishlab chiqarish ulushining o'sishi 41,9 foizdan 2016- yilda 48,5 %gacha etgani kuzatildi.

1991-2016 yillar davomida jami xarajatlar tarkibida iste'mol xarajatlarning ulushi 81,1 foizdan 83,2 foizga ko'tarilgan. Shu bilan birga, oilalarning iste'mol xarajatlari makrotarkibi ham optimallashtirib bormoqda: oziq-ovqat mahsulotlari uchun xarajatlar ulushi barqarorlashib (44,5%), xizmatlar uchun xarajatlar ulushi ortib bormoqda (20,5%). Bunday holat iqtisodiy rivojlanib borayotgan davlatlar uchun xosdir.

Mamlakatimiz hukumati tomonidan aholi daromadlarini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning qabul qilinishi, hayotimizda tobora hal qiluvchi kuchga aylanib boratgan o'rta sinfni shakllantirish imkonini berdi. Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlariga qaraganda, 1991-2013 yillarda non va non mahsulotlarining iste'moli kamaygan, aksincha qolgan oziq-ovqat mahsulotlarining iste'moli ortgan (8.2.2-jadval).

O'zbekistonda aholi soni 1991-2016 yillar mobaynida 1,56 marta ko'payganiga qaramasdan, jon boshiga go'sht iste'moli 1,4 marta, sut – 1,5 barobar, sabzavot va poliz mahsulotlari – 2,6 marta, kartoshka – 2 barobar, mevalar iste'moli – 6,4 karra oshdi. Ayni vaqtda iste'mol tarkibi ancha sifatli oziq-ovqat mahsulotlarini ko'proq iste'mol qilish hisobidan o'zgarib bormoqda. Mustaqillik yillarida aholi tomonidan iste'mol qilinayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining soni, turi o'nlab barobar oshdi.

O'zbekiston Respublikasida asosiy oziq-ovqat mahsulotlarining iste'mol qilinishi (aholi jon boshiga, kg hisobida)

Ko'rsatkichlar	Yillar				2013- yilda 1991- yilga nisbatan, %
	1991	2001	2010	2013	
Non va non mahsulotlari	170	167	160	158	92,9
Go'sht va go'sht mahsulotlari	31	34	38	39	125,8
Sut mahsulotlari	183	162	239	242	132,2
Tuxum (dona)	97	47	138	140	144,3
Sabzavot va poliz ekinlari	107	128	238	241	225,2
Kartoshka	29	36	45	47	162,0
O'simlik yog'i va boshqa moylar	12	12	13	13	108,3
SHakar	12	16	17	18	150,0
Meva, jumladan, uzum	23	42	83	85	369,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari

Tadqiqot natijalariga ko'ra, uzoq muddat foydalanishga mo'ljallangan buyumlar bilan ta'minlanish bo'yicha mamlakatimizda yuksak darajaga erishilgan. Buni har 100 xonadonga 159 ta televizor, 123 ta muzlatgich, 75 ta DVD pleyer, 234 ta mobil telefon to'g'ri kelishi tasdiqlaydi. SHunisi e'tiborliki, xonadonlarning zamonaviy maishiy va elektrotexnika bilan ta'minlanish sur'atlari yurtimizning barcha hududlarida bir maromda, mutanosib tarzda o'sib bormoqda (8.2.3-jadval).

Aholining uzoq muddatli foydalaniladigan tovarlar bilan ta'minlanishi (har 100 xonadonga to'g'ri keladigan tovarlar soni)

Ko'rsatkichlar	2001 y	2010 y	2015 y
Televizorlar	88	132	159
Muzlatgich va muzxonalar	86	99	123
Konditsionerlar	11	18,5	31
Elektro changyutkichlar	30	37	48
SHaxsiy kompyuterlar	0,2	12	47
Fotoapparat va videokameralar	21	24	30
Videomagnitofon, videopleyer va DVD pleyerlar	31	64	75
Kir yuvish mashinalari	69	75	81
Mobil aloqa vositalari	18	145	234
Avtomobillar	20,1	27,1	42

Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni bilan belgilanadigan, davlat tomonidan kafolatlanib butun mamlakat hududida amal qiladigan eng kam ish haqi daromadlari davlat tomonidan tartibga solishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni bilan belgilanadigan, davlat tomonidan kafolatlanib butun mamlakat hududida amal qiladigan eng kam ish haqi daromadlari davlat tomonidan tartibga solishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

Eng kam ish haqini belgilashda minimal iste'mol savati qiymatidan kelib chiqadi. Milliy iqtisodiyotimizda iste'mol mezoni, ya'ni mutlaq standart mezondan foydalaniladi. Bunda oziq-ovqat tovarlari bilan bir qatorda xizmatlar iste'molini hisobga olish lozim.

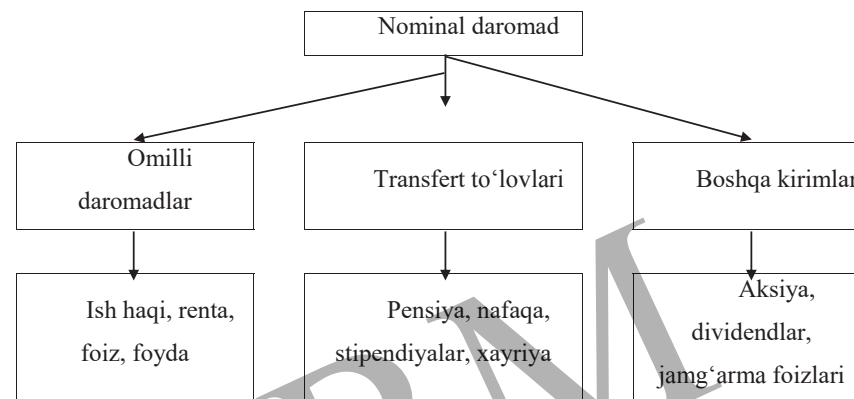
8.3. Aholi daromadlari va xarajatlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tarkibi

Aholi turmush darajasi miqdoriy va sifat tomonidan karakterlanib, miqdoriy ko'rsatkichlar orasida aholi daromadlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Bozor sharoitida asosiy ish joyidan beriladigan ish haqi aholining aksariyat qismi uchun etakchi daromad manbai hisoblanadi. Aks holda u funksional rolini bajara olmaydi. Rivojlangan mamlakatlarda ish haqi xodimlar jami daromadining 60-80 foizini tashkil etadi, ya'ni ularning me'yoriy hayot faoliyatini ta'minlash poydevori bo'lib xizmat qiladi.

Daromad tushunchasi ish haqi tushunchasidan kengroq tushunchadir. Asosan daromad uchta, ya'ni nominal daromad, ixtiyorida bo'lgan daromad, real daromadlarga bo'lib o'rganiladi.

Nominal daromad – bu ma'lum vaqt oralig'ida ma'lum shaxs tomonidan olingan pulning umumiy miqdoridir. Nominal daromad tizimi o'z ichida quyidagilarni oladi (8.3.1- chizma):

8.3.1-chizma. Nominal daromadning tarkibi

Chizmada ko'rsatilib o'tilganidek, omilli daromadga shaxsning iqtisodiy faolligi natijasida kelib tushgan daromadlar kiritilgan.

Nominal daromaddan farqli ravishda ixtiyorida bo'lgan daromad tarkibiga faqatgina tovar va xizmatlar shaxsiy iste'moli, shuningdek, jamg'arma uchun foydalanish mumkin bo'lgan daromad qismigina kiritiladi. Ixtiyorida bo'lgan daromadni boshqacha qilib "sof" daromad desa ham bo'ladi. Ixtiyorida bo'lgan daromad nominal daromadning soliq va boshqa majburiy to'lovlardan qolgan qismidir.

$$\text{Ixtiyorida bo'lgan daromad} = \text{Nominal daromad} - \text{Soliq va boshqa to'lovlar}$$

Uchinchi ko'rsatkich real daromaddir. Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdorini, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadning xarid quvvatini bildiradi⁹

Ma'lumki, aholi daromadlari muhim iqtisodiy ko'rsatkichlardan biridir. Chunki, aholining turmush tarzini ularning o'layotgan daromadlari ko'rsatadi. Aynan daromad bizning ma'naviy va moddiy ehtiyojlarimizni qondirilishi darajasini aniqlab beradi.

Shunday qilib aholi daromadlarini to'rtta sinfga bo'lib o'rganishimiz mumkin:

⁹Shodmonov Sh.Sh., G'ofurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi Darslik. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2010, 621-bet.

- ijtimoiy bandlikdan olingan daromad. Uni mehnat faoliyati yuritayotgan tashkilot yoki korxonadan olayotgan ish haqi tashkil qiladi.

- o'z-o'zini band qilishdan olinadigan daromad. Ushbu daromad turiga yakka tartibdagi tadbirkorlarning, fermerlarning, erkin kasbdagi shaxslarning daromadlarini kiritish mumkin.

- xususiy mulkidan olinadigan daromad. Bunga renta, sof foiz, dividendlarni kiritishimiz mumkin.

- transfert daromadlari. Bunga ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qismiga davlat tomonidan ajratiladigan nafaqalar, pensiyalar, stipendiyalar va shu kabi to'lovlar kiradi.

Tahlillar ko'rsatishicha, o'tish iqtisodiyoti sharoitidagi mamlakatlarning aksariyatida minimal ish haqi miqdori tirikchilik minimumi qiymatidan kelib chiqmaydi va hisob-kitoblarda qo'llaniladigan birlik vazifasini o'taydi. Mavjud qonunchilikka muvofiq, undan oz ish haqi berilishi taqiqlanadi, lekin amaliyotda hech bir xususiy korxonada belgilangan minimal darajada ish haqi to'lanmaydi, eng kam ish haqi amalda bundan ancha yuqori.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, respublika bo'yicha 1,2 mln. kishi va ularning oila a'zolari uy-joy kommunal va transport kirasini to'lash, protezlar va sog'lomlashtirish bo'yicha imtiyozlarga ega. Umuman, mamlakatimiz bo'ylab, davlat ijtimoiy yordamining turli xillari respublikamizdagi jami 6,8 mln. oilaning 2,6 mln. tasiga (38 %) beriladi. Oila 2 yoshgacha bola tarbiyasi uchun ijtimoiy yordam puli oladi.

O'zbekiston iqtisodiyotining samarali rivojlanishini yaqqol ifoda etadigan muhim ko'rsatkichi, iqtisodiyotda band bo'lgan har bir kishiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot hajmida namoyon bo'lmoqda. Agar 1990 yilda iqtisodiyotda band bo'lgan har bir kishiga ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulotning 3412 AQSH \$ hajmidagi qismi to'g'ri kelgan bo'lsa, 2011- yilda bu ko'rsatkich o'rtacha 8504 AQSH \$ yoki 1990 yilga nisbatan 2,5 barobardan ziyodni tashkil etdi (8.3.1-jadval).

Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlar	1990 yil	2000 yil	2011- yil	1990 yilda (foizda)	
				2000 yil	2011- yil
Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YAIM (HQP-harid qobiliyati pariteti bo'yicha), AQSH dollarida	1328	1431	3455	107,9	2,6 marta
Iqtisodiyotda band bo'lgan har bir kishiga to'g'ri keladigan YAIM (HQP bo'yicha), AQSH dollarida	3412	3928	8504	115,1	2,5 marta
Sanoatda band bo'lgan har bir kishiga to'g'ri keladigan sanoat mahsuloti ulushi:					
Ming so'mda	22,1*	1649,7	24573,6	129,7	2,4 marta
AQSH dollarida	3159,6	6963,1	14328	2,2 marta	4,5 marta
Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan iste'mol mollari:					
Ming so'm	0,7	37,4	516,9	149,4	5,0 marta
AQSH dollarida	93,8	157,8	301,4	1,7 marta	3,2 marta
Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan investitsiya miqdori, AQSH dollarida	40,8	127,5	355,6	3,1 marta	8,7 marta
Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan chet el investitsiyalari:					
Ming so'm	-	7,0	131,4	x	x
AQSH dollarida	-	29,5	76,3	x	x
Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan mahsulot va xizmatlar eksporti, AQSH dollarida	21,7	132,4	512,2	6,1 marta	23,6 marta

Manba: Statistik to'plam. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotning mustaqillik yillaridagi (1990-2011 yillar) asosiy tendensiya va ko'rsatkichlari hamda 2012-2015 yillarga mo'ljallangan prognozlar. -T.: O'zbekiston, 2013.

Aholining daromadlarini tahlil qilish o'z-o'zidan ularning moddiy ne'matlar va xizmatlardan foydalanish darajasi, pul jamg'armalari ko'rsatkichlari bilan o'zaro aloqasini nazarda tutadi va bularga qiladigan xarajatlarini ham o'rganishni talab etadi.

Aholi daromadlarining o'sishi xarajatlar tarkibining yanada mukammalroq bo'lishiga olib keldi. 2002- yildan boshlab aholining xarajatlar tuzilmasi tovarlar xaridi uchun xarajatlar salmog'i har yili o'rtacha 2,1 foizga kamayib bordi va xizmatlar uchun haq to'lashning salmog'i har yili o'rta hisobda 0,6 foizga o'sib bordi.

Respublika aholisining har bir yildagi umum xarajatlari tarkibida oziq-ovqat iste'mol xarajatlari eng ko'p ulushni egallaydi, ammo shunga qaramasdan oz bo'lsada, kamayib borayotgani aytish mumkin (8.3.2-jadval).

8.3.2-jadval

O'zbekistonda aholi yalpi xarajatlarining tarkibi (foizda)

Ko'rsatkichlar	1990- y	2000- y	2009- y	2010- y	2014- y
1. Jami xarajatlar tarkibi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ularda					
iste'mol xarajatlari	81,1	84,3	78,5	78,4	78,1
iste'moldan tashqari xarajatlari (soliqlar, chiqimlar va boshqa to'lovlar)	7,1	6,9	6,3	6,2	6,0
pul omonatlari va jamg'armalari	11,8	8,8	15,2	15,4	15,9
2. Jami iste'mol xarajatlari	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan					
Oziq-ovqat mahsulotlari uchun	58,3	58,9	51,9	49,8	49,5
Nooziq-ovqat mahsulotlari uchun	31,5	26,8	31,9	33,7	33,8
Xizmatlar uchun to'lovlar	10,2	13,4	16,2	16,5	16,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari

Mamlakatda qabul qilinayotgan va amalga oshirilayotgan ijtimoiy dasturlar orasida aholining asosiy ijtimoiy infrastruktura obyektlari bilan ta'minlanganligi bo'yicha taqabalanishini kamaytirish imkonini bermoqda.

O'zbekiston hududlari aholisining daromadlari darajasi hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi sezilarli taqabalanishning mavjudligi bilan baholanadi. Bu birqancha sabablar bilan bog'liq. Ulardan biri strategik ahamiyatga molik tabiiy xomashyo resurslari konlarining notekis joylashganligidir: odatda har bir bunday kon yaqinida tegishli qayta ishlash zavodi dunyodga keladi. Buning natijasida umumrespublika konida oltin va uranga boy bo'lgan Navoiy, rangli metall va ko'mirga boy Toshkent, tabiiy gaz ko'p bo'lgan Qashqadaryo, Buxoro viloyatlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining yuqori darajasiga erishdi.

Daromadlarning naturallashuvi, ish haqi rolining pasayishi, YAIMda foyda hissasining qisqarishi, birinchidan, aholi yalpi xarid fondi hajmini pasaytiradi, ikkinchidan, xususiy mulkning investitsiyaviy rivojlantirish salohiyatini qisqartiradi.

Egasiga daromad keltiruvchi yana bir daromad aktiv jamg'arilgan pul bo'lib, u beradigan mulkiy daromad bank foizidir. Foiz pulni qarzga oluvchi uni ishlatib turgani uchun pul egasiga beradigan ijara haqidir. Uni odatda, kreditning narxi deyishadi, ammo bu tom ma'nodagi narx emas, balki ko'chma ma'nodagi narxdir. Narx mulkning bozor qiymati hisoblanadi.

O'zbekistonda daromadlar, asosan, ikki guruhga birlashadi: birinchisi – ishchi kuchiga mulk bergan daromad, ikkinchisi – kapital mulk keltirgan daromaddir. Bular, shubhasiz, mulkchilikning ijtimoiy jihatini, ya'ni farovonlikka xizmat qilishini bildiradi. YUqoridagilardan kelib chiqib, qator xulosalar chiqarish mumkin:

- resurslar ishlab chiqarish omiliga muayyan mulk bo'lgani holda aylanadi. Bu omilning xususiy mulk bo'lishi uning o'ziga xos daromad keltirishini bildiradi. Keng ma'noda mulkdan topilgan daromad omillar keltiradigan daromaddan o'zga narsa emas;

- ishlab chiqarish omillari xususiy mulk bo'lar ekan, ulardan har biri keltirgan daromad miqdordan va shaklan farqlanadi. Ishchi kuchiga mehnat daromadi, kapitalga foyda va renta kabi daromadlar xos. O'tish davrida mulk bergan daromad ish haqi, tadbirkorlik daromadi, yakka tartibdagi mehnat faoliyatidan kelgan daromad, mulkiy daromad, tomorqa daromadlaridan iborat;

- daromadlar xususiy mulkni samarali ishlatish natijasi bo'lib, ular iqtisodiyotning naqadar erkinligiga, mulkdorlarning faolligiga bog'liq bo'ladi. Daromadlar tarkibida xususiy mulk – ishchi kuchi daromadini tashkil etuvchi ish haqi salmog'i past bo'lgani holda tadbirkorlik daromadi, tomorqa daromadi salmog'i yuqoriligi kuzatiladi;

- mulkdan kelgan daromadlarni ikki guruhga ajratish kerak: biri – mulk-ishchi kuchi daromadi, unga ish haqi va tadbirkorlik qobiliyati natijasida yaratilgan me'yoriy foyda; ikkinchisi – kapital mulk daromadi, unga iqtisodiy foyda, foiz, dividend va ijara puli kiradi. Tadbirkorlik, yakka tartibdagi mehnat va tomorqa bergan tushumlarda mehnat va kapital mulk daromadlari sintezlanadi. Mulkdorlar turli usulda va shaklda topgan daromadlari o'sishi mulkchilikning ijtimoiy jihatlarini kuchaytiradi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, aholi daromadlari tarkibi bozor iqtisodiyotiga o'tishdagi islohotlarning borishi bilan izchil o'zgarib, yangicha ahamiyat kasb etib bormoqda. Uning tarkibidagi ish haqi ulushi deyarli o'zgarmagan holda xususiy tadbirkorlikdan, shaxsiy yordamchi xo'jaliklardan va oilalarning o'z mulkidan olingan daromadlari va shunga o'xshash daromadlar shakllanib takomillashib bormoqda. Davlat hisobidan beriladigan turli imtiyozlar va ijtimoiy transfertlar ulushi kamayish tendensiyasiga ega bo'lmoqda.

Hududlar bo'yicha aholi umumiy daromadlarining tarkibida mehnat faoliyatidan olingan daromadlar va transfertlar daromadlar yuqori salmoqqa ega (8.3.3-jadval).

8.3.3-jadval

Aholi umumiy daromadlarining tarkibi, foizda (jami umumiy daromadlar = 100%)

	Birlamchi daromadlar						Transfert-lardan daromadlar	
	ishlab chiqarishdan olingan				mol-mulkdan olingan			
	Mehnat faoliyatidan		shaxsiy iste'mol uchun o'zida ishlab chiqarilgan xizmatlardan					
	2013	2016	2013	2016	2013	2016	2013	2016
O'zbekiston Respublikasi	66,6	73,3	1,8	2,4	3,0	4,0	28,6	20,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Respublikamizda aholining nominal umumiy daromadlari 2013 yilda 95676,0 mlrd.so'mni, 2016 yilda esa 145393,0 mlrd.so'mni tashkil etib, jon boshiga hisoblaganda mos ravishda 3163,6 va 4565,2 ming so'mga teng bo'lgan. Keyingi yillarda bu ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (8.3.4-jadval).

8.3.4-jadval ma'lumotlari shundan dalolat beradiki, 2016- yilda 2013- yilga nisbatan aholining umumiy daromadlari 1,52 martaga, real umumiy daromadlari esa 1,54 martaga oshgan bo'lsa, jon boshiga hisoblaganda bu ko'rsatkichlar mos ravishda 1,44 va 1,46 martaga teng bo'lgan.

8.3.4-jadval

Aholi umumiy daromadlarining o'sish sur'atlari (o'tgan yilga nisbatan, foizda)

Ko'rsatkichlar	Yillar						2016 yil 2013 yilga nisbatan, marta
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Aholining umumiy daromadlari	131,4	123,8	123,5	115,2	111,6	118,2	1,52
Aholining real umumiy daromadlari	122,4	115,5	115,4	108,2	105,8	112,0	1,54
Aholi jon boshiga umumiy daromadlar	127,9	122,0	121,6	113,3	109,7	116,2	1,44
Aholi jon boshiga real umumiy daromadlar	119,2	113,8	113,7	106,4	103,9	110,0	1,46

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Hududlar bo'yicha 2016- yilda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan umumiy daromadlar hajmini respublikaning umumiy darajasiga taqqoslaganimizda eng yuqori ko'rsatkich Toshkent shahriga (2,24 marta), Navoiy (166,4%), Buxoro (117,8%) va Toshkent (114,3%) viloyatlariga to'g'ri kelgan bo'lsa, eng past ko'rsatkich Qoraqalpog'iston Respublikasiga (68,4%), Jizzax (74,9%) va Namangan (75,1%) viloyatlariga to'g'ri kelgan (8.3.5-jadval).

8.3.5-jadval

Hududlar bo'yicha aholi jon boshiga umumiy daromadlar (ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	Yillar				2016- yilda respublikaning umumiy darajasiga nisbatan, foizda
	2011	2012	2013	2016	
O'zbekiston Respublikasi	2133,3	2601,9	3163,6	4565,2	
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1551,8	1894,8	2216,9	3193,5	68,4
viloyatlar:					
Andijon	1969,3	2376,7	2906,5	3945,2	86,4
Buxoro	2582,1	3168,8	3846,2	5375,6	117,8
Jizzax	1495,1	1787,1	2212,6	3420,0	74,9
Qashqadaryo	1755,1	2161,9	2630,5	3650,4	80,0
Navoiy	3713,6	4211,6	5043,6	7594,8	166,4
Namangan	1579,8	1980,2	2376,6	3430,5	75,1
Samarqand	1842,8	2309,1	2789,3	3941,5	86,3
Surxondaryo	1734,5	2131,7	2591,3	3607,8	79,0

Sirdaryo	2064,7	2570,1	3301,2	4814,4	105,5
Toshkent	2418,5	2813,8	3399,2	5216,7	114,3
Farg'ona	1741,6	2223,5	2663,7	3622,6	79,4
Xorazm	2018,9	2501,5	3112,1	4241,6	92,9
Toshkent sh.	4295,0	5203,4	6449,1	10251,3	224,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Aholi daromadlarining o'sishida iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lgan xodimlarning ish haqi darajasining oshishi muhim ahamiyatga egadir. Respublika bo'yicha 2014 yilning dekabrda o'rtacha oylik nominal ish haqi 1366,9 ming sumga teng bo'lib, bu ko'rsatkich o'rtacha darajaga nisbatan sanoatda 159,8 foizni, qurilishda 145,5 foizni, o'rmon xo'jaligida 52,7 foizni, transport va aloqada 135,7 foizni, savdo va umumiy ovqatlanishda 132,0 foizni, sog'liqni saqlash va jismoniy tarbiyada 70,1 foizni tashkil etgan (8.3.6-jadval).

8.3.6-jadval

Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha dekabr oyida o'rtacha oylik nominal hisoblangan ish haqi¹⁾ (ming so'm)

Ko'rsatkichlar	2013- yil		2014- yil	
	ming so'm	jamiga nisbatan, foizda	ming so'm	jamiga nisbatan, foizda
Jami	1203,1	100,0	1366,9	100,0
shu jumladan tarmoqlarda:				
sanoat	1907,1	158,5	2183,9	159,8
qurilish	1853,3	154,0	1988,8	145,5
o'rmon xo'jaligi	577,9	48,0	720,4	52,7
transport va aloqa	1649,1	137,1	1855,4	135,7
savdo, umumiy ovqatlanish, ta'minot, tayyorlov	1642,3	136,5	1804,0	132,0
uy-joy kommunal xo'jaligi, aholiga maishiy xizmat ko'rsatishning noishlab chiqarish turlari	1047,2	87,0	1272,1	93,1
sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiy va ijtimoiy ta'minot	851,7	70,8	958,3	70,1
ta'lim, madaniyat, san'at, fan va ilmiy xizmat ko'rsatish	935,7	77,8	1057,2	77,3
moliya, kredit va sug'urta	1838,3	152,8	2164,3	158,3
boshqa tarmoqlar	881,1	73,2	1073,4	78,5

¹⁾ Qishloq xo'jaligi korxonalari hamda kichik tadbirkorliksiz

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan

8.3.6-jadval ma'lumotlariga ko'ra, 2014- yilda o'rtacha oylik ish haqining darajasi jamiga nisbatan sanoatda 59,8 foizga, qurilishda 45,5 foizga yuqori bo'lib, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va ijtimoiy ta'minotda 29,9 foizga, ta'lim, madaniyat, san'at, fan va ilmiy xizmat ko'rsatishda 22,7 foizga past bo'lgan. Bu esa aynan shu tarmoqlarda ish haqini oshirish imkoniyatlarini kengaytirishni taqazo etadi.

Aholi daromadlarining o'sishi o'z navbatida aholi jon boshiga chakana savdo tovar aylanmasining va aholiga ko'rsatiladigan pullik xizmatlar hajmining oshishiga olib keladi.

Aholi jon boshiga chakana savdo tovar aylanmasi amaldagi narxlarda respublikada 2013- yil va 2014- yillarda mos ravishda 1549,5 va 1890,1 ming so'mni tashkil etib, eng yuqori ko'rsatkich 2014- yilda Toshkent shahriga (2,836 marta), Navoiy (143,1%), Toshkent (117,8%) va Buxoro (110,4%) viloyatlariga to'g'ri kelgan bo'lsa, eng past ko'rsatkichlar Sirdaryo (70,2%), Namangan (72,0%) va Xorazm (72,9%) viloyatlariga hamda Qoraqalpog'iston Respublikasiga (59,8%) to'g'ri kelgan. 2014- yilda aholi jon boshiga chakana savdo tovar aylanmasining 46,9 foizi oziq-ovqat tovarlariga, 53,1 foizi noziq-ovqat tovarlariga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2013- yilda mos ravishda 46,4 va 53,6 foizni tashkil etgan.

Aholi jon boshiga chakana savdo tovar aylanmasining o'sish sur'ati 2014- yilda 2013- yilga nisbatan respublika bo'yicha 111,4 foizni tashkil etgan bo'lib, Qoraqalpog'iston Respublikasida 116,3 foizga, Samarqandda, Navoiy va Sirdaryo viloyatlarida 113,0 foizga, Xorazm va Farg'ona viloyatlarida 107,4 va 106,8 foizga teng bo'lgan.

Aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar hajmi 2014- yilda 22392,4 mlrd.so'mni tashkil etib, uning 72,2 foizi shahar joylariga to'g'ri kelgan, jon boshiga 728,0 ming so'mga teng bo'lgan. Bu ko'rsatkichning asosiy qismi, ya'ni 86,3 foizi nodavlat sektori tomonidan amalga oshirilgan. Pullik xizmatlarning umumiy hajmi taqqoslama narxlarda 2013- yilda 12,9 foizga, 2014 yilda esa 10,1 foizga oshgan (8.3.7-jadval). Aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar tarkibida asosiy o'rinni transport (25,4%), uy-joy kommunal (16,2%), aloqa (15,6%), maishiy (9,7%) va ta'lim (8,7%) sohalari egallaydi.

8.3.7-jadval

Aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar hajmining asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	2013 yil	2014 yil
Aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar – jami, mlrd.so'm	18146,8	22392,4
jumladan:		
shahar joylarda	12975,4	16180,6
qishloq joylarda	5171,4	6211,8
Aholi jon boshiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar, ming so'm	600,0	728,0
Aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar hajmining xo'jalik birliklari mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlanishi, mlrd.so'm		
Davlat	3098,7	3068,0
nodavlat	15048,1	19324,4
Aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar, o'tgan yilga nisbatan foizda	112,9	110,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan

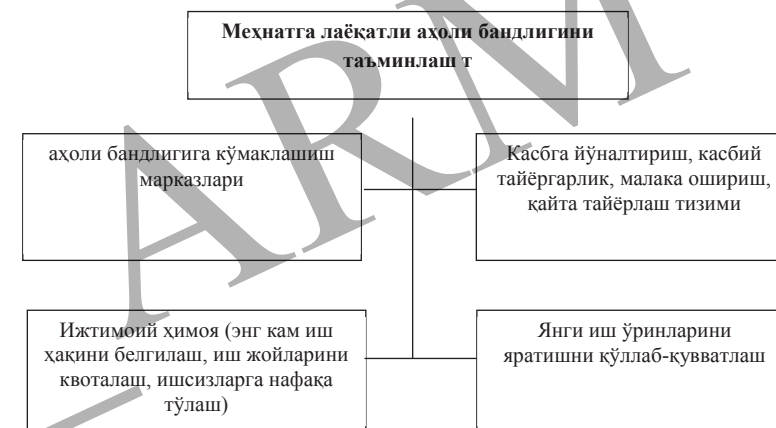
Keyingi yillarda aholiga ko'rsatilgan maishiy xizmatlar hajmi ham ko'payib, taqqoslama narxlarda 2013- yilda 120,5 foizni, 2014 -yilda esa 121,3 foizni tashkil etgan.

8.4. Aholi daromadlari va ularning shakllanish jarayonlarini maxsus statistik usullarda tahlil qilish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta'minlash, ishsizlikni bartaraf etish va mehnat bozorini tartibga solish bo'yicha ijtimoiy-iqtisodiy siyosat olib boradi. Chunki, mehnat salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, aholi turmush darajasini farovonlashtirish va yuksak taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga qo'shilishning muhim manbai bo'lib hisoblanadi.

Bugungi kunda, O'zbekistonning deyarli barcha hududlarida ishchi kuchini ortiqchaligi mavjud va mehnat bozorida taklif talabdan yuqoridir. Shu bois ishlashni hohlovchilarning mehnat bozorida erkin harakat qilish va mustaqil ish bilan ta'minlanishi uchun davlat fuqarolarga ish bilan ta'minlash turini, shu jumladan, turli mehnat rejimidagi ishni tanlash erkinligini; ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishdan va mehnat shartnomasini g'ayriqonuniy ravishda bekor qilishdan himoyalashni; maqbul ishni tanlash va ishga joylashishga bepul yordam

berishni; har kimga kasb va ishga ega bo'lishda; mehnat qilish va ish bilan ta'minlanish shart-sharoitlarida, mehnatga haq to'lashda, xizmat pog'onasidan yuqorilab borishda teng imkoniyatlar yaratishni; yangi kasbga (mutaxassislikka) bepul o'qitishni, mahalliy mehnat organlarida yoki ularning yo'llanmasi bilan boshqa o'quv yurtlarida stipendiya to'lab malakasini oshirishni; boshqa joyga ishga qabul qilinganda sarf qilingan moddiy xarajatlar uchun qonun hujjatlariga muvofiq kompensatsiya to'lashni kafolatlaydi.

8.4.1-rasm. O'zbekistonda mehnatga layoqatli aholi bandligini ta'minlashning yaxlit tizimi

Ish bilan band bo'lganlarning mulkchilik shakli bo'yicha taqsimlanishida ham ijobiy o'zgarishlar sodir bo'lib, 2010- yilda umumiy ish bilan band bo'lganlarning 20,7 foizi davlat tasarrufidagi korxonalar va tashkilotlarda xizmat qilgan bo'lsalar, 2016 -yilda ushbu ulush 17,5 foizga kamaygan. 2010- yilda nodavlat sektorda ish bilan band bo'lgan 9 218,2 ming kishidan 10 968,0 ming kishiga oshgan. (8.4.1-jadval)

8.4.1– jadval

O‘zbekiston Respublikasi mehnat bozorida ish bilan band bo‘lganlarning 2010–2016 yillarda mulkchilik shakli bo‘yicha taqsimlanishi¹⁰

Mulkchilik shakllari	2010 y.		2015 y.		2016 y.	
	Ming kishi	jamiga nisbatan, %	Ming kishi	jamiga nisbatan, %	Ming kishi	jamiga nisbatan, %
Davlat	2410,2	20,7	2341,3	17,9	2 330,4	17,5
Nodavlat	9218,2	79,3	10717,0	82,1	10968,0	82,5
JAMI	11628,4	100,0	13 058,3	100,0	13 298,4	100,0

2016- yilda 2010- yilga nisbatan ish bilan band aholi soni qo‘shimcha 14,4 foiz bo‘lsa, nodavlat sektorda esa ish bilan band bo‘lganlar salmog‘i 2010 yildagi 79,3 foizdan 2016- yilda 82,5 foizga oshgan, ya‘ni 3,2 foiz punkt.

Ish bilan bandlikni oshirishni muhim omillaridan biri bu ishga joylashtirishdir.

2017- yilda aholi bandligiga ko‘maklashish markazlarida ishga joylashtirish masalasi bo‘yicha ro‘yxatga 271,9 ming kishi olingan. Ularning 12,0 foizi Andijon, 11,6 foizi Farg‘ona, 10,8 foizi Namangan, 10,3 foizi Samarqand, 8,4 foizi Toshkent viloyatlari hissasiga to‘g‘ri kelgan.

2017- yilda ish qidiruvchi sifatida ro‘yxatga olingan 271,9 ming kishidan 229,9 mingtasi (84,6 foiz) ish bilan ta‘minlangan. Ularning 51,1 foizi 16-30 yoshdagilar hissasiga to‘g‘ri kelgan.

Ish so‘rab murojat qilgan 16-30 yoshdagilarning 51,1 foizi, ayollarning 46,5 foizi, qishloq joydagilarning 74,8 foizi ish bilan ta‘minlangan.

Respublikada mustaqillik yillarida ish bilan band aholi soni (o‘rtacha yillik) 8,2 mln.kishidan (1991- y) 2017- yilda 13,5 mln. kishiga etdi, ya‘ni 1,6 barobarga oshdi. Ish bilan bandlarning umumiy soni o‘zgarishi bilan bir qatorda uning tarmoqlararo tarkibida ham muhim, o‘zgarishlar ro‘y berdi. (4.1.2-jadval)

Oldinlari Respublikada ish bilan band aholini asosan qishloq xo‘jaligi, sanoat, qurilish tarmoqlariga ko‘pchilikni tashkil etsa (50 foizdan ortiq) keyingi yillarda

¹⁰ O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi.

ishchi kuchi xizmat ko‘rsatish tarmoqlariga ko‘chib o‘ta boshladi. Ish bilan bandlar sonini turizm, savdo va umumiy ovqatlanish tarmoqlarida ortishini, jahon tajribasidan kelib chiqqan holda, ijobiy holat deb ta‘kidlash mumkin.

4.1.2 – jadval

O‘zbekiston Respublikasi mehnat bozorida ish bilan band bo‘lganlarning 2010–2017 yillarda tarmoqlararo taqsimlanishi¹¹

	Ming kishi		Jamiga nisbatan, %	
	2010 y.	2017 y.	2010 y.	2017 y.
1	2	3	4	5
Jami	11 628,4	13 520,3	100,0	100,0
shu jumladan:				
qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi	3 118,1	3 686,5	26,8	27,3
Sanoat	1 605,7	1 825,2	13,8	13,5
Qurilish	1 033,7	1 290,0	8,9	9,5
Savdo	1 235,6	1 480,4	10,6	11,0
tashish va saqlash	509,9	655,0	4,4	4,8
yashash va ovqatlanish bo‘yicha xizmatlar	249,2	313,3	2,1	2,3
axborot va aloqa	53,1	64,3	0,5	0,5
moliyaviy va sug‘urta faoliyati	69,9	68,1	0,6	0,5
ta‘lim	1 102,0	1 106,4	9,5	8,2
sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish	596,2	602,4	5,1	4,5
san‘at, ko‘ngil ochish va dam olish	64,4	65,4	0,6	0,5
boshqa turdagi xizmatlar ko‘rsatish	1 990,6	2 363,3	17,1	17,4

Aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi aholining daromadlarini yig‘indisi va ularning tashkil topish manbalari, xarajatlari miqdori va tarkibini ifodalaydi. Aholi pul daromadlari ijtimoiy hayotda muhim o‘rin tutib, statistikada “aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi” xisobotlari, “uy xo‘jaligi byudjetini anketa orqali tekshirish” so‘rovnomalari orqali o‘rganiladi.

Globalshuv sharoitida respublikamizda bozor tamoyillaridan kelib chiqib, aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi tarkibida bir qancha o‘zgarishlar yuz

¹¹ O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari.

bermoqda. Masalan, avval aholi pul daromadlari tarkibida dividend, foiz, tadbirkorlikdan va chet-el valyutasini sotishdan tushgan daromadlar aks etmas edi. Hozirgi kunda bu daromadlar aholi daromadlarida salmoqli o'ringa ega. Aholi xarajatlariga esa bank bilan hisob-kitob qilish uchun plastik kartochkalarni sotib olish, korxonalar aksiyalarini sotib olish, chet-el valyutalarini sotib olish va shu kabi xarajatlar qo'shilgan.

Dividend—bu foydaning aksiyadorlarga ulush sifatida tegadigan qismi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan sari dividendning aholi daromadlaridagi salmog'i ortib boradi, chunki aholining tobora ko'proq qismi aksiyadorlarga aylanadi. Aksiyadan olinadigan nominal daromad (A_n) quyidagicha aniqlanadi:

$$A_H = \frac{D}{AK} \cdot 100\%$$

bu erda: D —dividend; AK —aksiya qiymati.

Aksiyadan olinadigan real daromadni hisoblash uchun inflyasiyaning ta'siri inobatga olinadi:

$$A_{rd} = A_n \times I_p$$

bu erda: I_p —umumiy narx indeksi.

Foiz—bu pul egasi o'z pulini o'zgalarga qarzga berganligi uchun oladigan daromadi. Foiz qarzga berilgan pul summasiga nisbatan ulush darajasida belgilanadi, ya'ni foiz stavkasi aniqlanadi:

$$\Phi_n = \frac{KD}{KC} \cdot 100\%; \quad KD = KC \cdot \Phi_n; \quad \Phi_r = \Phi_n \cdot I_p$$

bu erda: F_n —nominal foiz stavkasi; KD —ko'zlangan daromad; KC —qarz summasi; F_r —real foiz stavkasi; I_p —umumiy narx indeksi.

Aholining turmush darajasini iqtisodiyotda quyidagi ko'rsatkichlar xarakterlab beradi: jon boshiga to'g'ri kelgan yalpi ichki mahsulot; nominal va real daromad indeksleri; turmush qiymati indeksi; inson barkamolligi indeksi; aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi; yashash minimumi va boshqalar. Ushbu ko'rsatkichlar qiymat-pul ko'rsatkichlari bo'lib, aholining hayotiy ehtiyojlarini

qondirish me'yorini aks ettiradi. Aholi jon boshiga yaratilgan yalpi ichki mahsulot iqtisodiy taraqqiyotni va aholi turmush darajasini ifodalaydi:

$$K = \frac{YAIM}{A}$$

bu erda: K —aholi turmush darajasi koeffitsenti;

A —aholining o'rtacha yillik soni.

Tahlillarimiz ko'rsatishicha, aholi turmush darajasining yuksalishi uchun YAIMning o'sish sur'ati aholining o'sish sur'atidan yuqori bo'lishi lozim. Buni aniqlash uchun turmush darajasi indeksini xisoblash kerak:

$$I_{t.d.} = K_1 : K_0$$

bu erda: $I_{t.d.}$ —aholi turmush darajasi indeksi.

Agar $I_{t.d.} > 1$ dan katta bo'lsa, iqtisodiy o'sish sodir bo'lgan, binobarin aholi turmush darajasi oshgan. Agar $I_{t.d.} < 1$ dan kichik bo'lsa, aksincha. Agar $I_{t.d.} = 1$ bo'lganda aholi turmush darajasi ham o'zgarmagan.

Aholining nominal va real daromadlari. Aholining nominal daromadi — aholining o'z mulkidan (renta, foyda, foiz) olgan daromadlari bilan mehnat tufayli olgan daromadlari (ish haqi, tadbirkorlik daromadi) yig'indisi sifatida ifodalanadi.

Lekin nominal daromad bu aholining turmush darajasini etarli darajada baholay olmaydi. Chunki bu daromadlar joriy iste'mol narxlarida ko'rsatiladi. Shuning uchun aholining real daromadini hisoblashga ehtiyoj tug'iladi.

Real daromad aholining jami pul daromadlaridan turli to'lovlar (soliqlar, ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar) ajratib tashlangandan so'nggi qolgan pul daromadini iste'mol narxleri indeksiga bo'lish yordamida aniqlanadi:

$$RD = \frac{\text{Nominal daromad} - \text{turli xil to'lovlar}}{\text{Iste'mol narxleri indeksi}}$$

Real daromad iste'mol tovarlari va turli xil xizmatlarda ifodalangan daromad bo'lib, pul daromadining xarid qobiliyatini bildiradi, aholi turmush darajasini umumlashgan holda xarakterlaydi.

Aholi pul xarajatlari va jamg'armalarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimi. Aholi

pul xarajatlariga quyidagilar kiradi:

1. Tovarlar va xizmatlarni sotib olish. Ularga turli shoxobchalardan sotib olingan tovarlar, xizmatlarni to'lash va boshqa xarajatlar, shu jumladan: uy-joy va maishiy xizmatlar to'lovi, kommunal xizmatlar uchun to'lovlar, maorif xizmatlari uchun to'lovlar, dam olish, sanatoriya yo'llanmalari uchun to'lovlar, tibbiyot va turizm uchun to'lovlar, kino, teatr, turli tomoshalar uchun to'lovlar, transport va aloqa xizmatlari uchun to'lovlar kiradi.

2. Majburiy va ko'ngilli to'lovlar. Ularga soliq va yig'imlar, sug'urta uchun to'lovlar, qarzlarni to'lash, lotereya biletlarini sotib olish, tovar krediti uchun foiz to'lovlari, nafaqa fondi uchun to'lovlar.

3. Omonatga qo'yilgan va qimmatli qog'ozlarga qilingan sarflarning o'sishi. Xususan: bankga qo'yilgan omonatlarning o'sishi; ichki zayomlarni sotib olish; sertifikatlarni sotib olish; bank bilan hisob-kitob qilish maqsadida plastik kartochkalarni sotib olish; korxonalar aksiyalarini sotib olish; uy-joy sotib olish;

4. Chet el valyutalarini sotib olish.

5. O'tkazmalar bo'yicha yuborilgan pullar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Turmush darajasi haqida tushuncha.
2. Turmush darajasini baholash yo'nalishlari.
3. Turmush darajasini baholashda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimi.
4. Aholi daromadlari va uni statistik o'rganish.
5. Aholi daromadlari va jamg'armalari ko'rsatkichlari.
6. Aholining moddiy boylik va xizmatlar iste'mol qilish ko'rsatkichlari.

GLOSSARIY

Statistik nazorat, bunda kuzatish obyektlari qamrovining to'laligi; barcha zarur grafa va qatorlar to'liq to'ldirilganligi; zarur rekvizitlar; manzil, sana, imzo, muhrlarning borligi tekshiriladi.

Arifmetik nazorat, u miqdor bog'langan ko'rsatkichlarga asoslanadi (masalan, tashkil etuvchi elementlar yig'indisi yakundan katta bo'la olmaydi);

Mantiqiy nazorat, u sifat bog'lanishiga asoslanadi (masalan, 5-6 yoshli bola oliy ma'lumotga ega bo'la olmaydi).

XMT – Xalqaro Mehnat Tashkiloti.

XMB – Xalqaro mehnat byurosi.

Mehnatga layoqatlilik yoshi bo'yicha guruh, BMT Statistika kommissiyasi tavsiya etgan.

Hududiy guruh – mamlakatlarni qit'alar hamda mamlakatlar birlashmalari bo'yicha hamkorlik va rivojlanish tashkiloti, va boshqalaroshqalar bo'yicha **xalqaro darajada** guruhlash.

Ish bilan bandlik maqomi bo'yicha guruh – XMT ishlab chiqqan ish bilan bandlik maqomining xalqaro tasnifiga asoslanadi.

Kasbiy guruh, uning asosida XMT qabul qilgan kasblarning xalqaro standart asosida yotadi, bu tasnif 4 bosqichdan iborat bo'ladi.

Potensial mehnat resurslariga mehnat yoshidagi mehnatga layoqatli kiritiladi.

Haqiqiy mehnat resurslari – iqtisodiy faoliyat bilan band bo'lganlar.

YOllanma xodimlar. Ishlovchilarning eng ko'p sonli guruhi bo'lib, u mehnat shart-sharoitlari va unga haq to'lash to'g'risida har qanday mulkchilik shaklidagi korxonalar yoki alohida shaxs bilan mehnat shartnomasi (kontrakt, bitim) tuzgan shaxslarni o'z ichiga oladi.

Ish beruvchilar. Bu guruhga mustaqil yoki bir yoki bir necha sheriklar bilan birga ishlab, doimo “yollanma ishchi” sifatida bir yoki bir necha xodimlarni yollaydigan xodimlar kiritiladi.

O‘z hisobiga ishlaydigan shaxslar. Bu guruhga qoidaga ko‘ra, mustaqil yoki sheriklar bilan ishlaydigan va doimiy asosda hech qanday yollanma ishchilarni yollamaydigan shaxslar kiritiladi.

Ishlab chiqarish shirkat a‘zolari. Bu guruhga shirkatlarning faol (ishlaydigan a‘zolari hisoblanadigan shaxslar kiritiladi.

Oilaning yordam beruvchi a‘zolari. Oilaviy korxonalar (biznes)da faoliyatni shu uy xo‘jaligida yashovchi qarindosh boshqaradigan shaxslar oilaning yordam beruvchi a‘zolari hisoblanadi.

Ish bilan bandlik maqomi bo‘yicha tasniflanmaydigan xodimlar. Bu guruhga ilgari daromad keltiradigan mehnat faoliyati bilan band bo‘lmagan ishsizlar va zarur axborotning etarli emasligi yoki qandaydir boshqa sabablar tufayli yuqorida aytib o‘tilgan guruhlardan birortasiga ham kiritish mumkin bo‘lmagan shaxslar kiritiladi.

Iqtisodiy nafaol aholi – ishchi kuchi tarkibiga, ya‘ni bandlar va ishsizlar qatoriga kirmaydigan, tekshirilayotgan yoshdagi aholi.

Doimiy xodimlar soni – ishga qabul qilish buyrug‘ida muddati ko‘rsatilmagan xodimlar kiritiladi.

Ro‘yxatdagi xodimlar soni – ishga qabul qilish haqida buyruq chiqqan kundan boshlab, to‘ ishdan bo‘shatish haqida buyruq chiqquncha ro‘yxatda bo‘lganlar kiritiladi.

Vaqtincha xodimlar soni – ikki oy muddatgacha yoki vaqtincha ishlamayotgan xodimlar o‘rniga ishlashga 4 oygacha qabul qilinganlar kiritiladi.

Mavsumiy xodimlar – olti oygacha mavsumiy ish bajarish uchun qabul qilinganlar kiritildi.

Ichki migratsiya – davlat miqyosida bir ma‘muriy-hududiy birlikdan boshqasiga ko‘chish.

Tashqi migratsiya – davlat chegarasidan o‘tish bilan bog‘liq bo‘lgan harakat.

Doimiy migratsiya – belgilangan muddat oralig‘ida mazkur davlatga doimiy istiqomat qilish uchun ko‘chib kelganlar yoki undan ko‘chib ketganlar soni bilan ta‘riflanadi.

Mayatnik migratsiya – bir haftadan kam bo‘lgan muddatdaga ishga doimiy istiqomat qiluvchi makondan xarakati tushuniladi.

Potensial taklif hajmi – mehnatga layoqatli aholining butun aholi soni va tarkibi, sog‘lig‘ining holati va mehnatga layoqatlilik darajasi, aholining hududiy joylashishi va joydan-joyga ko‘chishi va x.k.

Haqiqiy taklif hajmi – iqtisodiy faol aholining soni va tarkibiy tuzilishi ko‘rsatkichlari yordamida aks ettiriladi.

Tuzilmaviy ishsizlik – ishchi kuchi talab va taklifi miqdorini kasbiy va geografik nomuvofiqligi oqibati hisoblanadigan ishsizlik.

Texnologik ishsizlik – iqtisodiyotning ayrim tarmoqlaridagi ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlariga bog‘liq bo‘lgan ishsizlik.

Friksion ishsizlik – yangi ish o‘rni yoki turar joyini izlash maqsadida ishdan ixtiyoriy ketish bilan bog‘liq ishsizlik.

Mavsumiy ishsizlik – faqat ma‘lum davrlarda (masalan, qishloq xo‘jaligi ishlari qizg‘in davrda) ishga ega bo‘ladigan, yilning boshqa davrlarida band bo‘lmaydigan shaxslarga xos ishsizlik.

Ishlagan kishi-kun – ishchining ishga kelib tushgan kuni hisoblanadi.

Ishlagan kishilar soati haqiqiy ishlagan ish vaqti, o‘lchov birligi hisoblanadi.

Kalendar vaqt fondi – ishga kelgan kishi kunlar + ishga kelmagan kishi kunlar.

Tabel vaqt fondi – kalendar vaqt fondidan bayram va dam olish kunlari fondiga kamroqdir.

Maksimal imkoniyatli vaqt fondi – tabel vaqt fondidan navbatdagi ta‘til kunlari fondiga nisbatan kamroqdir.

Mehnat unumdorligi – vaqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

Mehnat talabchanligi – mahsulot birligiga sarf etilgan ish vaqt.

Mehnat haqi aholining pul va natura ifodasidagi barcha daromadlari bo'lib, u iqtisodiy faoliyat jarayonida hosil bo'ladi va ish haqi, choy puli va boshqalaroshqalarni o'z ichiga oladi.

Asosiy nafaqa – davlat tomonidan nafaqa yoshiga etgan barcha fuqarolar, ularning ish stajlaridan qat'iy nazar to'lanadigan nafaqa.

Qo'shimcha nafaqa – miqdori aholining iqtisodiy faoliyati ishtirok etishiga bevosita bog'liq nafaqa bo'lib, u quyidagi elementlardan tarkib topadi:

- ish haqi darajasiga ko'ra davlat nafaqasidan;
- korxonlarning nafaqa rejasi bo'yicha nafaqadan;
- xodimning shaxsiy nafaqa rejasi bo'yicha nafaqadan.

Davlat nafaqasi – davlat tomonidan faqat yollanma ishchilarga asosiy nafaqadan tashqari to'lanadigan va boshqalarutun ish stajiga o'rtacha hisoblangan nafaqasi.

Fondlar koeffitsienti daromadlar umumiy hajmida aholini eng ko'p va eng kam ta'minlangan guruhlar daromadlari yoki ularning ulushlari o'rtacha qiymatining nisbatidir.

Tabaqalashning detsil (kvantil) koeffitsienti eng ko'p ta'minlangan aholi darajasi minimal qiymatining eng kam ta'minlangan 10 % (20 %) aholi daromadlari darajasining minimal qiymatiga nisbati sifatida hisoblanadi.

IPRI – inson potentsialining rivojlanish indeksi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi qonunlari, me'yoriy hujjatlari

- 1.1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2018.
- 1.2. "O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksini tasdiqlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Qonuni. 1995- yil 21- dekabr.
- 1.3. O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida" gi qonuni /13 yanvar 1992- y. qabul qilingan, 1 may 1998 -y. 616–I sonli yangi tahrir.
- 1.4. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Davlat statistikasi to'g'risida //Xalq so'zi, 2002- yil 26- dekabr.
- 1.5. "Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Qonunchilik palatasi tomonidan 2008- yil 11- noyabrda qabul qilingan, Senat tomonidan 2009- yil 27- martda ma'qullangan. №O'RQ–210, 2009 y. 16- aprel.
- 1.6. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. – T.: Iqtisodiyot huquq dunyosi, 2007. – 103 b.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va Vazirlar

Mahkamasining qarorlari

- 2.1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk va tadbirkorlik rivojini himoyalash to'g'risida"gi 5–sonli Farmoni. 1994- yil 21- yanvar //Oliy majlisi axborotnomasi. –T., 1994.
- 2.2. Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. // Xalq so'zi, 2002- yil 26- yanvar.
- 2.3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yirik sanoat korxonalarini bilan kasanachilikni rivojlantirish asosidagi ishlab chiqarish va xizmatlar o'rtasida kooperatsiyani kengaytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 3706–sonli Farmoni. 2006- yil 5- yanvar.

- 2.4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aholining ijtimoiy himoya qilish tizimi yanada takomillashtirish va mustahkamlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi Farmoni. //Xalq so‘zi, 2007- yil 20- mart, №55.
- 2.5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta‘minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to‘g‘risida” gi 4058–sonli Farmoni. 2008- yil 28- noyabr.
- 2.6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ijtimoiy himoya yili” davlat dasturi to‘g‘risidagi Qarori. //Xalq so‘zi, 2007- yil 24- yanvar.
- 2.7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aholi bandligini oshirish hamda mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish organlari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-616-sonli Qarori. 2007- yil 6- aprel. // Oliy majlis axborotnomasi. -T., 2007. №. 4.
- 2.8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat statistika organlari tizimining dasturiy-texnikaviy ta‘minoti va kadrlarining professional malakasi darajasini oshirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 999–sonli Qarori. 2008- yil 13- noyabr.
- 2.9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tashqi mehnat migratsiya tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 3839-sonli qarori 2018- yil 5- iyul.
- 2.10 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aholi bandligini ta‘minlash borasidagi ishlarni takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 3856-sonli qarori 2018- yil 14- iyul.
- 2.11 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aholining ijtimoiy zaif qatlami bandligini ta‘minlashni rag‘batlantirishning tashkiliy chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-3782-sonli 2018- yil 11- iyun.
- 2.12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aholi bandligini ta‘minlash bo‘yicha olib borilayotgan ishlar natijadorligi va samaradorligini oshirishda mahalliy ijro hokimiyati va iqtisodiy kompleksning hududiy organlari rahbarlarining

shaxsiy mas‘uliyatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 960-sonli 2017- yil 6- may.

- 2.13. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo‘lmagan aholini hisobga olish metodikasini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 106–sonli Qarori. 2007- yil 24- may.
- 2.14 O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Kasanachilikni tashkil etishni takomillashtirish hamda mahalliy davlat hokimiyati va xo‘jalik boshqaruvi organlari rahbarlarining uni rivojlantirish parametrlari bajarilishi yuzasidan javobgarligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 146–sonli Qarori. 2008- yil 1- iyul.
- 2.15.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oilaviy tadbirkorlikni hamda hunarmandchilik faoliyatini rivojlantirish va kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 216–sonli Qarori. 2009- yil 29- iyul.
- 2.16. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ijtimoiy muhofazaga muhtoj va ish topishda qiynalayotgan shaxslarni ishga joylashtirish uchun ish o‘rinlarini band qilib qo‘yish tartibi to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida” gi 186–sonli Qarori. 2008- yil 20- avgust.
- 2.17.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilingan ishga qabul qilish uchun eng kichik yosh to‘g‘risidagi konvensiyani hamda bolalar mehnatining og‘ir shakllarini taqiqlash va yo‘q qilishga doir shoshilinch choralar to‘g‘risidagi konvensiyani amalga oshirish chora-tadbirlari haqida”gi 207–sonli Qarori. 2008- yil 12- sentyabr.
- 2.18.Obod turmush yili” Davlat dasturi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori (O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2013 y.).
- 3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentlari asarlari va ma‘ruzalari**
- 3.1 O‘zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo‘lmaydi. T.13. T.: “O‘zbekiston”, 2005. – 448 b.

- 3.2 Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. -T.: “O‘zbekiston”, 2005. – 96 b.
- 3.3 Yuksak malakali mutaxassislar taraqqiyot omili. T.: “O‘zbekiston”, 2005. – 24 b.
- 3.4 Demokratik huquqiy davlat erkin iqtisodiyot talablarini to‘liq joriy etish, fuqarolik jamiyati asoslarini qurish – farovon hayotimiz garovidir. T.: “O‘zbekiston”, 2007. – 64 b.
- 3.5 2009- yil 5- dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 17 yilligiga bag‘ishlangan yig‘ilishda so‘zlagan ma‘ruzasi.
- 3.6 2009 -yilda respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlariga bag‘ishlab Vazirlar Mahkamasida o‘tkazilgan yig‘ilishdagi ma‘ruzasi, Toshkent, // Xalq so‘zi. – T., 2010- yil 30- yanvar.
- 3.7 Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. -T.: O‘zbekiston, 2009. – 56 b.
- 3.8 Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutq/ Sh.M. Mirziyoyev. -Toshkent. O‘zbekiston, 2017.- 56 b.
- 3.9 Mirziyoyev Sh.M., Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash–yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017 y.
- 3.10 Mirziyoyev Sh.M., Tanqidiy tahlil, qat‘iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017 y

4. Kitob va turkum nashrlari

Bir tomlik kitoblar, monografiyalar, darsliklar, maqolalar to‘plami:

a) bir muallifning:

- 4.1. Abdullayev Yo.A. “Statistika nazariyasi”. Darslik. –T.: “O‘qituvchi”, 2003,-214 b.

- 4.2. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti. Darslik. T.: – “MEHNAT”, 2009. – 512 b.
- 4.4. Soatov N.M. Statistika: oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – T.:Ibn Sino, 2003. – 744 s.
- 4.5. Umarova M.A. Iqtisodiyotning notashkiliy sektorida bandlik statistikasi masalalari. “Sotsialno – ekonomicheskie problemy razvitiya integratsionnykh protsessov v usloviyax liberalizatsii natsionalnoy ekonomiki” Sbornik nauchnykh trudov. M.: – 2008. – 172–173 s.
- 4.6. Usmonov B.B. Ijtimoiy statistika. – T.: TDIU, 2007.
- 4.7. Lucas R. E. Tobin and Monetarism: A Review Article. Journal of Economic Literature. – 1981. №6 P. 562.
- 4.8. Ocwald A. The Economic the ory of trade unions: an ntroductionary survey. Scandinavian Jorنال of Economics. –1985. V. 67. P. 160 – 193.
- 4.9. Rosen H. Quandt R. E. Estimating a disequilibrium aggregate labour market. Reviem of Economicsand Statistics – 1978 V. 60. P. 371 – 379.
- 4.10. Rudebush C.D. Testing for Labour market disequilibrium with and exact excess demand disequilibrium model. Review of, Economics and Statistics. – 1986. V. 68. P. 468–476.

b) ikki muallifning:

- 4.11. Abdurahmonov Q.X., Murtazaev B.Ch. Mehnat bozori.– T.: TDIU, 1999. – 100 b.
- 4.12. Гулямов С.С., Холмунинов Ш.Р. Совершенствование планирования трудовых ресурсов АПК региона. –Т.: Мехнат, 1989. – 157 с.
- 4.13. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Методологические проблемы системного изучения деревни. – Новосибирск: Наука, 1977. – 315 с.
- 4.14. Костаков В.Г. Литвяков П.П. Баланс труда. (Содерж и методика разработки). Изд. 2 – е доп. и переработ. М.: Экономика, 1970. 287 с.
- 4.15. Котляр. А.Э. Трубин В.В. Проблемы регулирования перераспределения рабочей силы. – М.: Экономика, 1978. – 168 с.

- 4.16. Попов Ю.Н., Шевчук А.В. Введение в социологии труда и занятости: Учебное пособие. – М.: Дело, 2005.
- 4.17. Руденко Г.Г., Муртозаев Б.Ч. Формирование рынков труда: Учебное пособие. Под ред / проф. Ю.Г.Одева. – М.:Экзамен, 2004.
- 4.18 Хужаев Н., Сатторов Н., Занятость, моделирование и рынок труда. – Т.: Мехнат, 1993. – 192 с.
- 4.19. Эренберг Р. Дж., Смит Р.С. Современная экономика труда: теория и государственная политика. – М.:МГУ,1996. – 624 с.

v) uch muallifning:

- 4.20. Abdurahmonov Q.X., Xolmo‘minov Sh.R., Zokirova N.Q. Personalni boshqarish. Darslik. -T.: O‘QITUVCHI, 2008. – 656 b.
- 4.21. Nabixodjaev A.A., Xujakulov X., Umarova M.A. Xalqaro statistika. – Т.: 2010. – 124 b.
- 4.22. Nabixodjayev A.A., Nasreddinova SH., Maxmudov B.M. Moliyaviy dasturlash. – Т.: Moliya, 2005. – 247 b.
- 4.23. Ubaydullaeva R., Ata – Mirzaev O., Umarova N. O‘zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi. Ilmiy o‘quv qo‘llanma. – Т.: Universitet, 2006. – 96 b.

d) mualliflar jamoasi uchun:

- 4.24. Statistika. Darslik. – Shodiev X.A. tahriri ostida. – Т.: Ibn Sino, 2004. – 355 b.

5. Dissertatsiyalar va dissertatsiya avtoreferati

- 5.1. Alimova G.A. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida ijtimoiy-madaniy infratuzilma va mehnatda bandlik muammolari. Iqtisod fanlar nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. -T., 2002. – 21b.
- 5.2. Аликариев Н.С. Управление трудовыми ресурсами и занятостью в региональных системах: Автореф. дисс. д-ра экон. наук. - Т.: ИК с ВЦ НПО “Кибернетика”, 1991. – 38 с.
- 5.3. Гонорская А.В. Обеспечение занятости трудовых ресурсов Республики Узбекистан с использованием потенциала негосударственных

некоммерческих организаций (на примере женской занятости). Дис... канд. экон. наук. – Т., 2002. – 152 с.

- 5.4. Зуфарова Г.А. Обеспечение занятости трудовых ресурсов и социальная защита в условиях перехода к рыночным отношениям (на примере Андижанского вилоята). Автореф. дисс... канд. экон. наук. – Т., 2001. – 21 с.
- 5.5. Ирисова М.У. Занятость женщин Узбекистана в условиях перехода к рыночным отношениям. Автореф. дисс... канд. экон. наук. – Т., 1995. –23 с.
- 5.6. Исмаилов К.С. Ишчи кучидан фойдаланиш самарадорлиги (Қорақалпоғистон Республикаси кишлок хўжалиги мисолида). Иқтисод фанлар номзоди диссертацияси автореферати.Т., 2000. – 23 с.
- 5.7. Каюмов У.К. Моделирование процессов управления занятостью населения. Автореф. дисс... канд. экон наук. – Т., 1995. – 24 с.
- 5.8. Максакова Л.П. Проблемы обеспечения занятости трудовых ресурсов Республики Узбекистан в переходный период к рынку. Дис... док. экон. наук –Т., 1995. – 309 с.
- 5.9. Ismaylov K.S. Ishchi kuchidan foydalanish samaradorligi (Qoraqalpog‘iston Respublikasi qishloq xo‘jaligi misolida). Iqtisod fanlar nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati.Т., 2000. – 23 s.
- 5.10. Mahkamova Sh.Yu. Bozor islohotlari chuqurlashayotgan sharoitda aholi bandligini tartibga solish. Iqtisod fanlari nomzodi dissertatsiya. Т., 2008. – 155 b.
- 5.11. Mustafaqulov Sh.E. Qishloq ishchi kuchidan foydalanishni istiqbollashtirish. Iqtisod fanlari nomzodi dissertatsiyasi . Т., 2005. – 169 b.
- 5.12. Mo‘minov X.I. Buxoro viloyatida mehnat bozorini shakllantirish va uning faoliyatini rivojlantirish. Iqtisod fanlari nomzodi dissertatsiyasi. Т., 2008. – 148 b.

- 5.13. Raximov A.Sh. Povyshenie urovnya zanyatosti na sele v usloviyax liberalizatsii ekonomiki (na primere Xorezmskogo viloyata Respubliki Uzbekistan). Avtoref. diss... kand. ekon. nauk. – T., 2006. – 22 s.
- 5.14. Toshpulatov A. Qishloq mehnat bozoridagi ishchi kuchiga talab va taklifni istiqbollashtirish (Farg‘ona viloyati Toshloq tumani misolida). Iqtisod fanlar nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. T., 2007. – 22 b.
- 5.15. Utepova G.B. Qoraqalpog‘iston Respublikasi qishloq joylarining demografik rivojlanishi va ishchi kuchi muammolari. Geografiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. T., 2002. – 24 b.
- 5.16. Xolmo‘minov Sh.R. Qishloq mehnat bozorining shakllanishi va rivojlanishini modellashtirish (Samarqand viloyati misolida). Iqtisod fanlar doktori dissertatsiyasining avtoreferati. T., 1998. – 46 b.
- 5.17. Xusinov I.I. Iktisodiyotni erkinlashtirish sharoitida qishloq mehnat bozorini rivojlantirish istiqbollari (Orolbo‘yi mintaqasi misolida). Iqtisod fanlar nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. -T., 2008. – 22 b.

6. Jurnallardagi maqolalarga havolalar

- 6.1 Алимухамедов Б. Рынок труда и социальная защита. Газета «Народное слово», 23 сентября 2004 г.
- 6.2 Aholi o‘sishi va xalq iste‘moli mollarini ishlab chiqarishning hududiy xususiyatlari // O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. – T., 2003. №1-2
- 6.3 Маслова И.С. Эффективная занятость и рынок рабочей силы // Вестник статистики. – М., 1990. №12. С.23-22.
- 6.4 O‘zbekiston iqtisodiyoti. Axborot va tahliliy sharh (ITTM) 2010 yil yanvar-iyun.
- 6.5 Ko‘p ukladli iqtisodiyot sharoitida aholi daromadlari manbai va tarkibining o‘zgarishi // O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi – T., 2003. № 12 son.
- 6.6 Убайдуллаева Р.А. Занятость рынок труда : спорные вопросы и нерешенные проблемы // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1992 №2.С. 46 – 48.

- 6.7 Umarova M.A. Milliy hisoblar tizimida yollanma xodimlarning mehnat haqi hisobi // Iqtisodiyot va ta‘lim. TDIU. T., 2008. №3 – B. 99 – 102.
- 6.8 Хайек Ф. Безработица и денежная политика. Правительство как генератор “делового цикла” // Экономические науки. – М., 1991. №1 С.91 – 95; №11. С. 57 – 66; №12. С. 39 – 48.
- 6.9 Хужакulov X., Qudratova M. Demografik vaziyatning statistik tahlili. // “Moliya” ilmiy jurnali, 2013, 1-son.

6. Vazirliklar va idoralarning me‘yoriy-huquqiy hujjatlari

- 7.1. Типовая инструкция по составлению отчетов о профессиональном и экономическом обучении кадров в народном хозяйстве. Утверждена постановлением Госкомпрогнозстата Республики Узбекистан от 29.08.1994 г., №24.
- 7.2. Инструкция по заполнению отчета о состоянии условий труда, льготах и компенсациях за работу в неблагоприятных условиях труда по форме №1-т (условия труда). Утверждена постановлением Госкомпрогнозстата Республики Узбекистан от 21.09.1995 г., №19.
- 7.3. Инструкция по составлению балансов трудовых ресурсов (отчетных). Государственный департамент статистики Министерства макроэкономики и статистики Республики Узбекистан. Ташкент, 2002.
- 7.4. Инструкция по статистике численности и заработной плате работающих по найму. Государственный департамент по статистике Министерства макроэкономики и статистики Республики Узбекистан. Ташкент, 1999.
- 7.5. Методика и учебно-методическое пособие по составлению баланса трудовых ресурсов и определению лиц, нуждающихся в трудоустройстве. “Ўзбекистон”, Тошкент, 2002.
- 7.6. 1-Т yillik hisobot shakli “2009 yil uchun Mehnat, xodimlar soni va tarkibi to‘g‘risida hisobot”. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining 2009 yil 16 noyabr 4-sonli qarori bilan tasdiqlangan.

8. Simpozium va konferensiyaga havolalar

- 8.1. Nabixodjaev A.A., Xaydarov O., Umarova M.A. Nekotorye osobennosti ucheta i revizii pokazateley gosudarstvennykh finansov. "Yaponiya rivojlanish tajribasi – O'zbekistonda qo'llash istiqbollari" Seminar materiallari Toshkent 2005. 99–106 b.
- 8.2. Nabixodjaev A.A., Umarova M.A. Transmilliy korporatsiyalarni O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga jalb qilish masalalari. "O'zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalar hamda transmilliy korporatsiyalarni jalb qilish muammolari" mavzusidagi Respublika ilmiy - amaliy anjumani.. T.: TDIU – 8 iyun 2007. 174 – 175 b.

9. Rasmiy manbalar

- 9.1. Женщины и мужчины Узбекистана. Статистический сборник. – Т.: Госкомстат Узбекистана, Ташкент, 2004.
- 9.2. Женщины Узбекистана. Бюро «Гендер и развитие», ПРООН/Комитет женщин Узбекистана, Государственный департамент статистики Министерства макроэкономики и статистики Республики Узбекистан, Ташкент, 1999
- 9.3. Занятость населения и безработица. Справочная информация, Международный институт современной политики, 2 февраля 2005 г., www.fastat.ru.
- 9.4. Узбекистан: Оценка уровня жизни населения. Документ Всемирного банка, май 2003 г.
- 9.5. Узбекистан в цифрах. Статистический сборник. Госкомстат Узбекистана, Ташкент, 2010–2016.

10. Foydalanilgan axborot markazlari va kutubxonalarning tarmoqli manzillari

- 10.1. <http://www.gov.uz> – O'zbekiston Respublikasining davlat portali
- 10.2. <http://www.mineconomu.uz> – O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi rasmiy sayti
- 10.3. <http://www.mexnat.uz> – O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi sayti

- 10.4. <http://www.ceep.uz> – "O'zbekiston iqtisodiyoti" tahliliy sharh sayti
- 10.7. <http://www.stat.uz> – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining sayti
- 10.8. www.len.uz
- 10.9. www.ziyonet.uz
- 10.10. www.wikipedia.uz
- 10.11. <http://www.viniti.msk.ru> – Umumrossiya ilmiy va texnik axborotlar institutining serverlari.
- 10.12. <http://www.isti.ru> – ilmiy va texnik axborotlar xalqaro markazining serveri. Turli bilimlar sohasi bo'yicha ma'lumotlar bazasiga kirish imkoniyatini va chet el ilmiy hamda xalqaro EHM tarmoqlariga kirishni ta'minlaydi.
- 10.13. <http://www.sunny.ccas.ru/library.html> – Jahon kutubxonalari serveri. 45 ta mamlakatning 1000 dan ortiq kutubxonalariga kirishni ta'minlaydi.
- 10.14. <http://www.uzsci.net> – O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi qoshidagi O'zbek Ilmiy va Maorif tarmog'ining serveri.
- 10.15. <http://www.mesi.ru> – Moskva iqtisodiyot, statistika va informatika universitetining serveri.
- 10.18. <http://cer.freenet.uz>. – Mehnat iqtisodiyoti.
- 10.19. <http://www.golos.cn.ru>. – Mehnat iqtisodiyoti.
- 10.20. <http://www.economyfaculti.uz> – Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi" kafedrası saytida mavjud bo'lgan veb – sayt.
- 10.21. <http://www.bearingpoint.uz>. – "O'zbekiston iqtisodiyoti" jurnalining veb–sayti.
- 10.22. <http://www.goldenpages.uz>. – Iqtisodiyotning eng so'nggi yangiliklari.
- 10.23. <http://rea.ru> – Rossiya iqtisodiyot akademiyasining veb–sayti.
- 10.24. www.reviev/uz – Iqtisodiy tadqiqotlar Markazi veb–sayti.
- 10.25. www.stat.uz. – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika Qo'mitasi veb–sayti.
- 10.26. www.Ua.uz – O'zbekiston Milliy Axborot agentligi veb–sayti.
- 10.27. www.Ilo.uz. – Xalqaro Mehnat Tashkiloti veb–sayti.

10.28. [www. Un. Orgfesaf populationfunpop.htm](http://www.Un.Orgfesafpopulationfunpop.htm) – Xalqaro Mehnat Tashkiloti,

Aholishunoslik jamg'armasining veb-sayti.

10.29. www.Mintrud.ru – Mehnat va ijtimoiy taraqqiyot vazirligi (Rossiya

Federatsiyasi) ning veb sayti.

@TDIU

MUNDARIJA	
	KIRISH.....4
I BOB.	«Mehnat statistikasi» fanining predmeti va usuli.....8
1.1.	«Mehnat statistikasi» fanining predmeti, uning boshqa fanlar bilan bog'liqligi va asosiy vazifalari.....8
1.2.	«Mehnat statistikasi»da qo'llaniladigan usullar.....11
1.3.	Xalqaro Mehnat Tashkiloti va uning statistik faoliyati.....14
	Qisqacha xulosalar.....19
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....20
II BOB.	Mehnat resurslari - mehnat bozori statistikasining o'rganish obyekti.....21
2.1.	Mehnat resurslarining asosiy kategoriyalari.....21
2.2.	Mehnat resurslari soni o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar.....41
	Qisqacha xulosalar.....43
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....44
III BOB.	Ish kuchi statistikasi.....45
3.1.	Mehnat resurslari balansi.....49
3.2.	Mehnat resurslari balansini hisoblash metodikasi.....49
3.3.	Mikrodarajada ish bilan band bo'lganlarni statistik o'rganish.....61
	Qisqacha xulosalar.....66
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....67
IV BOB.	Ishchi kuchiga talab va taklif.....68
4.1.	Ishchi kuchining taklif ko'rsatkichlari.....68
4.2.	Ishchi kuchiga talab ko'rsatkichlari.....73
	Qisqacha xulosalar.....79
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....80
V BOB.	Ish vaqti statistikasi.....81
5.1.	Ish vaqti o'lchov birliklari.....81
5.2.	Ish vaqti fondlari va ulardan foydalanish.....82
5.3.	Ish davri davomiyligi va undan foydalanish ko'rsatkichlari.....84
5.4.	Ish vaqti balansi.....85
	Qisqacha xulosalar.....87
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....88
VI BOB.	Mehnat potensialidan samarali foydalanish statistikasi.....89
6.1.	Mehnat unumdorligini statistik o'rganishning nazariy asoslari.....89
6.2.	Unumdorlikning statistik ko'rsatkichlari tizimi.....94
6.3.	Mehnat unumdorligi dinamikasi.....100
	Qisqacha xulosalar.....119
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....120
VII	Ishchi kuchi qiymati statistikasi.....121

BOB.	
7.1.	Ishchi kuchining qiymati tushunchasi va uning ko'rsatkichlari tizimi.....121
7.2.	Mehnatga haq to'lash ko'rsatkichlari.....123
7.3.	Narxlar indekslarini hisoblash.....128
7.4.	Ishchi kuchiga bilvosita xarajatlar statistikasining asosiy ko'rsatkichlari.....135
	Qisqacha xulosalar.....138
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....139
VIII BOB.	Aholi turmush darajasi statistikasi.....140
8.1.	Aholi turmush darajasi tushunchasi.....140
8.2.	Uy xo'jaliklari daromadlari va xarajatlarning 147
8.3.	Aholi daromadlari va xarajatlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tarkibi.....154
8.4.	Aholi daromadlari va ularning shakllanish jarayonlarini maxsus statistik usullarda tahlil qilish.....166
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....171
	Glossariy.....173
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....177

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	4
РАЗДЕЛ I. Предмет и метод предмета «Статистика труда»	8
1.1. Предмет «Статистика труда», его связь с другими дисциплинами и его основные задачи	8
1.2. Методы, используемые в статистике труда	11
1.3. Международная организация труда и ее статистическая деятельность	14
Резюме выводов	19
Вопросы для контроля и обсуждения	20
РАЗДЕЛ II. Трудовые ресурсы - объект изучения статистики рынка труд	21
2.1. Основные категории трудовых ресурсов	21
2.2. Факторы, влияющие на изменение численности трудовых ресурсов	41
Резюме	43
Контрольные и дискуссионные вопросы	44
РАЗДЕЛ III. Статистика рабочей силы	45
3.1. Баланс трудовых ресурсов	45
3.2. Методы расчета баланса трудовых ресурсов	49
3.3. Сатирическое исследование микроволновой занятости	61
Резюме	66
Вопросы для контроля и обсуждения	67
РАЗДЕЛ IV. Спрос и предложение рабочей силы	68
4.1. Показатели предложения рабочей силы	68
4.2. Показатели спроса на рабочую силу	73
Резюме	79
Вопросы для контроля и обсуждения	80
РАЗДЕЛ V. Статистика рабочего времени	81
5.1. Единицы измерения рабочего времени	81
5.2. Фонды рабочего времени и их использование	82
5.3. Показатели эффективности и показатели	84
5.4. Баланс рабочего времени	85
Резюме	87
Контрольные и дискуссионные вопросы	88
РАЗДЕЛ VI. Статистика эффективного использования трудового потенциала	89
6.1. Теоретические основы статистического исследования производи	89
6.2. Система статистических показателей эффективности	94
6.3. Динамика производительности труда	100
Краткие выводы	119
Вопросы для контроля и обсуждения	120
РАЗДЕЛ VII. Статистика затрат на рабочую силу	121

7.1. Понятие стоимости рабочей силы и ее система показателей	121
7.2. Показатели заработной платы	123
7.3. Расчет индексов цен	128
7.4. Основные показатели статистики косвенных затрат на оплату труда	135
Резюме	138
Вопросы для контроля и обсуждения	139
РАЗДЕЛ VIII. Статистика уровня жизни	140
8.1. Концепция уровня жизни	140
8.2. Доходы и расходы домашних хозяйств	147
8.3. Структура показателей доходов и расходов населения	154
8.4. Анализ доходов населения и их формирование специальными статистическими методами	166
Вопросы для контроля и обсуждения	171
Глоссарий	173
Список использованной литературы	177

CONTENTS

INTRODUCTION	4
Subject and method of the subject “Labor Statistics”	8
Subject of Labor Statistics, its relation to other disciplines and its main tasks	8
Methods used in Labor Statistics	11
The International Labor Organization and its statistical activities	14
Summary of conclusions	19
Questions for control and discussion	20
Labor resources - an object of study of labor market statistics	21
The main categories of labor resources	21
Factors influencing changes in the number of labor resources	41
Summary	43
Control and Discussion Questions	44
III BOB. Labor force statistics	45
3.1. Balance of labor resources	45
3.2. Methods for calculating the balance of labor resources	49
3.3. The satirical study of microwave employment	61
Summary	66
Issues for control and discussion	67
SECTION IV. Demand and supply for the workforce	68
4.1. Labor force supply indicators	68
4.2. Indicators of demand for workforce	73
Summary	79
Questions for control and discussion	80
SECTION V. Working Time Statistics	81
5.1. Working Time Measurement Units	81
5.2. Working Time Funds and their Use	82
5.3. Performance Indicators and Indicators	84
5.4. Working hours balance	85
Summary	87
Control and Discussion Questions	88
SECTION VI. Statistics of efficient use of labor potential	89
6.1. Theoretical Framework for Statistical Study of Labor Productivity	89
6.2. System for Performance Statistical Indicators	94
6.3. Dynamics of labor productivity	100
Summary Conclusions	119
Questions for control and discussion	120
SECTION VII. Labor force cost statistics	121
7.1. The concept of cost of labor and the system of its indicators	121
7.2. Payroll Indicators	123

7.3. Calculation of price index	128
7.4. Key Indicators of Statistics of Indirect Expenditure on the Labor Force	135
Summary	138
Questions for control and discussion	139
SECTION VIII. Living Standards Statistics	140
8.1. The concept of living standards	140
8.2. Income and Expenditure of Households	147
8.3. Structure of Indicators of Income and Expenditure of the Population	154
8.4. Analysis of population income and their formation by special statistical methods	166
Questions for control and discussion	171
Glossary	173
List of used literature	177